

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

CAVAD HEYƏT

**TÜRKLƏRİN
TARİX
və
MƏDƏNİYYƏTİNƏ
BİR BAXIŞ**

(İslamdan əvvəl və islam dövrü)

BAŞLANGICDAN XVI ƏSRƏ QƏDƏR

BAKİ– 2009

*AMEA A.BAKIXANOV adına Tarix İnstitutunun
təvsiyəsi ilə çap olunur*

Transliterasiya edən,

qeyd və şərhlərin müəllifi: **Elmira Mirzəyeva,**

tarix elmləri namizədi

Elmi redaktoru:

Oqtay Əfəndiyev,

tarix elmləri doktoru, professor

Cavad Heyət

C13 Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü). Başlanğıcdan XVI əsrə qədər. Bakı, «Aspoliqraf», 2009, 184 səh.

Görkəmli alim, ensiklopedik biliyə malik olan professor Cavad Heyətin türk xalqlarının ictimai-siyasi, təssərüfat həyatı, mifologiyası, folkloru, yazılı ədəbiyyat nümunələri, islamaqədərki inam və baxışlarının tədqiqinə həsr etdiyi bu kitabı 1993-cü il nəşrinin əsasında çap edilmişdir.

C $\frac{0505000000}{053}$ 2009

© «Azərnəşr», 1993

© «Aspoliqraf», 2009

REDAKTORDAN

Son illər xalqımızın öz kökünə, soyuna olan marağı ara-sıra elmi və dövrü mətbuatımızın səhifələrində bu mövzuda məqalələrin nəşr edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu marağı müəyyən dərəcədə qane edə biləcək əsərlər sırasında görkəmli alim, professor Cavad Heyətin «Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış» kitabını oxucularımıza təqdim etməyi özümüzə borc bilirik.

Əvvəlcə İstanbulda, sonra isə Parisdə ali tibb təhsili almış Cavad Heyət İranın ən yüksək ziyalı ailələrinin birində anadan olmuş, ilk təhsilini görkəmli teoloq və filosof, İranın Ədliyyə naziri və Ali məhkəməsinin sədri vəzifələrində çalışmış atası Əli Heyətdən almışdır.

Doktor Cavad Heyətin cərrahiyyə sahəsində əldə etdiyi qeyri-adi nailiyyətlər onu təkcə İranda yox, həm də Qərbi dünyasında yüksək səviyyəli bir mütəxəssis kimi şöhrətləndirmişdir.

O, hazırda Tehranda Azad İslam Universiteti cərrahiyyə kafedrasının müdiri, Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətində İran dövlətinin nümayəndəsi, Paris Cərrahiyyə Akademiyasının üzvü kimi vəzifələr daşıyır. Cavad Heyət iki cildlik «Cərrahiyyə» kitabının müəllifidir. Onun cərrahiyyənin müxtəlif sahələrinə həsr etdiyi 30-dan artıq məqaləsi xarici ölkələrdə nəşr edilmişdir.

İranda ilk dəfə olaraq müvəffəqiyyətlə keçirilmiş böyrək-köçürmə, açıq ürəkdə əzak-köçürmə əməliyyatları da Cavad Heyət istedadına məxsusdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tibb dünyasının görkəmli nümayəndəsi olan doktor Cavad Heyət, həm də istedadlı bir türkoloqdur.

Zəmanəmizin görkəmli alimi, ensiklopedik biliyə malik olan professor C. Heyət indiyədək Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsinə xeyli əmək sərf etmiş, ümumiyyətlə isə türkdilli xalqların mənəvi mədəniyyətini dərinlən öyrənərək əldə etdiyi nəticələri bir neçə monoqrafiyada nəşr etdirmişdir.

Doktor Heyət İranda türkologiyanın banisi, türkologiya və dinə aid 300-dən artıq məqalənin, 6 cildlik Türk tarixi və ədəbiyyatına aid monoqrafiyanın müəllifidir. Onun bu sahədə apardığı elmi axtarışlar və əldə etdiyi nailiyyətlər Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. C. Heyət 2 cildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış» adlı əsərinə görə M. F. Axundov adına mükafata layiq görülmüşdür. O, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv, Azərbaycan Milli Akademiyasına həqiqi üzv seçilmiş, M. Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür.

Professor C. Heyətin uzun illərdən bəri apardığı axtarışlar nəticəsində yaratdığı və Azərbaycan oxucularına təqdim etdiyi bu əsər Türk dünyasının zəngin tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında ilk yığcam və eyni zamanda dolğun məlumat verən bir əsərdir. Kitabın xeyli hissəsi Türk dünyasının ictimai-siyasi təkamül tarixinə həsr edilmişdir. Müəllif tədqiqat prosesində xronoloji baxımdan çox geniş bir dövrü (təqribən e.ə. 315-ci ildən eramızın XVI əsrinədək) nəzərdən keçirmiş, türk qövmlərinin böyük ərazidə

– Sakit okeandan Aralıq dənizində də mədəni-tarixi fəaliyyətini, bu fəaliyyətin mühüm nəticələrini qiymətləndirməyə çalışmışdır.

Mövcud arxeoloji, epigrafiq, etnoqrafik materiallar, yazılı mənbələr türklərin qədim tarixə malik olduqlarını isbat edir. Cavad Heyət obyektiv tarixi gerçəkliyə əsaslanmış, türklərin tarixini 3 mərhələ üzrə tədqiq etmişdir. Qədim türklər geniş ərazidə miqyaslı köçlər etmiş, qərarlaşdıqları, bağlandıqları zəminlərdə qüdrətli siyasi birliklər yaratmış, etnik proseslərin təmayülünə əhəmiyyətli təsir göstərmişlər. İslam dininin qəbul olunmasına qədərki dövrdə türk qövmləri müxtəlif dini baxışların daşıyıcısı olmuş, mədəni baxımdan vahid kimi formalaşmamışdılar. X əsrin birinci yarısında türklərin böyük qisminin islamı qəbul etməsi ilə onların islam dünya görüşünə yiyələnməsi, «müsəlman mədəniyyəti» sisteminə qovuşması prosesi tədricən sürətləndi. Tədqiqatçı təxminən XVI əsrdə davam etmiş bu dövrü «türk tarixinin orta çağı» kimi qiymətləndirmişdir. Orta çağlarda da türklər fəal olmuş, geniş regionda aparıcı siyasi mövqelər qazanmış, mədəni inkişaf prosesində mühüm uğurlar əldə etmişlər. Bircə faktı qeyd etmək lazımdır ki, İran kimi zəngin, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri olan ölkədə XI əsrdən XX əsrin əvvəllərində siyasi hakimiyyət, əsasən, türk mənşəli sülalələrə məxsus olmuşdur. Qəznəvilər, Səlcuqilər, Atabəylər, Çobanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövlətləri bilavasitə İranın və bir çox hallarda Azərbaycanın da ictimai-iqtisadi, mədəni-tarixi, siyasi təkamülünün nəticəsi idi. Çox dövrlərdə Azərbaycan həmin dövlətlərin mərkəzi vilayəti olmuşdur. Türklərin tarixinə diqqətli baxış əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan daim türk dünyasında baş vermiş mədəni, ictimai, iqtisadi, siyasi, ideoloji mahiyyətli, miqyaslı hadisələrin mərkəzində olmuş bir ölkədir.

Doktor C. Heyət belə hesab edir ki, XVI əsr türk xalqlarının inkişafı tarixində yeni dövrün başlanğıcıdır. X–XVI əsrlər ərzində islam dini zəminində vahid mədəni sistemdə birləşən, təmlaşan türk xalqları XVI əsrdən etibarən yeniləşmə mərhələsinə qədəm qoydular.

Türk xalqlarının ictimai-siyasi, təsərrüfat həyatı, mifologiyası, folkloru, yazılı ədəbiyyat nümunələri, islamaqədərki inancları və baxışları da tədqiqatçının diqqət mərkəzində olmuşdur.

Türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti daha dərinlən araşdırılmağa möhtacdır. Bu baxımdan doktor Cavad Heyətin oxuculara təqdim olunan əsəri çox dəyərlidir.

Kitabda bəzi səhifələrin sonunda və mötərizədə verilmiş qeydlər müəllifə məxsusdur. Türk istilahlarının sözlüyü müəllifin xanımı Fəridə Heyət tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əsəri Azərbaycan oxucuları üçün çapa hazırlarkən müəllifin dil və üslub xüsusiyyətlərini saxlamağa çalışmışıq. Kitabın sonunda oxucularımız üçün nəzərdə tutulmuş göstərici və izahlar verilmişdir.

Oqtay Əfəndiyev
tarix elmləri doktoru, professor

ÖN SÖZ

Əski türklər barəsində qədim Çin və Bizans mənbələrində olduqca məlumat vardır. İslami mənbələrdə də türklər haqqında, xüsusən onlar müsəlman olandan sonra, təfəsilatlı məlumat verilmişdir. Avropa tədqiqatçılarından bəziləri bu barədə çoxlu araşdırmalar aparıb, qiymətli əsərlər yazmışlar. O cümlədən məşhur rus alimi V.Bartold bir ömür mütləli və təhqiqatının nəticələrini 1927-ci ildə Türkiyə dövlətinin dəvətlisi olaraq İstanbul Universitetində bir il ərzində Orta Asiya türkləri tarixi dərslərini vermiş və bu dərslər kitab halında əski türk əlifbasilə¹ çap edilmişdir. 1969-cu ildə məşhur fransız alimi akademik Rene Qrusse (R.Grousset) «Bozqır imperatorluğu» («Empire des Steppes») başlığı altında əski türklərin tarixini yazmağa çalışmışdır.

Türkiyə və şürevilərdə türk tarix, dil və ədəbiyyatı mütəxəssisləri də son zamanlarda əldə olunan mənbələri tədqiq edərək, bu sahədə qiymətli əsərlər nəşr etmişlər. Bu gün dünyanın mütərəqqi ölkələrinin universitetlərində türkoloji bir elm şöbəsi qurulmuş və türklərin dil, ədəbiyyat, tarix və incəsənəti haqqında tədqiqat aparılmaqda və bir müddətdən bəri elmi-tədqiqi əsərlər nəşr edilməkdədir.

Bizdə türklər millətimizin yarısına yaxın bir kütləsini təşkil edib, min il İran tarixində hakimiyyətdə olub və İran istiqlalı yolunda canlarından keçərək, İranı düşmənlərindən qoruduqları halda, son əsrdəki Pəhləvi rejiminin ifrati dərəcəsində olan fars şovinist siyasəti nəticəsində türk dilləri və ədəbiyyatları inkar və yasaq olmuş və tarixlərinin mühüm hissələri də rəsmi tarixlərdən silinmişdi. Bu səbəbdən vətəndaşlarımızın məlumatı bu sahədə ya heç olmamış və ya yanlış və birtərəfli olmuşdur. Biz islam inqilabının təmin etdiyi dil və fərhəng² azadlığı sayəsində, bir tərəfdən bu boşluğu doldurmaq və yanlış fikirləri islah etmək və gələcəkdəki elmi tədqiqlər üçün tarixi və mədəniyyəti zəmin hazırlamaq qəsdilə, müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatı xülasə edərək, ana dilimizdə bu kitabı yazdıq. Bu kitabda, adından məlum olduğu kimi, türk ellərinin tarix və mədəniyyətələrinə aid qısa məlumat verilmişdir. Bu kitabda ilk öncə türk

ellərindən tarix sırası ilə bəhs edilmiş və onların tarix, dil, ədəbiyyat və fərhəngləri barəsində XVI əsrə qədər toplu və yığcam məlumat verilmişdir. Türkləri islam dini, dil və ədəbiyyatlarını nəzərə alaraq qədim, orta və yeni türklərə, dillərini də əski, orta və yeni türkcəyə bölmüşlər.

İslamdan qabaqkı dövrə qədim dövr (göktürk və uyğurlar dövrü), islami dövrdə, yeni X əsrdən sonra başlayan və XVI əsrə qədər olan dövrə orta dövr, ondan sonrakı dövrə yeni dövr deyilmişdir.

Kitabın birinci fəslində qədim türklərin tarixləri barədə yığcam məlumat verilmiş, sonra onların mədəniyyətləri toplu halda şərh edilmişdir.

İkinci fəsilə islam dövründə türklər haqqında tarixi məlumat veriləndən sonra müxtəlif məntəqələrə köçüb müxtəlif dövlət quran və əksəriyyəti müsəlman olduğu halda, yerləşdikləri yeni vətənlərdə bir-birindən az-çox fərqli maarif və mədəniyyətlər yaradan müxtəlif türk ellərindən bəhs edilmişdir. Müsəlman türklərin mədəniyyətləri dövlət və ölkələrinin tarixləri sonunda şərh edilmişdir. Üçüncü fəsilə Orta Asiyada islam dövrü türk ədəbiyyatından bəhs edilmişdir.

Bu gün türklər müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif hökumət və adlar altında yaşamaqdadırlar. Sayları 125 milyondan artıq olan türk qövmələri 29 türk ləhcəsilə danışirlar. Bu ləhcələrin 22 müstəqil yazılı qrammatika və ədəbiyyatı vardır.

Bizim bu barədə «Tarixi zəban və ləhcəhayı türki» ünvanilə farsca yazdığımız kitabımız bu yaxında nəşr ediləcəkdir. O kitabda bu məsələlər haqqında daha müfəssəl məlumat verilmişdir.

Müqəddiməmizin sonunda bu kitabı tayp edib³, çapa hazırlayan əziz dostum ağayi Əbdülkərim Mənzuri Xamaneiyə təşəkkür etməyi özüm üçün borc bilirəm.

Oxucularımızdan bu kitabımızda hər cür qüsurlar və iştibah⁴ görsəllər bizə bildirmələri xahiş olunur.

*Doktor Cavad Heyət
Tehran, İsfənd*

TÜRKLƏRİN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏTİNƏ BİR BAXIŞ

Türk elləri dünyanın ən əski ellərindən olaraq, dörd min ilə yaxın keçmişlərində Asiya, Avropa və Afrika qitələrinə yayılmış və oralarda böyük millət və dövlətlər qurmuşlar. Türk elləri islam dinini qəbul edəndən sonra böyük islam dövlətləri qurmuşlar və dünyada islam dinini yaymağa və islam maarifini yaratmağa yardım və təsirli şəkildə şirkət etmişlər⁵, belə ki, türklərə «islamın qılınıcı» demişlər.

Türk ellərinin tarixləri onların köçlərilə əlaqədar olmuşdur. Onların ana yurdları haqqında keçən əsrdən bəri araşdırmalar aparılıb, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu gün qəbul edilən əqidəyə görə, türklərin ana yurdu Orta Asiyada Altay–Ural dağları arasındakı bozqırlar olub buradan ətrafa yayılmışdır. Bu yayılma və köçlər bir tərəfdən artan əhəlinin və bir də otlaq varlığının törətdiyi sıxıntılı şərait nəticəsində olmuşdur. Son illərdə rus tədqiqatçılarının (S.V.Kiselev, S.S.Çernikov) arxeoloji araşdırmaları bu fikri ortaya qoymuşdur ki, Altay dağlarının qərbində Minosin məntəqəsində kəşf edilən (e.ə. 2500–1700-cü il) türklərin atalarına mənsub olub, bunlar daş dövründən bu yana Altay–Sayan dağlarının cənub-qərb məntəqələrində, yəni Minosin–Tuva–Abaqan bozqırlarında yaşamışlar.

Türklərin əski ataları e.ə. 1700-cü ildə Altay və Tanrı (Tyan-şan) dağları ətrafına hakim olmuşlar. Bunların bir qismi Qazaxıstan yolu ilə Mavərennəhrə gəlib, arilər və Ural ellərilə təmas qurmuşlar. Bu təmaslar sayəsində dilləri də bu qövmlərin dillərilə təmas tapıb və aralarında kəlmə alış-verişi və qarşılıqlı təsirlər baş vermişdir (e.ə. 1500-cü il). Əski türk ellərinin bir qismi ana yurddan ayrılaraq Çinin şimal-qərbində Qansu və Ordos (Daxili Monqolustanda) bozqırlarına köçmüş, bir qismi isə İtil (Volqa) çayından keçib Qara dənizin quzey bozqırlarında yerləşmişlər. Bu ayrılıq zamanla onların dillərində də təsir qoyub, müxtəlif ləhcələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Əvvəlcə «i» və «s»-li ləhcələr ortaya çıxmış, kəlmə başında «s»-li ləhcə yaqut və çuvaş dillərinin, «i»-li ləhcə isə digər türk dil və

ləhcələrinin təşkilinə səbəb olmuş, sonra «z» və «r» fərdi zahir olub, Şərqdə qalan türklərdə «z» və qərbə köç edənlərdə isə (oğur, çuvaş və bulğar elləri) «r» hakim olmuşdur.

Qərbə gedən türklərdən bir qismi iskitlərin (saka) yanına gedib, onlarla bərabər yaşamışlar və onların hakim güruhunu⁶ təşkil etmişlər (Z.V.Toqan, Laufer, H.Tridler, E.Minns). Eramızdan min il qabaq türklər ilk dəfə olaraq Hindistana Hind-Pəncab məntəqəsinə köçmüşlər.

Türk ellərinin miladdan sonrakı köçləri tarixlərdə qeyd edilmişdir. Məsələn, Orxon məntəqəsindəki hunların Güney Qazaxıstan və Türküstan bozqırlarına mühacirəti eramızın I əsrinin sonlarında başlamış, hunların yenidən Avropaya köçləri eramızın 375-ci ilində və hunların (eftalilərin) Əfqanıstan və Hindistana mühacirətləri eramızın 350-ci ilində olmuşdur. Oğurların (oğuzların qardaşları) Cənub-Qərbi Sibirdən Rusiyanın güneyinə mühacirətləri 65–461-ci illərdə olmuş və oğuzlar Orxon məntəqəsindən Seyhun⁷ çayı kənarına miladın onuncu qərbində köçüb, sonra Mavərənnəhrdən İran və Anadoluya keçmişlər.

Avar türkləri Qərbi Türküstandan Orta Avropaya VI əsrin ortalarında, bulğar türkləri isə Qara dənizin quzeyindən Balkana və Volqa çayının kənarına 668-ci ildən sonra mühacirət etmişlər. Sabar türkləri Aralın quzeyindən Qafqaza V əsrin ortalarında və macarlarla bərabər bir dəstə türk Qafqazın şimalından orta Avropaya 835-ci ildən sonra köçmüşlər.

Peçeneq və kuman (qıpçaq) türk elləri və uzlar (oğuzların bir qolu) Xəzər dənizinin şimalından şərqə Avropa və Balkanlara IX–X əsrlərdə və uyğur türkləri Orxon məntəqəsindən iç Asiyaya 845-ci ildən sonra, yeni dövlətlərinin inqirazından⁸ sonra mühacirət etmişlər.

Yuxarıda saydığımız mühacirətlərdən hunların və oğuzların köçləri çox əhəmiyyətli olub, bunlar daha uzaq yerlərə gedib və böyük dövlətlər qurmuşlar.

Türklərin mühacirətləri iki şəkildə – fəthat və təcridi nüfuz şəklində olmuşdur. Köçlərin baş verməsində quraqlıq, əhali artması və otlaqların azlığı kimi iqtisadi-ictimai səbəblər mühüm rol oynamışdır.

Bu köçlər və yerdəyişdirmələr hər zaman asan və rahat olmamışdır. Köçlər əsnasında rastlaşan zəhmət, əziyyət və bəzən də savaqlar türkləri sərtləşdirmiş, hər türlü təhlükəyə köks gərib və həmişə ölüm-dirim mübarizəsinə hazır və amadə olmuşlar.

Türklər bəzən yabançı bir qövmin və yaxud başqa bir türk elinin basqını nəticəsində köç etməyə məcbur olmuşlar. Belə şəraitdə türklər mühacirəti əsarətə və istiqlalsız yaşamağa tərcih vermişlər⁹ və yurdlarını tərk etmişlər.

Əslində bir bozqır (bozqır və ya dəşt, step çöl deyildir, bozqırda su, yağış və otlaqlar vardır) xalqı olan türk elləri mühacirətləri əsnasında öz yaşayış şərtlərinə və bozqır iqlim və kultürünə qarşı olan yerlərdə, məsələn, cəngəl və ya çox isti və rütubətli yerlərdə yerləşməmişlər, bəzən də başqa millətlərin arasında və yad kultürün təsirində qalıb yaşamağa məcbur olduqları zaman onların təsiri altında qalıb öz varlıqlarını itirmişlər. Məsələn, Çində V–VI əsrlərdə tapqaçlar, Avropada hunlar və balkanlarda bulğarlar və quzey Hindistanda xələclər və digər türklər kimi.

Bu gün türkdilli ellər Balkanlardan Okeyanus Kəbirə¹⁰ qədər (yaqutlar), Quzeydə Buz dənizindən¹¹ güneydə Tibetə qədər geniş bir məntəqədə yaşayırlar. Xalqın əksəriyyətini təşkil edən türklər Türkiyə, Qərbi və Şərqi Türküstan, Azərbaycan, Türkmənistandan başqa, Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşıstan, Yaqutıstan və Altay dağları – Baykal dəryaçası arasındakı Altay, Xakas və Tuva əyalətlərində və xalqın daha azını təşkil etmək üzrə Yuqoslaviyada (Makedoniya və Uskupda)¹², Ləhistanda¹³, Rumıniyada (Dobruca və Bessarabiya), Bulqarıstanda (Qərbi Trakiyada), İraqda (Kərkükdə), Suriyada, Əfqanıstanda, Kibrisdə və İranın müxtəlif əyalətlərində topla halda yaşayırlar.

Türk adı. «Türk» sözü əski mənbələrdə müxtəlif tələffüzlərdə qeyd edilmişdir (Herodotda «Tarkita», Hind mənbəyində «Turuxa», Çin mənbəyində «Tukuyə» və sairə).

Miladi VII əsrdə Orxon yazılı daşlarında bugünkü tələffüzlə millət və dövlət mənasında işlədilmişdir.

«Türk» sözünə törəmək, güc və qüvvət, məğfər¹⁴ və intizamlı kimi müxtəlif mənalar verilmişdir. Belə nəzərə gəlir ki, «türk» sözü Göktürk dövlətini quran (552-ci il) və idarə edən *Aşina* (aşmaqdan)* ailəsi qəbiləsinin adı olmuş və sonradan bütün millətə və bu dildə danışan ellərə şamil olmuşdur.

Türklərin soyu. Türklər ağ irqin Turan qolundan olub, əsasında braxikefal, üzügirdə və badam gözlü olmuşlar, halbuki monqollar

* *Aşina* bozqurd mənasını da ifadə etmişdir.

doluxoksefaldırlar. Əski türk qiyafəsini təsvir etmək üçün göktürk şahzadəsi Gültəkinin Orxon çayı kənarındakı məzarının yanında tapılan mücəssəməsinə, yaxud onun əksinə baxmaq lazımdır. Rus arxeoloqlarının son zamanlarda Andronovo qəsəbəsinin ətrafında tapdıqları Andronovo insanı da əski türklərin antropoloji xüsusiyyətlərini (braxikefal, tux rəngli saç, girdə və bir az bəyaz üz, orta boy – 167 santimetr və badam gözlü) göstərir.

İndi əski türk ellərinin müxtəssər tarixlərindən məlumat verəndən sonra ürf, adət və mədəniyyətlərindən bəhs edəcəyik.

I FƏSİL. QƏDİM TÜRKLƏR TARİX HUNLAR

Hunlar haqqında çox araşdırmalar və münaqişələr etmiş bəzi müəlliflər onları monqol və ya monqol-türk qarışığı hesab etmişlər, lakin son zamanlardakı araşdırmalar onların türk olduğunu isbat etmişdir. C.Markvart (1935), P.Pelliot (1925), O.Frank (1935), G.Nemet (1935), Rene Qrusse (1941), V.Eberhard (1942), C.Klauzen (1965) və başqaları hunların dil, ürf və adətlərini nəzərə alaraq, onları türk saymışlar. Bu elin hakim təbəqəsi özlərinə cun, ya xun demişlər (əski türk dilində hun, xalq və el mənasında işlənmişdir, necə ki, indi bizdə «el-gün» istilahi el arasında işlədilir).

Hunlar üç qismə ayrılırlar: Asiya hunları, Avropa hunları və Ağ hunlar və ya eftalilər.

Asiya hunları

Hunların əsas mərkəzləri bugünkü Monqolustanda Orxon-Selenqa çayları ətrafı və Otuken məntəqəsi, Qaraqum ilə Ordos (Daxili Monqolustan) arasındadır. Hunların yazılı tarixləri e.ə. 315-ci ildən qabaq Çin ilə bağladıkları müahidədən¹⁵ sonra başlar. Bu zamanlarda dövlət qurmuş və Çinlə qonşu olan hunlar tədricən qüvvətlənmiş və Çin dövləti bunların qabağını almaq üçün məşhur Çin səddini

tikdirmişdir (e.ə 214-cü ildə). Bu divarın ucalığı 15 metr, eni 9 metr, uzunluğu 1845 kilometrdir və Pekindən 75 kilometr fasiləsi vardır.

E.ə. 209-cu ildə Mete xan, ya Motun atası Tuman, ya Tumen xanın yerinə keçdi və özünü imperator (tanhu) elan etdi. Mete xan Çinin şimalını işğal edib, çinliləri vergi verməyə məcbur etdi və eyni zamanda çinli bir şahzadə ilə evləndi. Mete xan Baykal deryaçasından İrtiş nəhrinə bütən Güney Sibir bozqırlarını aldı və türk ellərinin hamısını öz bayrağı altına topladı. Bu tarixdə monqollar, tunquzlar və tibetlər də hunlara tabe oldular. Hun dövləti orduya dayanırdı, ordu da onlu tərtiblə mərkəzə bağlı idi. Hun dövləti iqtisadiyyatının əsasını başda at olmaq üzrə heyvan bəsləmək təşkil edirdi. Millət və ya el boy və ya qəbilələrin bir araya gəlməsindən təşkil tapmışdı. Qəbilələr də ailə və ya xanəvadələrin məcmuyundan vücuda gəlib, ailə isə qan əqrəbəliyi əsasında olub, atanın rəyasəti ilə (patriarxat) idarə edilirdi. Hun dövlət təşkilatında bir dövlət məclisi və ya toy (bu gün işlədilən toy lüğətinin qədim mənası məclis idi) və sağ-sol olmaq üzrə iki cinah vardı ki, bir cinahın başında Bilge İlik deyilən bir şahzadə dururdu.

Mete xan e.ə. 174-cü ildə öldü və oğlu Kiok, ya Kiyuk (174–160) onun yerinə tanhu oldu, o da atası kimi qüdrətli idi. Çinə hücum edib Çin paytaxtını aldı, sonra barışdı və Çin şahzadəsi ilə evləndi.

Kiokdan sonra Gün Çin tanhu oldu. Onun zamanında dövlət zəiflədi. Çinlilər də e.ə. 315-ci il müahidəsindən sonra Hun savaşı taktikini öyrənməyə və atlı savaşı dəstələri tərtib etməyə başlamışdılar. Çinlilər ipək yolunun əmniyyətini bəhanə edib, 140 min atlı ilə hunlara hücum etdilər və onları Ordosdan Orxon məntəqəsinə geri oturmağa məcbur etdilər (e.ə. 127–117). Bundan sonra zamanla Hun imperatorluğunun zəngin və abad yerləri (Tanrı dağları, Cuncariya¹⁶, Turfan¹⁷, Yarkənd¹⁸, Kuça¹⁹) çinlilərin əlinə keçdi və Hun dövləti özünü mali sığıntıdan qurtarmaq üçün Çin dövlətinin himayəsi altına girmək istədi. Bu zaman tanhu Ho xanın qardaşı Çi-çi bu qərara qarşı gəldi və Hun dövləti ikiye bölündü: şimalda Çi-çinin müstəqil dövləti və cənubda Çin xətt-ül-himayəsi (e.ə. 55–54-cü illər).

Çi-çi e.ə. 51-ci ildə qərb və şimala hücum etdi və imperatorluğun Orta Asiya qismini və Türkünstanı fəth etdi. Lakin e.ə. 36-cı ildə çinlilərin hücumunda ailəsi ilə birlikdə öldürüldü.

Eramızın 18-ci ilində hunlar tanhu Yu zamanında qiyam edib çinlilərlə savaşıdılar və istiqlallarını ələ gətirib Mancuriyada Kaşğara qədər yerlərə təzədən hakim oldular. Lakin Yu öləndən sonra (46-cı il) yenə daxili ixtilaflar başladı, eyni zamanda qıtlıq və aclıq da üz verdi və vəziyyət daha da xarablandı. Bu zaman Pey şimali hunların, əmisi Punu isə cənubi hunların tanhuları idi (48-ci il). Şimali Hun ölkəsi xarici Monqolustana şamil olub, müstəqil idi. Lakin Cənubi Hun ölkəsi, Daxili Monqolustan Çinə tabe idi.

Şimal hunları 72–91-ci illərdə çinlilər və şərqdə də siyinpiylər tərəfindən məğlub oldular və bu məğlubiyyətdən sonra tədricən qərbə tərəf mühacirət etdilər.

Cənubi hunlarda daxili şüurlər²⁰ vəziyyəti daha da pozdu və bilaxirə 216-cı ildə Çin tərəfindən beş əyalətə bölünərək, hər birinin başına bir çinli komandan təyin edildi.

Qərb və ya Avropa hunları

Avropa hunları Asiya hunlarının övladlarıdır. Bunlar 350-ci ildə qərbə tərəf mühacirət etmişlər. Əvvəlcə Alan (Xəzər dənizi və Aral gölü arası) məntəqəsini aldılar. Sonra 355–365-ci illərdə Xəzər dənizinin şimalından keçib, İtil (Volqa) çayı və oradan da Qara dənizin şimalına gəldilər. Burada şərq qotları məğlub edib, qərbi qotları da geri oturmağa məcbur etdilər. Bu tarixdən sonra Avropada böyük köçlər başladı.

Qərb hunları 378-ci ildə Balamir sərkərdəliyində (başbuğ) və onlara tabe olan alanlar, qotlar, Tayfal jermanlilə birlikdə Tuna (Dunay) çayını keçib Trakyaya qədər irəli getdilər. Hunların bir dəstəsi Trakyaya getdiyi halda, o biri dəstə və ya şərq cinahı Basiq və Qursiqin başçılığı ilə Qafqaz yolu ilə Anadoluya girib, şəhərləri bir-bir alandan sonra Suriyaya qədər irəli getdilər (395). Bu türklərin tarixdə yazılan ilk dəfə Anadoluya gəlmələridir.

200-cü ildə Qərbi Hun sərkərdəsi və Balamirin oğlu və ya nəvəsi olan Ulduzxan Avropanı basqı altına alıb, Hun siyasətinin əsasını qoydu. Hun siyasəti bizansları basqı altında tutmaq və rumlarla dost qalmaq idi. Çünki rumlar hunların da düşmənləri olan jermenlər tərəfindən basqı və qarətlərə məruz qalmışdılar. Necə ki, Ridages

Ruma həmlə etdiyi zaman Rum ölkəsi Ulduzxan tərəfindən qurtarıldı və Ridages yaxalanıb edam edildi (406). 410-cu ildə Ulduzxan öldü və onun yerinə Qaratun (Qaradon) Hun imperatoru oldu. Qaratun daha çox şərqdəki məsələlərlə məşğul oldu.

422-ci ildə Roa Hun imperatoru oldu. Roanın üç qardaşı var idi. Muncuq və ya Mincuq, Aybars və Oktar. Muncuq Attilanın atası idi və tez öldüyü üçün qardaşların hər biri bir cinahın eligi oldular.

Roa həmin ildə bizansların Hun ölkəsindəki təhrikatını bəhanə edib, Bizansa hücum edərək, onları vergi verməyə məcbur etdi. Roa 434-cü ildə öldü və onun yerinə Attila imperator oldu. Attila bu zaman 40 yaşında idi və məmləkət işlərində və savaşıqılıqda təcrübəli və qabiliyyətli idi. İlk başda ölkəni qardaşı Bleda ilə birlikdə idarə edirdilər. Yavaş-yavaş Attila bütün işləri öz əlinə aldı. Əmiləri Aybars şərq cinahı və Oktar qərb cinahını idarə edirdilər. Bleda 445-ci ildə vəfat etdi və Attila rəqibsiz imperator oldu.

434-cü ildə Attila Bizans nümayəndəsilə Dunay çayının quzeyində Konstansada²¹ barış müahidəsi bağladı (Konstansa müahidəsi).

Bu müahidəyə görə Bizansın verdiyi vergi iki dəfə artdı və iki ölkə arasındakı ticarət həddü şəhərləri ilə məhdudlaşdı. Bizans dövləti hunlardan qaçanları və Bizansa sığınanları qəbul etməyəcəkdi. Bu illərdə Attilaya tabe olan ellər bunlardan ibarət idi: əvvəla, jermenlər, slavlər²², alanlar, sarmatlar, fin və uğurlar və sonra öz qövmləri türklər (hunlar, beş-uğur, altı-uğur, on-uğur, şar-uğur, akatir – Azakın qərbində), sabarlar və Volqanın şərqində təqribən 45 müxtəlif qövm Attilanın əmrində yaşayırdılar.

Rum imperatorluğunda müxtəlif qövmələrin mühacirətləri və o əsnadakı basqın və yağmaları nəticəsində kəndli xalq arasında üsyanlar baş verdiyi üçün Rum dövləti hunlardan yardım istədi. Hunlar işə müdaxilə edib üsyanları yatırdılar. O cümlədən burqundlar başlarında padşahları Gündikar olmaq üzrə Belçikaya hücum etdikləri zaman hunlarla qarşılaşdılar. Bu savaşda Oktar Hun ordusunun başında idi. Savaş nəticəsində Burqund padşahı 20 min əsgərlə öldü və bu savaş almanların milli əfsanəsi «Nibelungen» dastanına mövzu oldu.

441-ci ildə Attila bizansların Konstansa müahidəsinə riayət etmədikləri üçün Trakiyaya tərəf ilk səfərini başladı, lakin Rum dövlətinin vasitəçiliyi ilə bu səfəri durdurdu. Bizans tarixçisi Prioskosun²³ yazdığına görə, savaş tanrısı Arəşin itmiş olan qılıncı bir

hun çobanı tərəfindən tapılıb və Attilaya verilmişdi. Onun üçün heç bir qüvvət Attilanın qarşısında dayana bilməzdi. Bu müəllifin yazdığına görə, bu zaman bütün jermenlər də Attilaya tabe olub Şimal dənizi və Manş sahilinə qədər bütün yerlər Hun hakimiyyətinə girmişdi.

448-ci ildə Bizans imperatoru Hundan qaçanları qəbul etdiyi və vergilərini vermədiyi üçün Attila ikinci səfərinə başladı və az müddətdə Bizans paytaxtını mühasirə etdi. Elə bu zamanda Bizans imperatoru tərəfindən keşiş Anatoliyus Attilaya barış peyğamını²⁴ aparıb, barış vurmağa müvəffəq oldu (Anatoliyus barışı). Bu müahidəyə görə vergi üç bərabərə çıxıb, Dunay çayının güneyindəki Bizans torpaqlarının mühüm bir qismi hunlara verildi və ayrıca altı min librə (funt) qızıl savaş xəsarəti veriləcəkdə. Bizans imperatoru Teodozyus üçün veriləcək illik vergi (2100 librə qızıl) mümkün deyildi. Ona görə Attilanı aradan aparmaq üçün bir terror nəqşəsi qurdu və Bigilani bu işə məmur edərək, tarixçi Priskosun daxil olduğu bir heyətdə Attilanın yanına göndərdi. Attila heyətlə birlikdə gələn Edekonun vəsiləsilə sui-qəsdən xəbərdar oldu və qurduğu açıq məhkəmədə Bigilani etirafa məcbur etdi.

Attila gələn nümayəndələrin heç birini cəzalandırmayıb, Bizans imperatoruna həqarətamiz bir məktub yazdı. Məktubda belə yazdı: «Teodozyus Attila kimi əsl bir atanın oğludur. Attila atası Muncuqdan aldığı əsaləti mühafizə etmiş, lakin Teodozyus Attilanın xəracgüzarı²⁵ olmaqla, qul vəziyyətinə düşmüşdür. Teodozyus qulluq şərəfini də qoruya bilməmişdir. Çünki ağası olan Attilanın canına qıymaq istəmişdir». İmperator üzr istəmək üçün tezliklə yeni bir heyət göndərdi. Bu heyət Macarıstanın mərkəzində Attilanın paytaxtına gəldi və Attilanı gözlədiklərindən daha sakit gördü, çünki bu zamanda onun siyasəti dəyişmiş və Ruma hücumun vaxtı gəlmişdi.

425-ci ildə Rum imperatorunun bacısı Honorya Attilaya nişan üzüyünü göndərmişdi. Attila bu təklifin qəbulu ilə evlənmək cehizi olaraq imperatorluğun yarısını və yaxud ölkənin idarəsində şirkət və qarışmaq haqqını istədi. Rum imperatoru Valentin və baş komandanı Aetius bu təklifi rədd etdikləri üçün, Attila iki yüz min kişilik ordusu ilə Rum dövlətinin müttəfiqi və hamisi olan Qalliyaya yürüş elədi. Attila ordusunun yarısını hunlar, qalan yarısını isə tabe olan qövmlər təşkil edirdi. Attilanın ordusu Reyn nəhrini keçib, Qalliyaya girdi və Paris yaxınlığındakı Orlean şəhərinə gəldi. Bu zaman 200 min nəfərlik

Rum ordusu da Aetiusun komandası ilə Attila ordusunun qarşısına çıxıb savaşa başladı. 24 saat çəkən bu savaşda hər iki tərəf ağır tələfat (165 min) verdi və sonra geri çəkildilər.

Ertəsi il (452) Attila yüz min atlı ilə Ruma tərəf hücum etdi və o günlər Rumun paytaxtı olan Ravenna şəhərini təhdid etdi. Rum imperatoru və senat vəhşətə düşdülər və hər nə bahasına olursa-olsun barış istədilər. Bunun üçün məşhur papa Leo rəyasətində bir heyət göndərdilər. Bu heyət Minsyo nəhrinin Po nəhrinə töküldüyü ovada ordugahını qurmuş olan Attilaya bildirib və ondan Rumu himayəsi altına almağını istədi. Attila heyətin təklifini qəbul edib, ordusu ilə geri çəkildi və Sasanilərə hücum etməyi düşünərək dünya imperatoru olmaq arzusuna düşdü. Tam bu sırada bir gecə (ehtimalən zifaf gecəsi) burun və ağzından qan açıaraq öldü (453).

Attila barəsində çoxlu kitablar yazılmışdır. Avropanın orta çağdakı mütəəssib²⁶ məsihi müəllifləri onu sərtlik və adam öldürmək timsalı kimi tanıtmışlar. Son yarım əsrdəki tərəfsiz tarix araşdırmaları bu ideyaların mübaliğə olub, çoxunun yalan olduğunu isbat etmişdir.

Attilanın ölümündən sonra, xatunu Arıq-qaandan olan üç oğlu İlək, Dənizik (Dəniz) və İrnək atalarının yerini tuta bilmədilər.

İlək Ətrişdə yağı olan jermenlərlə savaşda öldü. Dəniz imperatorluğun vəhdəti üçün mübarizə edərkən bir bizanslı tərəfindən öldürüldü. İrnək isə ordusu ilə Qara dənizin qərb sahillərinə geri çəkildi.

Bundan sonra hunlar qərbi və şərqə olaraq iki dəstəyə ayrıldılar: Azov dənizinin şimal-qərbində yaşayan kotriqlər və daha şərqdə, Don nəhrinin Qara dənizə tökülən nahiyyəsində oturan otriqlər. Bunlar Bizansların təhriki ilə bir-birləri ilə mübarizə edib savaşağa başladılar və nəhayət VI əsrin ikinci yarısında avarların hücumu qarşısında məğlub olub, onlara təbə oldular. Bundan sonra güney Rusiya bozqırlarına avarlar hakim oldular.

İrnək Avropada dövlət quran macarlar və bulqarların təşəkkülündə böyük rol oynamışdır. Attilanın sarayında türk, qot və latın dillərində danışılırdı. Çünki burada hər üç qövmdən böyük rütbəli məmurlar var idi.

Orta şərq hunları və ya ağ hunlar (eftalilər)

Orta şərq hunları və ya eftalilər, hunlar və avarların (uarların) bir araya gəlmələrindən vücuda gəlmişdir. Bunlar 350-ci ildə cuan-cuanlardan ayrılaraq əvvəl Qazaxıstanın güneyinə gəlib, sonra isə Əfqanıstan və İranın şərqinə hücum etdilər.

Ağ hunlar 350-ci ildə qərb hunlarının Avropaya köç etmələrinə bais oldular.

Eftalilər soğdların yerlərini tutandan sonra İranı basqı altına aldılar, lakin ikinci Şahpur²⁷ onlarla barış müahidəsi bağlamağa müvəffəq oldu və bu barış üç nəsrlə davam etdi.

Bəhram Gur²⁸ zamanında eftalilər Ceyhun nəhrini keçərək İrana hücum etdilər (427), lakin Bəhram Gur onların qabağını almağa müvəffəq oldu.

İkinci Yezdəgirdin²⁹ son zamanlarında eftalilər İranın iç işlərinə qarışmağa başladılar və Günxan İran vəliəhdı Firuz³⁰ himayə edib, onu padşah etməyə müvəffəq oldu (459).

484-də eftali və ya eftalanus xanları həmin Sasani padşahı Firuzu məğlub edib öldürdülər. Eftali adı ağ hunlara bu xaqanın adı münasibətilə verilmiş və dövlətlərinin inqirazına qədər (557) davam etmişdir.

Bu savaşda Sasanilər eftalilərə yenilib, xərəcə verməyə məcbur oldular. Bu əsnada İranda Məzdək³¹ zühur edib qarışıqlıq və iğtişaslara səbəb olmuşdu. İran padşahı Qubad³² Məzdək dinini qəbul etdiyi üçün padşahlıqdan məzuli³³ edilib eftalilərə sığındı (496).

Eftalilər Şərqi Türküstan və Hindin şimalını da almışdılar. Lakin Ənuşirəvan³⁴ Qərbi Göktürk xaqanı İstemi xanla birlikdə eftaliləri məğlub edib, ərazisini aralarında bölüşdürdülər (557). Eftalilərin mərkəzi Kabul idi. Onlar VII əsrin ortasına qədər Hindistanda mövcudiyyətlərini hifz etdilər.

TABQAÇLAR

Tabqaçlar IV əsrin ortalarından Çinin şimalında (Şan-Sinin quzeyi) müstəqil bir dövlət qurub, bu əsrin sonlarında Daxili Monqolustanı və Şərqi Türküstanı alıb, Çini də zəbt etmişlər.

Tabqaçlar hunların övladları olmuş və yüz ilə qədər öz ürf və adətlərini saxlaya bilmişdilər.

Tabqaçların böyük imperatoru Tay-vu monqol cuan-cuanlarını məğlub edəndən sonra Daxili Monqolustanı (436) və iç Asiya, Kaşğar, Turfan və 30-a qədər şəhərləri alıb Qaansudakı Hun dövlətini ortadan qaldırdı (439) və Budda məzhəbinin yayılmasına mane oldu. Ondan sonra tabqaçlar tədricən Budda məzhəbini qəbul edib çinliləşdilər və 534-cü ildə şərq və qərbi olmaq üzrə iki qismə ayrıldılar və sonra az müddətdə yerlərini çinlilərə verdilər (550–557). Tabqaç sözü Çin mənasına da gəlmişdir. Əski bir türk elinin adı olan tabqaç möhtərəm və ulu (yüksek) mənasını ifadə etmişdir. Çinlilər tabqaçlara Toba ya Topa demişlər.

GÖKTÜRKLƏR

Tarixdə ilk dəfə türk adı ilə dövlət quran türk elləri göktürklərdirlər. Göktürk elləri müstəqil dövlət qurmazdan əvvəl cuan-cuanlara bağlı idilər – 552-ci ildə göktürklərin Aşina ailəsindən olan başbuğu Bumin cuan-cuanları yenərək, istiqlalını elan etdi və Göktürk xaqanlığını qurdu. Göktürk göyə mənsub ilahi Türk deməkdir və xaqanlıq qurduqdan sonra bütün türki danışan elləri öz bayrağı altına alıb, türk adı bu ellərin hamısına deyildi. Halbuki daha qabaqdan yalnız Aşina ailəsinin ətrafındakı topluluğa türk deyilirdi. Göktürklər xaqanlıq qurmazdan əvvəl, yəni VI əsrin ilk yarısında Altay dağının şərqində və mücavir³⁵ yerlərdə (Yarkənd, Kaşar, Kovçə və b.) yaşayırdılar və dəmirçiliklə məşğul olub, cuan-cuanlara silah yayardılar. Bumin xanın atası şad ünvanı ilə göktürklərin başında idi. Bumin xaqan olandan sonra hunların qədim dövlət mərkəzi olan Otukeni paytaxt seçdi və türk üsuluna görə dövləti iki cinaha (şərq-qərb) böldü. Qərb cinahının başına kiçik qardaşı İstemi xanı seçib, həmin il vəfat etdi.

İstemi xan istiqlal mübarizəsində də Buminlə birlikdə çarpışmışdı. O, Qərbi Göktürk dövlətinin rəisi (yabğu) seçiləndən sonra qərbdə fəthatla məşğul oldu.

Şərqi Göktürk xaqanlığına Buminin oğlu Kolo seçildi, lakin tez öldüyü üçün qardaşı Mu xan xaqan oldu (553).

Mu xan zamanında dövlət çox qüdrət tapdı. Şərqdə xətlər və quzeydə qırğızlar mərkəzi dövlətə tabe oldular. Çin basqı altına alındı. Mu xanın qızı Aşina Çin imperatoru Vuqi ilə evləndi (568).

Bu zamanda İstemi xan Ənuşirəvanla birləşərək eftaliləri aradan apardılar və onların hakimiyyət məntəqəsini öz aralarında bölüşdürdülər. Ceyhunun³⁶ quzey qismi türklərə verildi, yenə ipək yolu türklərin əlinə düşdü. İstemi xanın qızı Ənuşirəvanla evlənərək İranın məlikəsi oldu.

572-ci ildə Mu xan öldü və qardaşı Tapo xaqan oldu (572–581). Bu zamanlar Çinin şimalı türklərə tabe idi və xaqan Çin imperatorlarına «Oğlum» deyərək xitab edirdi. Tapo Tsi şahzadəsi ilə evləndi və Budda məzhəbinə himayə edirdi. Bu məsələ türklər arasında ixtilafa və türk ürf və adətlərinin süstləşməsinə səbəb oldu. İmperatorluq zəifləyib çökməyə başladı.

Bizans tarixçilərinin yazdığına görə Mu xan zamanında Göktürk imperatorluğu Mancuriyadan Qara dənizə qədər genişlənməmişdi.

İstemi xan öləndən sonra oğlu Tardu qərb qisminin yabğusu oldu və bu zaman iki Göktürk dövlətin cinahlarında ixtilaf və ayrılıq artdı.

Tapo öləndən sonra Buminin nəvəsi İşbara şərq xaqanı oldu. Lakin Tardu onun hakimiyyətini tanımadı və bu tarixdən sonra iki cinah müstəqil oldu (582).

Şərqi Göktürk xaqanlığı

İşbara bədbin olduğu üçün ətrafındakıları özündən uzaqlaşdırdı və o qədər zəif oldu ki, Çindən kömək istəyib Çin himayəsi altına girdi. Çin dövləti bu məsələdən faydalanıb türklərdən Çin paltarı geymələrini və Çin dilində danışmaqlarını və Çin ürf və adətlərinin qəbulunu istədi. Türk xaqanı Çin imperatoruna yazdığı məktubda belə deyir: «Sizə bağlı qalacayıq, xərək verəcəyik və qiymətli atlar hədiyyə edəcəyik, amma dilimizi dəyişdirə bilmərik, dalğalanan saçlarımızı sizinki kimi kəsə bilmərik, mənim elim çinli paltarı geyinməz və Çin adətlərini qəbul etməz. Mümkün deyil, çünki millət bu xüsusda çox həssasdır və döyünən tək bir ürək kimidir. İmperator Sui dünyanın həqiqi hakimidir. Göydə iki günəş olmadığına görə yerdə də iki padşah ola bilməz».

Xaqanın Çinə təslim olması ilə şürelər və qarışıqlar çoxaldı. Bu zamanda İşbara öldü (587) və canişinləri Çulo və Tulan da vəziyyəti

islah edə bilmədilər. Çünki Çin səfiri və türk xaqanlarının çinli arvadları daxildə təhrikat və toteə³⁷ edirdilər. Nəhayət, 630-cu ildə çinlilər tərəfindən məğlub edildilər və Çin imperatoru özünü rəsmən göktürklərin xaqanı elan etdi.

Çin dövləti türkləri daha tez çinliləşdirmək üçün onları Ordosda Çin səddi boyunca yerləşdirməyə çalışdı. Lakin göktürklər müqavimət göstərib, şüəslərə və istiqlal mücadilələrinə³⁸ davam etdilər. Tainki 680-ci ildə yenidən istiqlallarını ələ gətirdilər. 50 il çəkən bu fitrət dövründə olan şüəslərin ən mühümü Gürşad şüəsidir.

Gürşad göktürk şahzadəsi olub Çin dərbarında mühafiz alayında vəzifə görürdü. Vətəninin çinlilər tərəfindən işğalından sonra 39 dost və həmkarı ilə bir gizli cəmiyyət qurub, qərar verirlər ki, imperatoru yalnız şəhərdə gəzdiyi zaman öldürsünlər. O gün tufan olduğu üçün imperator şəhərdə gəzməkdən vaz keçir. Lakin Gürşad yoldaşları ilə birlikdə dərbara³⁹ hücum edib, imperatoru öldürüb şəhərə hakim olmaq istəyirdilər. Bu savaşda bir çox mühafiz əsgər və zabitlər öldürürlər, lakin gələn kömək ordusunun qarşısında dayana bilməyib çarpışmada ölürlər (639).

Qərbi Göktürk xaqanlığı

582-ci ildə Tardu Qərbi hissənin istiqlalını bildirib Şərqi hissəni də özünə tabe etmək istədi. Çin dövləti Şərqi hissənin himayəsində olduğu üçün, Tardu Çinə hücum etdi. Çinlilər onun qoşununun keçdiyi yolların sularına zəhər qatıb, Tardu əsgərlərini zəhərləyib öldürdülər. Onun üçün Tardu geri çəkildi (600). Tardu Şərqi Göktürk məntəqəsində də irəli getdi və bir müddət imperatorluğu təqribən tamamilə ələ alıb Bilge xan ləqəbini aldı (Bilge həkim deməkdir). Tardu çox sərt və qaba olduğu üçün el arasında şüəslərə səbəb oldu və bilaxirə monqollarla savaşda itib getdi (603).

Tardudan sonra şüəslər artdı. 618-ci ildə Tardunun nəvəsi Tunk Yabğu xaqan olub, bir müddət vəziyyətə hakim oldu. Lakin bir müddət sonra Nuşiyi və Qarluq elləri şüəş elədilər. Bu şüəşlərdə Şərqi Göktürk xaqanı Kiye-Linin əli vardı. Tunk Yabğu xaqanlığın qərb qanadı Tolular iligi (kiçik xaqan və ya yabğu) olan əmisi Baqaturla mücadilədə öldürüldü (629). Ondan sonra Qərbi xaqanlıq parçalandı və Çin himayəsini qəbul etdi və nəhayət, 658-ci ildə Çin tərəfindən münqəriz (məhv) oldu.

İkinci göktürk xaqanlığı

680-ci ildə Aşına ailəsində Göktürk başbuğu Qutluq istiqlal üçün gizli bir cəmiyyət qurub, az bir müddətdə beş min nəfər ətrafına yığa bildi. Bunların arasında böyük siyasət adamı Tonyuquq da vardı. Qutluq Çinin şimalında Yun-çu əyalətinə hücum edib, çoxlu qənimət ələ gətirdi. Sonra türklərin müqəddəs mərkəzi olan Otukənə hücum etdi. Bu zamanda bu bölgənin oğuzları xotanlar və çinlilərlə birləşib göktürklərə qarşı gəldilər. Lakin məğlub oldular (682). Qutluq Otukeni alıb xaqan elan edildi və İltəriş (el və dövləti yığan) ünvanını aldı. Bu zaman Qutluğun qardaşı Qapqanşad (naib əs-səltənə) və Tonyuquq da baş vəzir və məclis rəisi (ayğuçu) oldu və ordu və siyasət onun öhdəsinə buraxıldı. Sonra azuqə, paltar və at ələ gətirmək üçün Çinə hücum etdilər və Pekin ilə Qaansu arasındakı şəhərləri aldılar və Çin ordusunu məğlub edib dağıtdılar. İltəriş dəfələrlə xotanlar və oğuzlarla savaşıdı, onları özünə tabe etdi və 692-ci ildə Otukendə Göktürk bayrağı altında öldü. İltərişin iki oğlu – Bilge 8 yaşında və Gültəkin 7 yaşında idilər. Onun üçün qardaşı Qapqan (37 yaşında) xaqan oldu. Tonyuquq da baş vəzir qaldı.

Qapqan Göktürk xaqanlarının ən böyüklərindəndir. Onun siyasəti üç əsasə dayaqlanırdı: 1 – Çin basqı altında tutulmalıdır, ta ki, türk dövləti rahat olub azuqə ilə təmin olunsun; 2 – Çində pərakəndə şəkildə yaşayan türklər ana yurdu Otukənə qayıtmalıdır; 3 – Asiyada nə qədər türk varsa, türk xaqanının bayrağı altında yığılmalıdır. Fikir və arzularını təhəqqüq etdirmək üçün⁴⁰ əvvəla Çinə hücum etdi (693) və Link-çu və Ordos əyalətlərini aldı. Sonra Çin imperatriçası Vuya yardım etmək üçün xotanlara hücum edib onları məğlub etdi və Çin məlakəsindən azuqə, dəmir kənd təsərrüfatı vasitələri göndərüb, türkləri öz yurdlarına qaytarmağını istədi. Qapqan sonra Yenisey çayı ətrafındakı qırğızlara hücum edib onları təslim etdirdi.

Göktürk ordusunun qərb cinahı Tonyuququn baş komandanlığı və Qapqanın oğlu İynal və Bilgənin iştirakı ilə Altay dağlarından keçib Cuncariyaya girdilər və Bolçuda onoxları təslimə məcbur edib, Talas, Ço türklərini də göktürklərə tabe etdilər. Bu zaman xaqanlığın qərb hüdudu Fərqanəyə çöndü. Qapqanın üçüncü arzusunu təhəqqüq etdirmək üçün Mavərənnəhri də almaq lazım idi. Bu zaman Mavərənnəhrdə məhəlli hökumətlər 685-ci ildən bəri müsəlmanların hücumlarına müqavimət göstərirdilər. Türk ordusunun qərb cinahı Ceyhundan (Yinçuoguz, ya İnçi çayı) keçib cənuba sarı irəli getdilər və

soğdları təslim etdirib, Dəmir qapıya qədər qabağa getdilər və çoxlu qənimət ələ gətirdilər. Dəmir qapı islamdan qabaq İranla Turanın sərhədi idi. Qapqan tədricən çox sərt və bədxah olmuş və daxili şüərlərə səbəb olmuşdu. Məsələn, turkişlərin (711) və qarluqların şüərləri daxili savaqlara və çoxlu adamın ölümünə səbəb oldu (713). Bir il sonra oğuzlar şüəş etdilər və xaqanla müharibədə məğlub olduqdan sonra, bir qismi Çinə sığındı. Xaqan Otukenə dönərkən oğuzlar tərəfindən öldürüldü (716). Oğuzlar xaqanlığın əsas qismini təşkil etdiyinə görə, onların şüərləri xaqanlığın zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Bu məsələ Orxon daş yazılarında da nəql edilmişdir.

Qapqandan sonra oğlu İynal bir ildən artıq hakimiyyətdə dayana bilmədi və iki əmioğlu – Bilge və Gültəkin tərəfindən öldürüldü və yerinə Bilge xaqan oldu (716–734). Gültəkin ordu komandanı, Tonyuquq isə baş vəzir oldu. Bu sırada Çin xotanlar və basmıllara türklərə hücum etmək üçün yardım etdi. Nəticədə, Tonyuquq Çinə hücum etməyə məcbur oldu. Çinlilər və basmıllar məğlub oldular və Beşbalıq⁴¹ türklərin əlinə keçdi və Göktürk dövləti əski qüdrət və əzəmətini ələ gətirdi. Bu nailiyyətlər bu üç türk rəhbəri Bilge xan, Gültəkin və Tonyuququn həmkarlığı ilə ələ gəlmişdi. Tonyuquq 826-cı ildə vəfat etdi. O böyük komandan və gələcəyi görə siyasət adamı idi. Ordu və ədliyyəni o nizama saldı. Qərb tədqiqatçıları onu göktürklərin Bismarkı adlandırmışlar. Onun öyüdləri həmişə Bilge xaqan tərəfindən eşidilir və əməl olunurdu. Məsələn, Bilge xaqan çinliləri təqlid edib, böyük şəhərlərin ətrafına divar çəkmək istədiyi zaman, o mane oldu və dedi ki: «Biz bozqır milləti olmuşuq, müvəffəqiyyətimiz də bunda olmuşdur. Qüvvətli olduğumuz zaman hücum edərik, zəif olduğumuzda da bozqırda geri çəkilerik. Çinlilər bizim yüz bərabərimizdirlər, əgər biz şəhərdə məhsur⁴² qalarsaq, onlar bizi aradan apara bilər». Sonra xaqan Budda və Tai məzhəblərini türklər arasında yaymaq istədikdə, Tonyuquq buraxmadı və dedi ki, bu məzhəblər insanı həssas qılar və hökumət etmək qüdrətini insandan alar.

Tonyuquq öləndən sonra onun xatirəsinə qəbri üstə bir yazılı daş (kitabə) qoyuldu. Bu kitabə Tonyuququn özü tərəfindən yazılıb və türk dil və ədəbiyyatının çox mühüm yadigarıdır. Tonyuquq, eyni zamanda ilk türk yazıçısıdır.

731-ci ildə Gültəkin vəfat etdi və qardaşı Bilge xaqan tərəfindən onun adına bir yazılı daş (abidə) ucaldıldı. Bu kitabə Yollıq-təkin tərəfindən və Bilge xaqanın dilindən yazılmışdır. Kitabədə Bilge xaqan

belə deyir: «Üçoğuzlar paytaxta hücum etdikləri zaman Gültəkin olmasaydı, hamımız aradan getmişdik».

734-çü ildə Bilge xaqan öldü. Onun öz millətinə böyük sevgi və inamı vardı. Oğlu tərəfindən xatirəsinə yazdırılan məzar daşında öz dilindən belə deyilir: «Ey türk milləti, üstdə göy yıxılmaz, altıda yer dəlinməzsə, dövlətini, törəni(qanun) kim poza bilər».

Bilge xaqanın ölümünə, hətta, Çin imperatoru matəm tutdu və imperatorun istədiyinə görə məzar daşının bir tərəfinə çincə yazı əlavə edildi. Bilge xaqanın ölümündən sonra xaqanlıqda tənəzzül əlamətləri zahir oldu. Əvvəla, xanədan üzvləri arasında ixtilaf çıxdı, sonra basmillar karluklar və uyğurlarla birləşərək üsyan etdilər və Göktürk dövlətini yırıb, bir çox keşməkeşdən sonra uyğur iltəbəri (başbuğ) Kutluq Kulu xaqan elan edilir (745). Bu tarixdən sonra Uyğur dövləti Otukendə quruldu.

UYĞURLAR

Uyğurlar əski türk ellərinin ən mədəniləri sayılırlar. Çin qaynaqlarının yazdığına görə onlar Asiya hunlarının övladlarıdır. Bir uyğur əfsanəsinə görə türklərin Böyük ataları Hun imperatorunun qızı ilə bir qurdun evlənməsindən doğulmuşdur.

Uyğurlar beşinci əsrin ortasından Selenqa çayı ətrafında bir bəylik şəklində yaşayıb, bəylərinə erkin deyirlərmiş.

Göktürk zamanında onlara tabe olub, bəylikləri davam etmiş və sonradan daha güclü olub bəylərinə iltəbər demişlər.

Uyğur kəlməsi müttəfiq, əqrəba və bir də şahin sürəti ilə dolanan, hücum edən mənasını ifadə edir.

Uyğurlar Göktürklərin yerinə xaqanlıqı əllərinə alanda doqquz uruq, ya uruğdan (ailə məcmuəsi) təşkil tapmışdır. Xaqanın uruğu Yağlaqır adlanırdı. Bu doqquz uruğa doqquz oğuz boyu (qəbilə) qatılıb birlikdə on oğuz elini təşkil etdilər. Sonra qarlıq və basmıl boyları da onlara mülhəq oldu⁴³. Xaqanlıq 11 Vali tərəfindən idarə edilirdi.

Uyğurların ilk xaqanı Kutluq Bilge Kül Orxon çayı⁴⁴ kənarında Ordubalık şəhərini⁴⁵ tikdirdi və 747-ci ildə vəfat etdi. Ondən sonra oğlu Moyinçor xaqan oldu. Orxon-Selenqa çayları arasında, Şine-usu gölü yaxınlığında tapılan Şine-usu kitabəsində belə yazılmışdır: «Xaqan

Moyinçor müxtəlif türk, tatar və basmıl ailələrini özünə tabe edib, oğlanlarını onlara şad və yabğu təyin etdi».

751-ci ildə Talasda ərəblərlə çinlilər savaşında qarluqlar da müsəlmanlara kömək etdilər və nəticədə, çinlilər məğlub olub, Orta Asiyadan çıxdılar və Tarım hövzəsi uyğurların əlinə düşdü.

759-cu ildə Moyinçorun oğlu Bükü (ağıl və fərasət sahibi) xaqan oldu. Bu zaman Çinin vəziyyəti yaxşı deyildi, tibetlilər Çinə hücum etmişdilər. Elə bu əsnada türklər Çinə yardım edib, onları qurtardılar. Türk xaqanı ordunun başında Loyanqa⁴⁶ getmişdi, qayıdanda özü ilə dörd Mani məzhəbli rahib gətirdi və Otukendə Mani məzhəbini rəsmi məzhəb elan etdi. Bu məzhəb türklərin savaşçılıq ruhiyyəsini zəiflətdi (743).

821-ci ildə Küçlük Bilge xaqan oldu. Qara Balqasın kitabəsini o bərpa etmişdir. İlk illərdə bacarıqlı olan xaqan, sonradan şüərlərlə qarşılaşaraq öldürüldü. Bir neçə il keçməkdən sonra Yenisey məntəqəsində 25 ildən bu yana qüvvətli bir duruma gəlmiş olan qırğızlar 840-cı ildə uyğurların paytaxtı Ordubalıka hücum edib, oranı aldılar və xaqan Hocanı və xalqı öldürdülər. Bu əsnada uyğurlar dəstə-dəstə qarluqlar ölkəsinə, Çin sərhədinə və iç Asiyaya mühacirət etdilər.

Qaansu uyğur dövləti

Uyğur xaqanlığı yıxılandan sonra bir qismi Çində Qaansu əyalətinə gedib 150 ildən bəri orada yaşayan soydaşları ilə bərabər bir müddət Çinə tabe olduqdan sonra 905-ci ildə müstəqil dövlət təşkil etdilər. Qaansu uyğurları 940-cı ildə qıtanlara (monqollara) tabe oldular. Qıtanlar 907-ci ildən Çinin şimal qisminə hakim olub, Lyao sülaləsini təşkil etmişdilər (907–1211). Sonradan uyğurlar 1028-ci ildə tanqutlara tabe olub, 1224-cü ildən monqolların (Çingiz xan) tabeliyinə keçdilər. Bu uyğurlara sarı uyğur deyirlər.

Şərqi Türküstan (Turfan) uyğurları

İç Asiya və ya Şərqi Türküstana gedən uyğurlar orada bir dövlət təşkil edib, öldürülən xaqanın qardaşı oğlu Menqlini xaqan seçdilər. Çin dövləti tibetlilərə qarşı qoymaq üçün uyğurların dövlətini tezliklə tanıyıb, onlarla dost oldu (856).

Uyğur dövləti Mani məzhəbini qəbul edərək, 911-ci ildə istiqlallarını elan etdilər.

Uyğur dövləti daha çox ticarət və sənətlə məşğul olurdu. 947-ci ildə onun paytaxtı Koço (Turfanın yaxınında) və yaylaq mərkəzi Beşbalıq idi. Hökmranlarına eyduqut, ya eydi qut və paytaxta da Eyduqut şəhəri deyirdilər. İslam mənbələrində uyğurlardan doqquz oğuz adı ilə bəhs edilmişdir. Uyğurların haqqında ən mühüm əsər Koçoda Çin səfiri Vanq Yin Tunun qeydləridir (981).

Şərqi Türküstanda da Mani, Budda və Nestori məzhəbləri yayıldı. Əvvəlcə Budda məzhəbi qabağa düşdü, sonra İslam ümumi şəkildə yayılıb uyğurlar vasitəsilə Çində də rəvac tapdı.

Uyğurlar Çingizxana tabe olmaqdan (1209) qabaq qaraxitayilərə tabe olmuşdular. 1368-ci ildə Çində Minq xanədanı imperator olub, uyğur eydi qutunun hökumətinə son verdi. Uyğurlar Şərqi Türküstanda böyük kultür və mədəniyyət qurdular. Onların təsiri Asiyada (xüsusən qarluklar və qaraxanlılar vasitəsilə) əsrlərcə davam etmişdir. Sonrakı fəsillərimizdə onların kultür və mədəniyyət əsərlərindən bəhs edəcəyik.

QIRĞIZLAR

Qırğızlar əski türk ellərindən olub, Yenisey bölgə məntəqəsində yaşayırdılar. Qırğız kəlməsi qırmızı adam mənasındadır. Miladi 560-cı ildə Mu xan zamanında göktürklərə tabe oldular. Fitrət dövründə (630–680) istiqlal tapdılar. İkinci Göktürk xaqanlığı zamanında yenə göktürklərə tabe oldular. Uyğur xaqanı Moyinçor zamanında uyğurlara tabe oldular (758). 840-cı ildə Uyğur dövlətinə qarşı üsyan edib, onların yerinə keçdilər. 920-ci ildə qıtanlar (monqol) qırğızları Otukendən qovaraq, Monqolustanı ələ aldılar və qırğızlar yenə əski yurdlarına qayıtdılar. Qırğızlar 1207-ci ildə Çingiz xana bağlandılar. Lakin 1217-ci ildə şüurş elədikləri üçün Çingizin kiçik oğlu Tolui tərəfindən şüurşlər yatırılıb, özləri də Tolui ulusuna daxil oldular. Qırğızlar türk kultür tarixində mənfi rol ifa etmişlər.

TÜRKİŞLƏR

Türkişlər On okların Tolui qolunun bir qismini təşkil edib, İli çayının⁴⁷ ətrafında yaşayırdılar. VII əsrin sonlarında Göktürk xaqanının pis rəftarından tənə gəlib, öz istiqlallarını elan etdilər və Uçeleni özlərinə xaqan seçdilər. Lakin şərqi Göktürk xaqanı Qapqan zamanında Tonyuquqdan şəkəst yedilər⁴⁸ və yenə göktürklərə tabe oldular. Uçeledən sonra oğlu Soko xaqan oldu və çinlilərlə özbaşına münasibət qurdu. Bunun üçün Gültəkin və Bilge xaqan tərəfindən məğlub edilən Soko öldürüldü.

Sokodan sonra Sulu xaqan oldu (717). O, ərəblərin Mavərnəhrdən cənuba tərəf geri çəkilmələrinə müvəffəq olub, 738-ci ilə qədər xaqan oldu. Bu ildə Sulu xan Kül-Çor (Bağa Tərxan) tərəfindən öldürüldü. Türkişlər sarı və qara türkişlər deyə ikiye bölündülər və bir-birləri ilə mücadiləyə başladılar. Əvvəlcə sarı türkişlər qalib gəldilər. Lakin çinlilər qara türkişlərin tərəfini tutdular. Bu mücadilələrin nəticəsində hər iki tərəf zəiflədi. Bu sırada qüvvətlənmiş olan qarluklar Cu vadisini ələ keçirdilər (766).

QARLUKLAR

Qarluklar (qar yığını) Altay dağlarının qərbində, Qara İrtiş və Tarbaqatay ətrafında yaşayırdılar və üç qəbilədən ibarət olub, Göktürk xaqanlığına bağlı idilər. Bilge xaqanın ölümündən sonra uyğur və basmıllarla birlikdə üsyan edib, Göktürk dövlətini devirdilər. Uyğur xaqanlığında yabğuları olub, uyğur xaqanına bağlı idilər.

751-ci ildə müsəlman ərəblərlə çinlilər arasındakı savaşda müsəlmanlara kömək etdilər və çinlilərin ağır şəkildə məğlub olmasına səbəb oldular. Qarluklar bir müddət uyğurlarla rəqabət edib Moyınçor xaqanın qarşısında Tarım nahiyəsindən geri çəkildilər.

Qarluklar əvvələn Cunqariya, sonra da Balasaqun və Talasda türkişlərin yerini tutub hakimiyyəti ələ aldılar (764) və əski Qərbi Göktürklərin məntəqəsinə hakim oldular. Qarluklar Otukenin üstünlüyünü qəbul edib, Balasaqunu paytaxt seçdilər və özlərinə türkmən dedilər. 840-cı ildə qırğızlar uyğurların yerinə keçəndən sonra qırğızların hakimiyyətini tanımayıb və öz yabğularını qaraxan deyərək xaqan elan etdilər.

904–911-ci (əksər tarixçilər bu tarixi 940 yazmışlar) illər arasında Satuk Buğra xan müsəlman olub, islam dinini öz dövlətinin rəsmi dini elan etdi və türklər böyük kütlələr halında müsəlman oldular. Buğra xan Samanilərlə mücadilə etməyə başladı və ondan sonra da bu mücadilə davam edərək, nəhayət, 999-cu ildə Samanilərin süqutuna səbəb oldu. Sultan Mahmud Qəznəvinin atası Səbuq Təgin də qarluklardan idi. Qarluklar islam tarixində mühüm rol ifa etmişlər.

«Kitab-i hüduḍ əl-ələm»də qarluklar ölkəsinin sərhədləri haqqında belə məlumat verilmişdir: «Şərqdə Tanrı dağları, quzeydə oğuzlar, cənubda yağmaların bir qismi və qərbdə Mavərennəhr». On beş şəhər və qəsəbə adı da həmin kitabda zikr edilmişdir.

Qaraxanlı dövləti əsas qarluklar olmaq üzrə yağmalar və uyğurlardan da təşkil tapmışdı. Sonralar hakimiyyət uğrunda xanədan üzvləri arasında gedən ixtilaf və düşmənçilik yaranaraq, dövləti zəiflətməmiş və qarşısında duran qaraxitayilərin (monqolların) qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdu və nəhayət, qaraxitayilər tərəfindən münqəriz olmuşlar. Bu gün Bədəxşan nahiyyəsində (Əfqanıstanla Tacikistan sərhədində) öz-bəklər arasında Qarluk adlı bir qəbilə yaşamaqdadır.

OĞUZLAR*

Oğuzlar türk ellərinin ən mühümlərindəndir. Bugünkü türklərin əksəriyyəti, yəni qərb türkləri (İran, Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, İraq və Balkan türkləri) oğuzların övladlarıdır. Oğuzlar müsəlman olandan sonra İran və Anadoluya mühacirət edib, səlcuqlar və osmanlılar kimi böyük islam dövlətləri qurmuşlar və islamın qorunub yayılmasına və maarif islamının təşkil və təkmilində kömək və iştirak etmişlər.

* Oğuzlar haqqında «Vardıq»ın 1362 və 1363 ilk saylarında farsca məqalə yazdığımız üçün burada qısa olaraq bəhs edəcəyik.

OĞUZ QƏBİLƏLƏRİ

(«Camə ət-təvarix»ə görə)

Sayı	Tamqa	Onqun (totem ya müqəddəs heyvan)	Qəbilə adının mənası	Qəbilənin adı
1		şahın	möhkəm	Kayı
2		şahın	zəngin	Bayat
3		şahın	müvəffəq	Alkar evli
4		şahın	qara çadırılı	Kara evli
5		qartal	çox ölkələrə hakim	Yazır
6		qartal	toplaşmaq üçün	Döger
7		qartal	fəth və hökumət	Dodurqa
8		qartal		Yaparlı
9		dovşancıl (bir neçə qartal)	çevik və heyvan adına maraqlı	Avşar və ya Əfşar
10		« »	qüvvətli və ciddi	Kızık
11		« »	böyüklərin sözü kimi əziz	Bigdeli
12		« »	çox və doyumlu yemək	Karkin
13		sunqur	nemətli və abad yer	Baandur (Bayandur)
14		sunqur	qeyrətli, çalışqan	Beçənə
15		sunqur	şərəfli, məşhur	Çavuldur
16		sunqur	hər yanda düşmən görsə, savaşar	Çipni
17		üç (bir növ ev quşu)	hər yerdə qılıncı və bıçağı kəsər	Salur
18		« »	çox yaxşı və zəngin	Eymur
19		« »	yaxşı heyvanlar sahibi	Alayuntlu
20		« »	yaxşı iş və nizam quran	Üpegir
21		çağır (toğrul) bir növ qırğı	yaxşılıq, mərdlik	Yığdır
22		« »	hamıya xidmət və təvazö edir	Bükdüz
23		« »	dərəcəsi hamıdan yüksək	Yıva
24		« »	hər yerdə olsa, əzizdir	Kınık

«Oğuz» sözü oklar (ok–uz) mənasındadır, əski türkcədə (z) və (uz) cəm əlaməti idi. Ok da el deməkdir. Oğuzlar VI əsrdə Göktürklərin bir qismini təşkil edərək, Selenqa və Tula çayları bölgəsində yaşayırdılar və fitrət dövründə, yəni 630-cu ildən sonra müstəqil olub doqquz oğuz xanlığını təşkil etmişlər və başbuğlarına yabğu deyirmişlər. İkinci Göktürk xaqanlığı qurulduğu zaman İltərişə məğlub olub yenə Göktürk dövlətinin əsas qismini təşkil edərək, onlarla bir eldən hesab edilirdilər. Bu məsələ Orxon yazılı daşlarında yazılmışdır.

İslam mənbələrində uyğurlardan doqquz oğuz adı ilə bəhs edilmişdir. Çünki Uyğur dövləti doqquz oğuz (ğuz) boyu və doqquz uyğur uruğundan (tayfasından) təşkil tapmışdır.

İbn əl-Əsirin yazdığına görə oğuzlar VIII əsrdə (775–785) Mavərrənnəhrə gəlmişlər. Daha əvvəl Talas ətrafına gəlmişlər və əsrin ikinci rübündən bəri Seyhun çayının məcrasında yerləşmişlər.

İslam müəllifləri Qaraçuq (Fərab) dağları ilə Xəzər dənizi arasındakı bozqıra Dəşti Oğuz demişlər. X əsrin birinci yarısında oğuzlar bir dövlət qurdular. Bu dövlətin qışlaq mərkəzi Yenikənd olub, başlarında yabğu var idi. Yabğunun canişininə gülarkın və ordu komandanına da subaşı deyirdilər.

Oğuzların qərbdəki qonşuları olan peçeneq və xəzərlərlə araları yaxşı deyildi. Məşriqdəki qonşuları qarluklarla da savaşa halında idilər. Xarəzmin yerli xalqı da oğuzların basqısı altında idi. Quzeydə kıməklərlə (qıpçaq), bəzən savaşıb, bəzən də barışardılar. Bu oğuzlara türkmən də deyilirdi. İslam ölkələrinə mühacirət etdikdən sonra türkmən adı ilə məşhur oldular.

Yabğu zamanında oğuzlar üç ok və boz oklar adı ilə dəstə və təşkilat halında yaşayırdılar. Oğuzlar 24 boydan (qəbilə) ibarət olub, hər qəbilənin özünəməxsus möhrü (tamğası) var idi. Onların adları Mahmud Kaşğarının «Divanü-lüğa-tit-türk»də və Rəşid əd-Dinin «Cəmət-təvərix»ində verilmişdir.

Boz ok boyları əksəriyyət təşkil edərək bunlardan ibarət idi: Kayı, Bayat, Alka evli, Kara evli, Yaxır, Dögər, Dodurqa, Əfşar, Kızık, Bigdeli, Karkın ya Çaruklı.

Üç oklar isə: Bayındır ya Bayəndur, Beçene, Çavuldur, Çipni, Salur, Eymur, Alayuntlu, Yürəgir, İğdir, Bügdüz, Yıva, ya İva və Kınıkdan ibarət idi.

X əsrdə qıpçaqların basqısı ilə yabğu dövləti süqut etdi. Bu hadisədə oğuzların mühüm bir qismini təşkil edən səlcuqların yabğudan

ayrılıb cənuba köç etmələri mühüm rol oynamışdır. Yabğu dövlətinin süqutundan sonra oğuzların bir qismi Xəzərin şimalından keçərək, Qara dənizin şimalından Avropaya getdilər. Bir qismi də Hind yolu ilə Xorasana, İrana və Anadoluya gəldilər. Kiçik bir qismi də öz yerlərində qaldı. Bugünkü Orta Asiya türkmənləri onların övladlarıdır.

SABARLAR

Sabarlar və ya savirlər V–VI əsrlər Qərbi Sibir ilə Qafqazın quzey qisminə mühüm tarixi rol oynamışlar. Sabar sapar deməkdir (yəni yol dəyişdirən, azad). Onların əski yurdları Altay dağlarının qərbində İli nəhri nahiyyəsi olub, Asiya hunlarına bağlı olmuşlar.

İlk dəfə Bizans tarixçisi Periskos V əsrdə Sibir qövmlərinin⁴⁹ böyük miqyasda köçləri münasibəti ilə sabarlardan bəhs etmişdir.

Sabarlar avarların şərqdən basqınları səbəbi ilə qərbə köç etmişlər və Qazaxıstan bozqırlarının güney sahəsində yaşayan oğur türk boylarını yurdlarından çıxarıb, Tobol və İşim çayları ətrafında yerləşmişlər. Bu gün Sibirdə yaşayan Tobolsk xalqı buranın əski sakinlərini sibir və ya sivr adı ilə yad edirlər. Bu bölgədə (məntəqədə) XVI əsrdə Sibir xanlığı təşkil edildi, mərkəzi də Sibir şəhəri idi. Sonradan ruslar buraya gəldikləri zaman Alasibir şəhərini aldılar və bu məntəqəyə Sibir dedilər. Sonra ruslar şərqə getdikcə bu ad daha geniş məntəqəyə şamil olundu və nəhayət, bütün məntəqə Sibir adlandırıldı (XVI əsrin ikinci yarısı).

Sabarlar 503–515-ci illərdə Qafqazın şimalında, Volqa və Don çayları arasında, Kuman çayı⁵⁰ məcrasında yerləşdilər və bulğarların bir qisminə hakim olub, bizanslarla sasanilərə qonşu oldular. 516-cı ildə sabarların başbuğu Balak və ya Bələk sasanilərlə qərardad bağlayıb, onların yardımını ilə bizanslarla savaşıdı. Sabar ordusu Ermənistana hücum edərək Anadoluya girdi və Konyaya qədər irəli getdi. Sabarların mükəmməl savaş silahları vardı və bu baxımdan qonşularından fərqlənirdilər. 520-ci ildə Balak öldü və xanımı Buğarık, ya Buğarıq onun yerinə oturdu. Bu qadın çox gözəl, mudir⁵¹ və savaşıçı idi. Yüz min atlısı vardı. Bizanslar ona hədiyyə və xərac verərək öz tərəflərinə cəlb etdilər.

545-ci ildə avarlardan şiddətli zərbə yedilər, sonra Göktürk hakimiyyətinə girdilər. 576-cı ildə Qafqazın cənubunda bizanslara

məğlub olaraq, bir qismi Kür çayının cənubuna köçdü və VII əsrdə Xəzər dövlətinin qurulmasında şirkət etdilər. Xəzər boyları belincir və səməndər əslində sabardırlar.

AVARLAR

Avarların mənşəyi haqqında müəlliflərin fikirləri müxtəlifdir. Bəziləri onları monqol və ya monqolla türk qarışığı bilirlər. Bir çox müəlliflər də avarları türk bilirlər. Avarları monqol sayanlar onları cuan-cuanların bir qismi bilirlər.

Avarlar 558–805-ci illər arasında Orta Avropada firənglərlə bizanslar arasında, hunların, sabarların və oğuzların iştirakı ilə qüvvətli bir dövlət qurdular və slav, jermen tayfalarını da özlərinə tabe etdilər. Avar və ya apar dayanan mənasındadır və Orxon yazılı daşlarında da adları keçmişdir. Onların xaqanlarının adı Bayan idi.

Avar imperatorluğu indiki Macarıstan, Albaniya, Çexoslovakiya, Avstriya və Almanıyanın cənubunu əhatə edirdi.

Avarlar sabarların süqutundan sonra alanlar və oğuzları da özlərinə tabe edib, Bizans dövlətinə səfir göndərərək vergi ilə ərazi istədilər. Bizansların müsamiyəsi⁵² qarşısında 562-ci ildə Danubun⁵³ aşağı qismini işğal edib, bizanslara qonşu oldular. Sonra Macarıstanı işğal edib, Firəng dövlətini məğlub etdilər. Sonra 582-ci ildə Bizans sərhəd şəhərlərini aldılar və 592-ci ildə İstanbula tərəf Çopluya⁵⁴ qədər gəldilər. Bir müddət sonra sasanilərlə saziş bağlayıb, İstanbulu mühasirə etdilər (618). İkinci dəfə 626-cı ildə İstanbul ətrafındakı divarlara qədər gəldilər. Bu əsnada İran ordusu da Bosfor boğazı yaxınlarına qədər gəlmişdi. Lakin avar ordusunun dəniz qüvvətləri olmadığı üçün İstanbulu ala bilmədilər və geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu sırada xəzərlər də bizanslılara yardım etdilər və iranlılar da Anadolunu boşaltmağa məcbur oldular.

630-cu ildə avarların xaqanı öldü, ondan sonra daxili ixtilaflar başladı və dövlət zəiflədi. Avarlara bağlı yad ellər ayrıldılar. Nəhayət, firənglərin böyük imperatoru Şarl Mayn onları məğlub edib mərkəzlərini aldı (805). Parçalanan avar qrupları şərqə Macarıstan və Balkanlara dağıldılar və qısa zamanda məsihi⁵⁵ olub yerli xalqlar arasında əriyib getdilər.

Avarlar slavlari Orta Avropa və Balkana köç etdirib, orada əkinçilik və sərhədləri qorumağa məmur etdilər. Bu gün Qafqazda yaşayan avarlar əski avarların övladlarıdır.

XƏZƏRLƏR

Xəzər türkləri Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində yaşayıb, VII–X əsrlərdə böyük xaqanlıq qurub, şərqə Avropa tarixində mühüm rol oynamışlar. Bu xaqanlıq Qafqaz, Qara dənizin şimalında, Volqa çayından Dnepr nəhrinə qədər və quzeydə Kiyev şəhərinə qədər yerləri tutmuşdu. Xəzər dövlətinin qüvvətli təşkilatı və geniş ticari fəaliyyəti vardı. Xalq rifah içində yaşayıb, məzhəb də azad idi.

Xəzər xalqının əsasını sabarlar təşkil edirdi, onlardan başqa hunlar, göktürklər, oğuzlar, bulğarlar və macarlar da oraya daxil idilər.

576-cı ildə xəzərlər Göktürk dövlətinə tabe oldular. Fitrət dövründə, yəni 630-dan sonra istiqlallarını elan etdilər. İrənlilərin qarşısında dayana bilmək üçün də bizanslarla dostluq və ittifaq qurdular.

665-ci ildə böyük Bulğar dövlətinin süqutundan sonra, Xəzər dövlətinin hüdudu Dneprə qədər genişləndi. Güney tərəfdən də islam orduları ilə qonşu olub, ara-sıra onlarla savaşıdılar. Ərəblər bir dəfə Dərbəndi aşıb, xəzərlərin paytaxtı Bələncərə qədər irəli getdilər, lakin geri çəkilməyə məcbur oldular. Abbasilər zamanında ərəblərlə savaşların şiddəti azaldı. VIII–IX əsrlərdə Xəzər dövləti Şərqi Avropanın ən qüdrətli dövləti olub, Çin və Bizans dövlətləri sırasında idi. IX əsrdə xaqan 25 padşahın başında idi və Xəzər ölkəsi dünyanın ən fəal ticarət mərkəzi idi. Xalq rifah və əmniyyətdə yaşayırdı. Paytaxtları Volqa çayının kənarında İtil şəhəri⁵⁶ olub, Bələncər⁵⁷ və Səməndər⁵⁸ də mühüm şəhərlərdən idi. İtil şəhərinin qərb qismi, yəni xaqanın oturduğu yer Xanbalıq⁵⁹ adlanırdı.

Xəzər imperatorluğunda müxtəlif xalqlar öz dillərində danışır və öz dinlərinə inanırdılar. Göktürk, ərəb, ibrani (yəhudi) və kiril əlifbaları işləniirdi. Göy tanrı dininə inanırdılar. Sonradan islam, məsihi və yəhudi dini də yayıldı. Şəhərlərdə məscid, kilə və kənise⁶⁰yan-yana tikilirdi. İslam IX əsrin ortalarında xarəzmilər tərəfindən yayıldı. Məsihi dini VIII əsrin sonlarında bizanslar tərəfindən yayılmışdı. Kəlimi dini⁶¹ də (Karay məzhəbi) xaqan və hakim təbəqənin dini

olmuşdu. Xəzərlər zamanındakı əmniyyət sayəsində alış-verişin çoxalıb yayılması Rus dövlətinin təşkilinə yardım etdi. IX əsrin birinci yarısında islav-fin qarışıqlı qəbilələr İlmen⁶² dəryaçasının ətrafında qəsəbələr tikib yerli xalq və bizanslarla alış-veriş edirdilər. Bu qəbilələr rus (əski İsveç dilində gəmiçi deməkdir) adlandırılan skandinavlı bir dəstənin idarəsinə girmiş və xəzərlərə bənzər bir siyasi quruluş qurmağa başlamışlar.

839-cu ildə ilk dəfə qurulan rus birliyində baş vəzirin adı xaqan idi. 862-ci ildə rus xanı Rurik xəzərlərə tabe idi. Onun yerinə oturan oğlu Oleq Kiyevi aldı (882) və qurduğu təşkilatda xəzərləri özlərinə nümunə kimi götürmüşdü. 988-ci ildə məsihiliyi qəbul edən knyaz Vladimir və sonra knyaz Yaroslav (1036–1050) hələ də özlərini xaqan adlandırırdılar. Xəzər dövləti X əsrin ortalarından zəifləməyə başladı. Çünki ticari fəaliyyət üçün alınan muzdlu yad əsgərlərin sayı artdı və ordu milli olmaqdan çıxdı. Dil və din birliyi olmaması da dağılmaq üçün zəmin hazırladı. Ordunun zəifliyi əmniyyət və ticarət işlərini pozdu. Get-gedə tabelikdə olan ellər də ayrıldılar. Nəhayət, Kiyev knyazı dənizdən və qurudan xəzərlərə hücum edib paytaxtlarını aldı. Xəzərlər dağılıb, bir qismi Krıma çəkildi, bir qismi də Azərbaycana gəldi və yerli xalqa qarışdı.

PEÇENEQLƏR

Orta Asiyadan qərbə türk köçlərinin son böyük dalğaları X–XI əsrlərdə olmuşdur. Bu dalğaların ilki peçeneqlərə aiddir. Peçeneqlər IX əsrin ilk yarısında oğuzların qərb qonşuları olaraq Emba⁶³ (Cim) və Ural (Yayıq) çayları arasında yaşayırdılar. Bunlar Xəzər dövlətinin ticarət yollarının əmniyyətini pozduqları üçün xəzərlər oğuzlarla birləşərək, peçeneqləri basqı altına qoydular. Peçeneqlər də qərblərindeki qonşuları olan macarları qabaqlarından qovalayaraq, onların yerində Don–Kuban həvaləsinə gəlib yerləşdilər (860–880). Bunları təqib edən oğuzlar, onların ardınca da qıpçalar qərbə tərəf gəlib, Qara dənizin şimalından qərbə köçdülər. Peçeneqlərin bir dəstəsi oğuzların yanında qaldı. Bunlar haqqında Mahmud Kaşğarının divanında oğuz qəbilələrindən danışılarkən zikr edilmişdir.

Peçeneqlər 889–893-cü illərdə yenə macarları qərbə tərəf köçməyə məcbur edib, onların ardınca Don çayından Dnepr çayının qərbinə qədər yayıldılar.

Bizans imperatoru Porfirogenetusun yazdığına görə peçeneqlər səkkiz qəbilədən ibarət idilər.

Peçeneqlərin əsas qonşuları Kiyev rusları idi. Knyaz İqor (915) zamanında ruslara hücumlar edirdilər. Təkcə 921-ci ildə onlar on bir dəfə ruslara hücum etdilər. Vladimir zamanında ruslar da peçeneqlərə hücum etdilər. Lakin peçeneqlər ruslara qarşı durub, onların Qara dənizə gəlmələrinə mane oldular. Buna görə də peçeneqlər bizanslılarla dost olmuşdular.

Peçeneqlər şərqdən uz və ya oğuzlar tərəfindən basqı altında idilər. Bu basqı və hücumların nəticəsində peçeneqlərin bir qismi Macarıstana gedib, orada yerləşdilər. Daha mühüm qismi qərbə köçüb Dnepr məcrası və bugünkü Bessarabiyada yerləşdilər.

Ruslar peçeneqlərin zəifləməsindən faydalanıb, Qara dənizin quzeyində onlara ağır bir zərbə vurdular (1036). Peçeneqlər naçar Balkan, Bolqarıstan, Məqduni (Makedoniya) və Trakiyaya gəldilər. Bu zaman oğuzların başbuğu Turak idi. Bu əsnada Keqen adında başqa bir başbuğ Turaka qarşı çıxdı və bizanslılara sığınaraq məsihi oldu və nəticədə Turak da bizanslılara məğlub olub, əsir düşdü və məsihiyyəti qəbul etdi. Bundan sonra peçeneqlər muzzdlu əsgər kimi Bizans ordusunda xidmət edirdilər. Bu muzzdlu əsgərlərin bir qismi səlcuqlara qarşı savaşımaq üçün Anadoluya göndərildi. Bizansların yazdığına görə bunlardan on beş min atlı Üskudara (Bosforun Asiya tərəfi) keçəndən sonra, başbuqları Qatanın əmri ilə atları ilə bərabər boğazdan keçib Rum eli sahilinə çıxmışlar və sonra Danuba tərəf qayıtmışlar. 1071-ci ildə də peçeneqlərin bir qismi Bizans ordusundan çıxıb, soydaşları səlcuqlar tərəfinə keçmişlər.

UZLAR

Uzlar oğuzların bir qismi olub, peçeneqlərin şərqində də qıpçaqların qərbində yaşayırdılar. Qıpçaqlar tərəfindən basqı altında qaldıqları üçün peçeneqlər hücum edib, onları qərb tərəfə köçməyə məcbur etmişlər. 1048-ci ildə uzlar Kiyevin cənubuna qədər gəldilər, lakin ruslar onları geri oturmağa məcbur etdilər. 1060-cı ildə rusların ani hücumu qarşısında qərbə tərəf gedib, 600 min nəfərlə bizansların və bulğarların müqavimətlərinə baxmayaraq, Danubdan keçdilər və peçeneqlərin ardınca Trakiya və Makedoniyaya girib, oraları qarət

etdilər. Bu zaman şiddətli soyuqdan uzlar arasında epidemiya şəklində xəstəliklər çıxdı. Elə bu əsnada peçeneqlər də onlara hücum etdilər (1065). Nəticədə, uzların çoxu aradan getdi, bir qismi də Bizans ordusuna girdi. Qalanların bir qismi Kiyevin ətrafına köçdü və bir qismi də dağıldı. Peçeneqlər bizanslarla mücadiləyə davam etdilər. İmperator Aleksı Komenus⁶⁴ zamanında Trakiyaya gəldilər (Ədimə və Kaşana qədər). 1091-ci ildə Kiçik Çekməcəyə (İstanbulun banliyosu)⁶⁵ yaxınlaşdılar və İstanbulu təhdid etdilər. Bu əsnada səlcuqlar da Anadoluda irəli gedirdilər, onlar Mərmərə sahillərini alıb İstanbulu təhdid edirdilər. Bu zaman Bizans imperatoru avropalılardan yardım istəyib, xaç səfərlərinə (səlib yürüşləri) girmələrini istədi, lakin qıpçaqlar vasitəsi ilə nicat tapdı, çünki bu sırada qıpçaqlar 40 min atlı ilə peçeneqlərə hücum edib, onları ayaqdan saldılar. Bu hadisədən sonra peçeneqlərin bir qismi də uzlara və qıpçaqlara qarışdı.

Macarıstanda tapılan xəzinədə qızıl qabların üstü göktürk əlifbası ilə peçeneq türkcəsilə yazılmışdır. Rusiyanın cənubunda Poltavada tapılan xəzinə də peçeneqlərə aiddir.

QIPÇAQLAR

Qıpçaqlara bizanslılar və latınlar kumanos, ruslar isə poloves demişlər. Hər iki kəlmə sarışın mənasındadır, çünki bunlar göy göz və sarı saçdılar. İslam mənbələrində bunlara qıpçaq və ya qıfçaq demişlər. Qıpçaq qəzəbli və ya əsəbani mənasındadır. Qıpçaqlar qərbə köçməzdən əvvəl, Orta Asiyada oğuzların şimalında Tobolda, İşimdə yaşayırdılar. Bu nahiyədən altaylar tərəfdə kımıqlar yaşayırdılar. Qıpçaqlar kımıqların bir qoludur. Qıpçaqların cənubunda olan oğuzlar Volqa (İtil) çayı (qərbdə) ilə Seyhun (cənubda) və İrtiş (şimal-şərqdə) arasında yaşayırdılar. İssık deryaçasının ətrafında da qarluklar yerləşmişdi. Şərqdə Tyan-Şan nahiyəsində də sarı uyğurlar vardı.

Qıpçaqlar Göktürk toplusunun (cəmiyyətinin) bir qismini təşkil edirdilər.

XI əsrin ikinci yarısında qıpçaqlar Balxaş deryaçasından İrtişə qədər hakim olduqları halda, kitanların basqısı və otlaqların azlığı üzündən Volqadan keçib qərbə köçdülər. Onların qabağından uzlar da

Balkanlara mühacirət etdilər. Qıpçaqlar Rusiyanın güney bozqırlarına gəlib yerləşdilər. Qıpçaqlar monqolların istilasına qədər yarım əsr Qara dənizin quzey bozqırlarına hakim idilər. 1055-ci ildə Pereyaslavl knyazı ilə bir müqavilə bağladılar. Lakin 1061-ci ildə rusları məğlub etdilər və 1068-ci ildə Kaçan özü peçeneqləri xidmətə almaq bəhanəsilə, ruslara hücum edərək Kiyev yaxınlığında onların müttəhid qoşunlarını məğlub və pərişan etdi.

1080-cı ildə qıpçaqlar Balxaş dəryaçası və Talas hövzəsindən Danub ağzına qədər hakim idilər. Mərkəzləri daha çox Don–Dnestr arası idi.

Qafqazla Kuban nahiyyəsi, şimalda İtil (Volqa) bulğarlarının hüdduduna qədər onların əlində idi. Bu geniş məntəqə Qərbi Sibir bozqırları və Şərqi Avropa bozqırlarına şamil olub, bundan sonra Dəşt-i Qıpçaq və ya Qıpçaq bozqırı adlandı. Bu dövrdə ruslar, bulğarlar, alanlar, burtas, xəzər və ulalar qıpçaqların hakimiyyəti altında yaşamışlar. Qıpçaq ölkəsi 5 hissədə yerləşmişdi: Orta Asiya, Ural və Volqa-Don-Donets, Aşağı Dnepr, Danub məntəqələri. Bu məntəqələrdə yaşayan qıpçaq elinin hər biri öz başbuğu (xanı) idarəsində yaşayırdılar. Bu dövrdə başbuqlardan Altun apa və Sarı xan mühüm rol ifa etmişlər. Qıpçaqlar 1091-ci ildə Macarıstana və bir il sonra da Ləhistana girdilər. 1093-cü ildə yenidən Bizans torpaqlarına girdilər. 1093–94-cü illərdə ruslara hücum etdilər.

Qıpçaqların bu hücumlarda məqsədi qonşuların torpaqlarını almaq deyil, bəlkə də bozqırların əmniyyəti üçün qonşuları basqı altında saxlamaq istəyi idi. Qıpçaqlarla rusların arası yaxşı olmayıb, çox vaxt aralarında savaş olmuşdur. 1105–1111-ci illər arasında dörd dəfə savaşmışlar. Bu savaşların xatirələri xalq ədəbiyyatında iz buraxmış, onu zənginləşdirmişdi.

1185-ci ilin baharında rus knyazı İqor rusların müttəhid qoşunu ilə Aşağı Don boyunda Qayalı (Kaqalnik) çayı sahilində qıpçaqlarla savaşda mühasirəyə düşmüş, ordusu məhv, özü əsir olmuşdu. Bu savaş rusların məşhur milli dastanı olan «İqor» dastanının yazılmasına səbəb oldu. İqor dastanı ilk dəfə 1800-cü ildə çap və nəşr edilmişdir. Ondan sonra dəfələrlə çap olunmuş və vaxt olmayan hissələr ona əlavə edilmişdi. Bu dastanda qıpçaq türklərinin savaş texnikası və cəsarətlərindən bəhs edilmişdir.

Qıpçaqların Don və Kuban nahiyyələrində olan hissəsinin gürcülərlə yaxın münasibətləri olmuş və bu vasitə ilə Qafqazın güneylərinə gəlmişlər. Gürcüstana gələn qıpçaqların çoxu məsihi olmuşlar.

1123-cü ildə qıpçaqlar Tiflisi Gürcüstanın paytaxtı edib, Şirvanşahları xərac verməyə məcbur etdilər, eyni zamanda Azərbaycan Atabəyləri ilə mübarizəyə başladılar.

Qıpçaqlar Gürcüstana mühacirət edəndən sonra, qıpçaq bozqırında azalıb zəiflədilər. Şərqdəki qıpçaqlar da Xarəzmşah ordusuna girdilər və yavaş-yavaş ordunun əsas qismini təşkil etdilər. Lakin bu ordu 1220-ci ildə monqol hücumu qarşısında aradan getdi.

Qara dəniz şimalındakı bozqır qıpçaqları da ruslarla birlikdə monqollarla savaşıdılar. Lakin Cebe və Subutay tümənləri tərəfindən məğlub edilib, Cuçi ulusuna daxil oldular. Bu hadisədən sonra qıpçaqların bir qismi Macarıstana, mühüm bir qismi də Volqa bulğarlarının yanına gedib, orada yerləşdi. Bu qıpçaqlar Volqa bulğarlarının danışdığı türk ləhcəsini tədricən dəyişdirib, qıpçaq ləhcəsinə çevirdilər.

Monqol istilasından sonra Dəşt-i Qıpçaqda Altın Ordu dövləti quruldu (1256).

XIII əsrdən sonra Dəşt-i Qıpçaq xalqının iqtisadi vəziyyəti pozuldu, qıtlıq və xəstəlik epidemiyaları onların heyvanlarını aradan apardı. Qıpçaqlar rusların adətlərinə uyaraq öz oğlanlarını pula satmağa başladılar. Satılan cavanların çoxu Misirə aparıldı və orada Əyyubilərin ordusuna alındılar. Yavaş-yavaş bunların sayı və nüfuzu orduda artdı. Nəhayət, 1250-ci ildə İzz əd-Din Aybək Əyyubi sultanının yerinə oturaraq, Misirdə türk səltənətini qurdu. Ondan sonra sultan Qovtuz və sonra sultan Bəy Bars taxta oturdular. Sultan Bəy Bars özündən çox bacarıq və ləyaqət göstərərək monqolları Suriyadan qovdu və İslam xilafətini bərpa etdi. Bəy Barsdan sonra onun yerinə keçən sultan Kalavun da bir qıpçaq idi (1279–90). O, Misirdə məmlük sülaləsini yaratdı və monqol-erməni-firəng ordularını məğlub etdi. Onun övladları çərkəzlər hakimiyyəti ələ alana qədər (1382) Misirdə sultanlıq etdilər.

Məmlük hökmdarları Altın Ordu hökuməti ilə dostluq qurdular. Bu zaman Misir məmlük dövlətinə Türk hökuməti və Misir ilə Suriyaya Türkiyə deyirdilər. 1517-ci ildə Misir Osmanlı türklər tərəfindən fəth edildi.

Peçeneq, uz və qıpçaq elləri IX–XIII əsrlərdə rusların Qara dənizə gəlmələrinə mane olub, Dağıstan ətrafını Terek çayı boyu və qonşu yerlərin türkləşmələrinə səbəb oldular.

Bu gün peçeneqlərin bir qismi Qafqazda, bir qismi isə Orta Asiyada Ceyhun ağzına köçüblər, orada yaşayan qaraqalpaqların əsl peçeneq, uz və berendey qarışığıdır. Belə nəzərə gəlir ki, Rumıniya qaqauzları da uzların övladları olub, XIII əsrdə Rumıniyada yerləşib və məsihi olmuşlar.

1330-cu ildə Rumıniyada təşkil tapan Rumın dövlətinin də kuman-qıpçaq türklərindən olan bir başbuğ ailəsi tərəfindən qurulduğu məlumdur. Qurucusu Tux-Təmir oğlu Basar Aba (basmaq felindən olub, Aba da türk ünvanlarından) idi. Rumıniyanın şimalındakı Bessarabiya bölgəsi də onun adına mənsubdur.

Qıpçaqların bir qismi monqolların qarşısında geri çəkilib Bizans imperatorluğuna keçdilər və Türkiyə, Makedoniya və Qərbi Anadoluda yerləşib, Bizans ordusuna girdilər.

Qıpçaqların bir qismi Macarıstana köçüb, orada yerləşdi və bu hadisədən sonra bir çox qıpçaq sözləri macar dilinə keçdi.

Bu tarixlərdə qıpçaq türkcəsi çox yayılmışdı. Bu dilin və ya ləhcənin ən mühüm nümunəsi «Kodeks kumanikus»dur. Bu kitab qıpçaq dilinin lüğət və qrammatika kitabıdır və məsihi missionerləri tərəfindən qıpçaqları daha asan məsihiləşdirmək məqsədilə yazılmışdır (1303). Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə qıpçaq-latın və fars lüğət və qarammatikasıdır ki, italiyalı missionerlər tərəfindən yazılmış, ikinci hissə isə qıpçaq-alman lüğət və qrammatikasıdır və almanlar tərəfindən yazılmışdır.

OGURLAR VƏ BULĞARLAR

Bamberi, Nemet və digər türkoloqların tədqiqatları bulğarların türk əslindən olduğunu isbat etmişdir.

Bulğar kəlməsi Göktürk dilində qarışıq mənasına gəlmişdir (bulğamaq-bulamaq-qarışmaq). Bulğar sözü el və millət adı olaraq V əsrin ikinci yarısından əvvəl mövcud deyildi. Attilanın oğlu Dənizin ölümündən sonra qardaşı İrəng 648-ci ildə Hunları Orta Avropadan Qara dənizin şimal sahillərinə gətirdi və orada Uğur adında başqa bir türk eli ilə bir yerdə yaşayıb, bir-birinə qarışdılar. Bunların qarışmasından əmələ gələn xalqa bulğar deyilirdi. Bunlar sonradan Bulğar dövlətini təşkil etdilər, lakin İrəngi Uz dövlətlərinin qurucusu bilirdilər.

Oğuzlar Volqa ilə Danub arasında boylar birliyi şəklində yaşayırdılar.

Periskosun yazdığına görə oğurlar 641–645-ci illərdə sabarların basqısı ilə Ural dağlarının şərqindən qərbə köçdülər. Bu əsnada üç dəstə idilər: sar oğur, ur oğur və on oğur.

Oğurlar oğuzların qardaşları olub miladdan üç yüz il qabaq onlardan ayrılıb qərbə gəlmişdilər. Zamanla onların ləhcələrində «z» yerinə «r» işlənib və kəlmə başındakı «y» «d»-ya çevrilmişdir, məsələn: yılan dilum olmuşdur (İbrahim Qəfəsoğlu. Türk Milli kulturu. İstanbul, 1984).

Çin mənbələrinin yazdığına görə miladdan qabaq III əsrin əvvəllərində uyğurların mühüm qismi Orta və Güney İrtiş ətrafında yaşayıb Tinglik, ya Tingli adlanırdılar. Çünki bunlar səncab⁶⁶ (ting) ticarəti ilə məşğul idilər.

Oğurların 550-ci miladi ili sıralarında belə bölünmüşdülər. Qafqazın şimalında on oğurlar, Don ilə Volqa arasında otuz oğurlar və Dneprə tərəf bozqırlarda da doqquz oğurlar. Qərbdəki doqquz oğurlar (Qara bulğarlar) bizanslılardan illik vergi alıb onlarla bəzən dost, bəzən də düşmən olurdular. Doqquz oğurlar slavlari irəli sürüb bizanslıları davamlı basqı altında saxlayırdılar. İmperator Anastazius (491–518) bunların qarşısını ala bilmək üçün İstanbulun ətrafına məşhur divarları tikdirmişdir. Sonradan bizanslılar da çinlilər kimi qardaş olan doqquz oğurlarla otuz oğurların aralarını pozdular. İki qardaş bir-birinə hücum etmiş, doqquz oğurlar məğlub olmuş, bir qismi Trakiyada yerləşmişdi.

Bulğar dövlətləri

İlk bulğar türk dövləti 630-cı ildə Böyük Bulğar dövləti adı ilə quzey Qafqazda qurulmuşdu.

Böyük Bulğar dövləti. On oğurların əksəriyyət təşkil etdiyi bu dövlət Qafqazın şimalında 630-cu ildə, yəni birinci Göktürk xanlığı yığılandan sonra qurulmuşdur. Dövlətin qurucusu başbuğ Qurd tarixçilərin yazdığına görə Asiya hunları nəslindəndir.

Qurdun ölümündən sonra (665) xəzərlərin basqısı ilə Bulğar dövləti yığıldı. Xalqın bir qismi şimala tərəf köçüb Volqa bulğarlarını və ya xarici bulğarları təşkil etdilər. Burada əksəriyyəti otuz oğurlar təşkil edirdi.

On oğurlar macarlarla birlikdə Qurdun oğlu Bat Bayan başda olmaqla xəzərlərə tabe qaldılar. Bugünkü balxarların bunların nəslindən olduqları zənn edilir.

Bat Bayanın kiçik qardaşı Asparux oğulların böyük bir qismi ilə Danuba tərəf getdi (668) və yeni Bulğar dövlətini qurdular (daxili bulğarlar, 679).

Danub Bulğar dövləti. Asparux (679–702) imperator Konstantinin müqavimətinə baxmayaraq, Dobrucanın cənubunda Bulğar dövlətini yaratdı. Bu dövlət Volqa Bulğar dövlətindən daha kiçik olduğu halda, ondan daha çox davam etdi.

Danub Bulğar dövləti tezliklə güclənib, 717-ci ildə ərəblər İstanbulu mühasirə etdikləri zaman, bizanslılara yardım edib İstanbulu müdafiə etdi.

Sonra bizanslılar bulğarların güclənməsindən nigarən olub, neçə dəfə onlara hücum etdilər və onların paytaxtı Pereyaslavı xaraba etdilər. Lakin Kırım xan zamanında bulğarlar tərəfindən əzildilər. Kırım xan Ədiməyə gəlib İstanbulu mühasirə etdi (814), lakin elə bu sırada ağız və burun qanamasından (daxili qanaxma) öldü.

Kırım xan İstanbul mühasirəsindən əvvəl Sofiya (809), Niş və Belqradın qalalarını işğal etmişdi.

Kırım xanın oğlu Omurtak (814–831) tezliklə bizanslılarla otuz illik bir barış müqaviləsi imzaladı. Omurtakın dövrü bulğarların ən parlaq zamanı olmuşdur. Omurtak çoxlu şəhər və qəsəbələr tikdirdi. Su yolları və çeşmələr çəkirdi. Onun at üstündəki mücəssəməsi bir yazılı daş ilə Madara qəsəbəsində o dövrün yadigarıdır.

Bulğarlar yerli xalq ilə qarışmaq nəticəsində yavaş-yavaş slavləşdılar. Bu hadisə Omurtakdan sonra Boris xanın (852–889) məsihi olmasından sonra (864) şiddətləndi və yavaş-yavaş slav və Bizans təsiri ilə bugünkü şəklini aldı.

Volqa Bulğar dövləti. Böyük Bulğar dövlətinin süqutundan sonra çoxunu otuz oğurlar təşkil edən bulğarların bir qismi Volqa–Kama (Çolman) çayları bölgəsinə köçdü və orada bir dövlət təşkil etdi. Bu dövlət təşkil edən xalq otuz oğurlardan başqa yerli fin-oğurlar, sabarlar, xəzərlər və uzlardan ibarət idi. Volqa Bulğar dövləti V–XIII əsrlər, yəni monqol istilasına qədər davam etdi. Bunlarda əkinçilik və ticarət çox güclü olub, torpaqları da əkinçilik üçün çox əlverişli idi. Həm də Avropa və Orta Asiyanın ticarət yolu üzərində idi, xüsusən

Xəzər dövlətinin zəifləməsindən sonra bulğarların vəziyyəti daha da yaxşılaşdı, bulğarlar bir çox şəhər saldılar.

Volqa Bulğar dövlətinin paytaxtı Bulğar şəhəri İtil (Volqa) çayının kənarında, Volqa–Kama çaylarının birləşdiyi yerin yüz kilometr cənubunda yerləşib, IX–XII əsrlərdə Şərqi Avropanın ən mühüm ticarət mərkəzi idi.

Bulğarların şərqində başqırdlar, qərbində isə ruslar və burtaslar yaşayırdılar. Bunların haqqında ən çox güvənilən məlumat İbn Fədlanın «Səfərnamə»sində yazılmışdır.

Onuncu əsrin əvvəlində (h. 309/921–22) Bulğar xanı Almışın istəyi ilə xəlifə əl-Müqtədir tərəfindən İbn Fədlanın başçılığı ilə bir heyət islam dininin üsul və qaydalarını bulğarlara öyrətmək məqsədilə göndərilmişdi. Bu «Səfərnamə»də bulğarlardan başqa, oğuzlar, peçenəqlər, başqırdlar, xəzərlər və slavlar haqqında da məlumat verilmişdir.

Volqa bulğarları islamı qəbul edəndən sonra Şərqi Avropada türk-islam kultürünün nümayəndəsi oldular.

Bulğarlar əvvəllər dörd xanlıq şəklində yaşayırdılar. X əsrin ortalarından sonra hamısı birləşib bir xanın idarəsinə girdilər.

XIII əsrin ilk yarısında Volqa Bulğar dövləti monqol ordusu tərəfindən yıxıldı, Batu xan (Çingizin nəvəsi) ordusu Bulğar şəhərini 50 min əhalisi ilə xarabaya çevirdi (1236). Bu hadisədən sonra bulğarlar dağıdılmış şəhərlərini bərpa etməyə çalışdılar, lakin 740 h/1361-ci ildə Polad Teymur xan tərəfindən ikinci dəfə olaraq dağıdıldılar. Üçüncü dəfə isə 1391-ci ildə əmir Teymur Altun Ordu xanı Toxtamışa qarşı hücum etdiyi zaman dağıdıldı. Bundan sonra xalq dağıldı. Bir qismi Kamanın şimalına Qazan nəhri boyuna köçdü. XV əsrin ortalarında buralarda bulğar-qıpçaq qarışığı müsəlman xalq yaşayırdı ki, sonrakı Qazan xanlığının əsasını bunlar təşkil etdilər. Belə nəzərə gəlir ki, dilləri oğur türkcəsinin bir ləhcəsi olan çuvaşlar əski bulğarların nəslindəndirlər.

XALACLAR

Xalaclar əski türk ellərindən olub, onlardan qədim zamanda ayrılıb qərbi və cənubi Əfqanıstana və İrana mühacirət etmişlər. Bir qismi də Əfqanıstanda qalıb puştular arasında əriyib bugünkü gilcayiləri təşkil edirlər.

Mahmud Kaşğari «Divanü-lüğa-tit-türk»də xalacları oğuz və qıpçaqlarla bir eldən sayıb, xalaclar haqqında aşağıdakı dastanı nəql etmişdir:

İsgəndər Səmərqənddən keçib türklər ölkəsinə hücum etdiyi zaman türk xaqanı Şu ordusuyla geri çəkildi. Bu əsnada türklərdən 22 nəfər ailələrilə orada qalır, iki nəfər də onlara qoşulur. Qalan 22 nəfər xaqanlarının dalısınca getmək istədikləri halda, bu iki nəfər onların sözüne baxmayıb, biz öz yurdumuzu tərk etmərik, İsgəndər gəlib-gedər, biz də burada qalarıq, demişlər. O zaman 22 nəfər açıqlanıb onlara «Qal aç» dedilər, bu iki nəfərin nəslindən olan tayfaya xalac deyilmişdir.

İsgəndər gəlib bu iki nəfəri görəndə, uzun saçları və dillərinə baxaraq, onlara türkmənənəd (türkmən) demiş və onun üçün onlara türkmən də deyilmişdir*.

Oğuz dastanında xalaclar haqqında belə rəvayət edilmişdir: Bir gün Oğuz xan ordusu ilə səfərə gedərkən, yol üstündə bir evə rastlaşır. Bu evin divarları qızıldan, pəncərələri gümüşdən və tavanı dəmirdən idi. Evin qapısı bağlı idi. Oğuz xan yanındakılardan birinə «Qal, aç!» dedi. O zamandan bu adamın övladlarına qalaç, ya xalac deyildi**.

«Divanü-lüğa-tit-türk» və «Hüdüd əl-aləm» tarixində xalaclar haqqında məlumat vardır. Avropa şərqşünaslarından Markvart (İranşəhr), Minorski və Smirnova da xalaclar barəsində qiymətli tədqiqatlar aparmış, bu nəticəyə gəlmişlər ki, xalaclar miladi IV əsrdə tarix səhnəsində zahir olmuşlar.

Tarixi baxımdan xalaclar üç yerdə toplu halda yaşarmışlar: Balasağun ətrafı, Pəncəkənd (Beşbalıq) və Ceyhun ilə Sind çayı arasında.

Çin qaynaqlarına və əfsanələrə görə Balasağun ya Suyabda və Talasda eramızdan əvvəl də türklər yaşarmışlar. Çin və ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, qərbi türklər 581–658-ci illərdə, türkişlər 658–766-cı

* Kaşğari, s. 23 və 24, 1972, İstanbul.

** İslam ensiklopediyası, cild 5/1, s. 110.

illərdə və qarluklar 766–900-cü illərdə, qaraxanlılar isə 850–1250-ci illərdə bu məntəqədə hakim olmuşlar.

982-ci ildə İbn Xordadbeh tərəfindən təlif edilən «Hüdud ədaləm»in yazdığına görə xalalar Ceyhundan Qəznə səhralarında (Zabilistan) yaşayırmışlar. Yenə eyni mənbəyə görə, xalalar və oğuzlar VII əsrin ortalarından Sistan, Aldavar (Davar) və Kabulda sakin olub, xalalar Kabul və Qəznədə padşahlıq etmişlər və Kabul şahı ilə Qəznə şahı Rutbil qardaş imişlər.

Hindistanda VIII əsrdən bəri Hinduquşdan Sind çayına qədər məntəqədə Türk şahlığı qurulmuş və sikkələrinin üzərində əski türklərin adətinə görə padşahın tacı üzərində qurd başı nəqş edilmişdir. Hind türk şahının damğası isə oxla yay imiş.

VIII əsrdə Kabul şahı və Rutbil arabalarla hərəkət etmişlər. 256 h./870-ci ildə xalalar Qəznədə Yaqub Leşə məğlub olmuşlar. Səfərlərdən sonra Alp Təkin və Səbuq Təkin Qəznəni almışlar.

Hindistanda IX əsrin sonunda türk şahını Brəhmən vəzirli həbs edib, onun yerinə oturdu və Hind şahlığını qurdu. 1003-cü ildə sultan Mahmud Hind şahı dövlətini yıxdı və Hindistanı aldı. Qəznə ordusu ilə Hindistana gedən xalqlar orada iqtə⁶⁷ əldə edib, mühüm kütlələr halında yerləşmişlər və sonradan qurilər⁶⁸ sülaləsinə mənsub olan sultanların xidmətinə girmişlər.

Xalqlar qəznəvi sultan Məsud zamanında üsyan edib, qəznəvi ordusunun səlcuqilərə yenilməsinə səbəb oldular. Qurilər hökuməti Hindistanda sultan Mahmud Xarəzmşah tərəfindən süqut etdi və xalac türkləri xarəzmşahlara tabe oldular və sultan Mahmudun monqollarla savaşında yardım etdilər.

Cəlaləddin Xarəzmşah dövründə xalalar Seyfəddin Oğraqın başçılığı ilə Qəznəyə gəldilər və Cəlaləddin ordusu ilə birlikdə monqollarla savaşmış, onları Pərvanda məğlub etdilər (1221). Bu savaşda sağ cinahın mühüm hissəsində qarluklar, sol cinahında isə xalalar yerləşmişdilər. Sonradan savaş qənimətləri üzündən aralarında ixtilaf çıxdığından Seyfəddin Oğraq ordusu ilə Pişəvərə getmiş və üç ay sonra da monqol hücumu qarşısında aradan getmişlər.

Xalalar X əsrdə müsəlman oldular və ondan sonra Hindistanda Xalac hökumətini qurdular. Əvvəlcə Benqalda 1220-ci ildən 1290-cı ilə qədər və sonra Dehlidə 1290-cı ildən 1321-ci ilə qədər və son olaraq Milvada (Hindistanın mərkəzi ölkəsi) 1436-cı ildən 1531-ci ilə qədər hakimlik etdilər.

Xalaların bir qismi Səlcuq orduları ilə İrana və Anadoluya gəldilər. Belə nəzərə gəlir ki, İran xalalarının əksəriyyəti monqolların

hücum etdikləri zaman Əfqanıstan və Xorasandan İranın orta nahiyələrinə mühacirət etmişlər.

Şərafəddin Yəzdinin yazdığı «Zəfərnəmə»yə görə, XIV əsrdə Əmir Teymur zamanında xalalar Savə, Qum və Kaşan ətrafında yaşayırdılar.

Savə ətrafı xalaların bir qismi sonradan Azərbaycanda Muğana köçmüşlər, bunların haqqında Mirzə Məhəmməd Sadiqin yazdığı «Tarixi kiti quşa»da (h. 1198-ci il) bəhs edilmiş və bu kitab h. 1317-ci ildə Tehranda Səid Nəfisi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bu gün İranda xalalar Qum şəhərinin cənubunda, yəni Xalacistan-da və İraq, Savə ətrafında əhalinin əsas kütləsini təşkil edərək yaşayırlar.

Məşhur tədqiqatçı Smirnova Ceyhun, Daşkənd və Pəncəkənd bölgələrində tapılan saklar arasında xalaların sikkələrini görmüş, bu sikkələr üzərində soqd əlifbası ilə (xalac-i urdu) xalac paytaxtı yazılmış və üç xalac padşahının təsviri həkk edilmişdir.

Smirnova «Təbəri tarixi» və Kasan (Muğ dağı) qalasında tapılan və Xalac padşahı Divasticə aid olan isnadın tədqiqindən belə nəticə alır ki, bu sikkələr xalac hakimlərinə aid olub, bunlar VII–VIII əsrlərdə Pəncəkənd və Fərqanədə yaşayırmışlar. Xalac hökmdarı Divastic «Təbəri tarixi»nin yazdığına görə (h. 103/4) 720–21-ci illərdə də ərəblərlə savaşımış və Xahənd qalasında ətrafındakılarla birlikdə öldürülmüşdür.

Pəncəkənddə tapılan naxışların bir qismini Frunkin nəşr etmişdir. Bunlarda xalaların qiyafə, geyim və matəm mərasimləri təsvir edilmişdir. Bu naxışların bir qismi Xalac padşahlarının saray divarlarından ələ keçmişdir. Bunlar qrafik metod və realist üslubla çəkilmişdir.

Pəncəkəndin iki nömrəli məbəbindən əldə edilən naxışların birində əzadarlıq⁶⁹ mərasimi göstərilmişdir. Bu təsvir Siyavuşun ölümünə tutulan matəm mərasiminə aiddir ki, hər il Buxarada tutardılar. Bu mərasim Mahmud Kaşğarının divanında Əfrasiyaba tutulan matəm mərasimi haqqında yazılanlarla eynidir. Bu tabloda əski Timurq hökmdarlarının adəti kimi, ölünün cəsədi günbəzli bir arabanın üstünə qoyulmuş və ətrafındakılar yarı lüt olaraq oturmuşlar və saçlarını yolub, üz və qulaqlarını kəsirlər.

Tablada matəm tutan və məşəl yandıran, diz çökmüş məyus taclı qadın Siyavuşun xanımı və Əfrasiyabın qızıdır.

Bu tabloda iki qrup insan ağ və qırmızı dərilili olaraq görünməkdədir. Belə nəzərə gəlir ki, rəng ayrılığı tayfa və ya təbəqə ayrılığını ifadə etmişdir.

MƏDƏNİYYƏT

Türklər əski çağlarda Qərbi Asiya və Şərqi Avropa bozqırlarında yaşadıkları üçün ilk qurduqları kultüru mədəniyyət də bozqır kultüru adlandırılmışdır.

Əski kultür və mədəniyyətləri xalqın yaşadığı coğrafi məntəqələrində görə orman, ya cəngəl, kəndli və bir də bozqır mədəniyyəti olaraq üç qrupa ayrılmışdır (əlbəttə, bozqır çöl deyildir, bozqırda yağış, su və otlaq vardır).

Bildiyimiz kimi, kultürün təşkilində coğrafiya, insan və cəmiyyət hər üçü müəssirdir⁷⁰. Ona görə də hər cəmiyyət və məntəqənin özünəməxsus kultüru vardır.

Bozqırda türklərdən başqa ellər də (monqollar, ariyalılar) yaşamışlar və hər biri özünəməxsus bozqır kultüru meydana gətirmişdir. Türk bozqır kultüru və ya atlı köçbə kultüründə at və dəmir əsasdır. Halbuki monqol kultürünə dəmir sonradan girmiş, hətta monqollar XIII əsrə qədər oxlarının ucunu dəmirdən yox, sümükdən düzəldirmişlər.

Bozqır kultürünün mənşeyini bəzi müəlliflər iskit və ya saklarla bağlayırlar.

İskitlər Qara dənizin quzey bozqırlarından Türküstana qədər yayılmışdılar. Herodotun yazdığına görə türklər eramızdan əvvəl VI–VII əsrlərdə şərqdən gəlib iskitlərlə bərabər yaşamışlar və onların hakim təbəqəsini qurmuşlar. Alp Artunqa da (Əfrasiyab) onların xaqanı olmuşdur.

Bozqır kultürünün əsasını təşkil edən atın ən əski qalıqlarını Sibirin Altay dağlarının qərbində Minusinsk məntəqəsində, yəni türklərin əski yurdlarında tapmışlar. Bu məntəqədəki tapıntılar Minusinsk kultürünü (e.ə. 2500–1700) və buradan 250 km quzeydə olan Andronovo kultürünü təşkil etmişlər.

Əksər müəlliflərin fikrinə görə Andronov kultüru Minusinsk kultürünün daha inkişaf etmiş şəkli olaraq türklərin əcdadına aid olmuşdur (1700–1200 m.q.).

Böyük tədqiqatçı Kiselyovun fikrinə görə, Andronovo insanları, yəni atlı savaçılar ətrafa hakim olub, hər b tarixində yeni dövr açmışlar.

V.Şmidt, O.Minkin, V.Koppers, F.Flor kimi məşhur kultür tarixçilərinin fikrinə görə at ilk dəfə türklərin əcdadı tərəfindən əhliləşdirilmiş və minik və savaşı üçün işlədilmişdir.

Türklər atları ilxı halında bəsləyib, onun ətini yeyər və onu qurbanlıq edərmişlər.

Çinlilər ata minmək və at üstündə savaşağı hunlardan öyrənmişlər (300 e.ə.). Çin qaynaqlarında Göktürk zamanına aid 11 cins türk atından bəhs edilmişdir.

Türk uşaqları kiçik yaşlarından qoyuna minib, oxla quşları ovlayarmışlar və həddi-büluğa çatmamış at minmək və ox atmaqda usta olarmışlar.

Çin və Bizans müəlliflərinin yazdığına görə, hunlar at üstündə yaşarmışlar, sanki at üstündə anadan olmuşlar və atı müqəddəs sayarmışlar. O.Minkinin fikrincə, ən əski mədəniyyətlər çay ətrafında yaşayan kəndli və əkinçilər arasında köçəri, savaçı atlı çobanların müdaxiləsi ilə meydana gəlmişdir.

Orta Asiyada 1500 il miladdan qabaq Aral gölü ətrafında bozqır xalqı ilə ariyalılar arasındakı təmaslar və qarışmalar təşkilat və dövlət qurmaq ehtiyacını meydana gətirmiş (E.Elfoldi) və dilçilik cəhətindən də bu müxtəlif ellər arasındakı təmaslar və qarışmalar eramızdan 1500 il əvvəl başlanmışdır. Türklərin əkinçi kəndlilər üzərinə hakimiyyətinə dəmirin də rolu olmuşdur.

Dəmir mədəni altaylarda və Yenisey çayının qaynaq məntəqələrində bol miqdarda olub, türklər tərəifndən çıxardılırdı. Ondan silah və başqa alətlər istehsal olunurdu.

Orta Asiyada qazılan əski türklərin məzarlarında (kurqan) tapılan dəmir əşyaların tarixi eramızdan əvvəl iki min ilin başlarına gedib çıxır.

İCTİMAİ TƏŞKİLAT

Orxon yazılı daşlarına görə türklərdə ictimai təməl və təşkilat ailədən (oğuş) başlayaraq, elə (millət, ya dövlət) qədər genişlənmişdir. Neçə oğuş bir uruğu və neçə uruğ bir boy (bod), ya qəbiləni təşkil edirdi. Siyasi bir təşkilata bağlı olan boy oğ, ya ox adlanırdı. Boyların məcmuəsinə də budun deyilirdi. Budun siyasi cəhətdən müstəqil və ya bir elə bağlı ola bilərdi.

El, ya il boyların və ya budunların bir araya gəlib, siyasi cəhətdən müstəqil olan bir təşkilat idi. Türklər ərəblərdən fərqli olaraq qəbilə şəklində yox, daha çox el şəklində yaşamışlar.

Ailə qan əqrəbəliyi əsasında qurulmuş və atanın başçılığı ilə idarə edilirdi (monqollarda türklərdən fərqli olaraq matriarxat var idi).

Oğlan evləndikdən sonra hissəsini alıb, ata evindən çıxar və yeni ev qurardı.

Türklərdə bir arvad almaq adət idi. Lakin qardaşın arvadı və ya atanın övladsız gənc qadını dul qalsaydı, onunla evlənmək bir vəzifə idi.

Hun qadınları kişi kimi ata minər, top oynar, güləşər və savaşlarda iştirak edərdilər. Eyni zamanda üffət⁷¹ və nəcabətlə də məşhur idilər. Əgər savaşlarda qadın düşmənə əsir düşsə idi, çox böyük həqarət sayılırdı.

Əskidən ataya «qank» və ya «kank», anaya da «ök» deyilirdi. IX əsrdən sonra «ata» və «ana» sözləri «kank» və «ök» yerini tutdu. Ailə üzvlərinə məxsus olan adların çoxluğu türklərdə ailənin əhəmiyyətini göstərir.

Dövlət də ata kimi qiymətləndirilirdi və iki dayağa – ailə və orduya istinad edirdi. Hər boyun başında bir bəy vardı. Bəyin vəzifəsi qəbilə arasında bağlılığı qorumaq, haqq və ədaləti icra etmək və düşmən qarşısında qəbiləni müdafiə etmək idi. Boy və ya qəbilə siyasi bir təşəkkül idi və özünəməxsus mal-mülkə, yeni yer və heyvan sürülərinə və savaş qüdrətinə sahib idi.

Bəylər cəsarət, qüdrət və doğruluq kimi xüsusiyyətlər əsas tutularaq seçimlə seçilirdi. Seçim heyəti ailə və tayfaların nümayəndələrindən təşkil olunurdu.

Hər boyun özünəməxsus damğası var idi. Bu damğa köç əsnasında heyvanlara və əşyalara vurulurdu ki, başqa boylarınkı ilə qarışmasın. Boyların məcmuəsindən budun təşkil tapardı. Hər budunun rəisi cəmiyyət və yaşadıkları yerlərin genişliyindən asılı olaraq yabğu, şad və ya iltəbər adlanırdı.

Əski türklərdə xalqa gün deyilirdi, gün artıq ellərimizdə el-gün mənasını bildirir. Ölkəyə də uluş deyilirdi.

Zamanla boyların qüdrəti və imkanlarının artması nəticəsində, bəylik irsi şəkil alır, yalnız müstəsna hallarda seçim olurdu.

Dövlətə el deyilirdi. Ellərdə bəylərin və budun rəislərinin qanunverici və icraedici məsuliyyətləri el xanı və ya xaqana verilirdi.

Xaqanın hakimiyyət haqqı Tanrı vergisi, ya ilahi sayılırdı. Ona görə də xaqanlıq irsi idi. Lakin tanrının onun öhdəsinə buraxdığı elin idarəsinin öhdəsindən gələ bilməsəydi, xalq tərəfindən azad edilirdi.

Dövlətdə toy adında bir dövlət məclisi var idi ki, qanun çıxarmaq, məmləkət idarəsi və kultür işləri orada danışılır və qərar verilirdi.

Əski türk ellərində siyasi istiqlalın (oxsuzluq) həyatı əhəmiyyəti var idi. Göktürk yazılı daşlarında xaqanlıq sözü ilə də ifadə edilən müstəqil dövlət düşüncəsi fitrət dövrünün (630–680-ci illər, bu illərdə Göktürk dövləti Çinə tabe olmuş və bu dövr fitrət dövrü adlanmışdır) ələm və kədər içində olan xalq tərəfindən belə ifadə edilmişdir: «Eli olan bir budun idim, şimdi elim harada, xaqanlıq budun idim, hanı xaqanım?»

Bilge xaqan, «istiqlaldan məhrum qalandan sonra bəy olmağa layiq oğlun qul, xatun olmağa layiq qızın cariyə oldu», deyərək, gələcəyə və istiqlala inamını belə ifadə edir:

«Ey türk milləti, üstə göy yığılmaz, altı yer dəlinməzsə, elin törənini (qanununu) kim poza bilər?»

Əski türklər ölkəyə uluq, vətənə yurd, ölkənin sərhədlərinə yaka (yaxa) deyirmişlər. Ölkə elin ortaqlıq malı sayılırdı. Ölkə atalar yadigarıdır və onu qorumaq xaqanın vəzifəsidir.

Vətən sevgisi əski türklərdə çox qüvvətli imiş. Məşhur ərəb yazıçısı Cahiz miladın IX qərində türkləri və onların vətənpərvərliklərini mədh etmişdir. Vətən sevgisi türklərdə istiqlal ilə birgə imiş. İstiqlalları olmadığı zaman, vətəni tərk və mühacirət etmişlər. Türklər müsəlman olub, yeni ölkələrdə yurd və vətən qurandan sonra da vətənlərini və məzhəblərini o qədər yüksək tutmuşlar ki, vətən və məzhəbləri uğrunda bəzən əsrlərə bir-birinə qarşı savaşmışlar (Səfəvilərlə osmanlılarda olduğu kimi).

Əski türklərdə xüsusi mülkiyyət olduğu halda, otlaqlar və yaylaqlar müştərek idi. Bu xüsusda qəbilələrdən alınan vergi ordu və dövlətə xərc olunurdu.

Əski türklərdə qul qulam kimi birisinin malı-mülkü deyildi və daha çox hərbi əsirlər üçün işləndi. Onlar bəzi mədəni və siyasi hüquqlardan məhrum idilər.

Tabqaçılar (IV əsrin ortasından iki yüz il Çində hökumət edən və sonra çiniləşən türklər) və İç Asiya uyğurlarında qulam və qarabaş var idi.

Oğuzlarda cəmiyyətdə təqribən təbəqə fərqi yox idi. Varlılıq bir imtiyaz deyildi. Qıpçaqlarda dəbdə olan qul satmaq slavlardan keçmişdi.

Əskidən mümtaz⁷² təbəqənin təşkili üçün üç şərtədən biri olmalı idi: 1–geniş yerlərə yiyələnmək, 2–orduda böyük məqam sahibi olmaq, 3–ruhani olmaq.

Bozqırlarda əkin yerləri məhdud idi, ordu da məşğuliyyət deyildi, hər kəs əsgəri tərbiyə görmüşdü və lazım olduqda əsgər olaraq savaşa iştirak edərdi. Cəmiyyətdə ruhani təbəqəsi də yox idi. Türk mətnlərində keçən ağ budun və qara budun ifadələri daha çox xalqın çoxluğunu və azlığını göstərmək üçün işlədilirdi.

«Dədə Qorqud»da bəy olmaq üçün qan tökmək, acları doyurmaq və paltarsızları geyindirmək lazım olduğu yazılmışdır.

Tərhan, ya tarxanlıq ilk əvvəl imtiyazlı bir ünvan olmayıb, hökumət məqamlarından idi. Monqollar zamanında tərhanlara soyurqal adlanan yerlər verilirdi. Bu yerlərin vergiləri tərhanlara verilərək cəza və cərimədən azad olunurdu və beləliklə, tərhanlar mümtaz bir təbəqə halına gəldilər. Yenə monqollar zamanında böyük məqam və mənəsb sahibləri rəsmi qonaqlıqlarda xüsusi yerlərində oturub və hər biri qoyunun xüsusi qismətini yeyirmişlər və buna uluş (pay) deyirmişlər (Tarixi-Rəşid əd-Din).

Əski türklər qanuna tura deyirmişlər və tura istilahi tabqaçlar zamanından mövcud idi və hər kəsin, hətta xaqanın turaya riayət etməsi lazım idi.

Turanın sabit əsasları: ədalət (kunilik), yaxşılıq və faydalılıq (uzluq), müsavət (tüzlük), insanlıq (kişilik) və cahani olmaq idi.

Hakimiyyət: əski türklərdə hakimiyyət (ərklik) karismatik idi, yəni Tanrı vergisi tələqqi edilib⁷³, xaqanın Tanrı tərəfindən göndərildiyinə inanırdılar. Göktanrı dininə inandıqları üçün xaqana göy tərəfindən qut, yəni siyasi qüdrət verilmiş olduğuna inanırdılar. Qutun təbiəti xidmət, süarı isə ədalət idi.

Bundan 900 il əvvəl Yusif Xas Hacib tərəfindən şeir dili ilə yazılan «Qutadğu bilik» kitabında xalqın xaqandan istəkləri belə xülasə edilmişdir: iqtisadi sabitlik, adılanə qanun, asayış, sonra o, padşaha xitab edərək, belə deyir: «Ey hökmdar, sən qabaqca bunlara əncam ver, sonra öz haqqını istəyə bilərsən. Bəy, yaxşı qanun çıxart, özün də ona riayət et, xalq da sənə itaət etsin».

Dövlət təşkilatı əskidən ikili, yəni şərq-qərbi və ya sağ-sol idi. Göktanrı dinində günəş məşriqdən çıxdığı üçün şərq tərəf daha üstün

və müqəddəs sayılırdı. Qərb tərəf də günəşin batıb və ayın çıxdığı tərəf olduğu üçün mühüm olub, şərqdən sonra gəlirdi.

Xaqanın çadırı (otağı) şərqə tərəf açıq olar, xaqan taxt üstündə şərqə sarı oturardı.

Sağ və sol cinah olaraq ilk qurulan dövlət Asiya Hun dövlətidir. Bunların dünya hakimiyyəti qurmaq fikri və sonra rifah və barış təmin etmək məqsədi Hun imperatorları tərəfindən bəyan edilmişdir: «Barış istəyən insanları qurtarmaq üçün Tanrı məni vəzifələndirdi. Biçarə insanları qorumaq üçün onun əmrinə uyaraq xaqan oldum» (Tanhu Mete xan və tanhu Helien Po-po).

Dünya hakimiyyəti ideyası əski türklərin dastan və əfsanələrinə də keçmişdir (Məsələn, «Oğuz dastanı»nda). Eyni fikir Orxon yazılı daşlarında və Çin tarixi mənbələrində də zikr edilmişdir. Oğuz xan xaqanlıq elan etdikdən sonra toy da eləmişdir. Günəş bayrağımız və göy (səma) çadırımızdır. Padşahlara göndərdiyi məktublarda belə demişdir: «Mən uyğur xanıyam (oğuz dastanı XIV əsrdə uyğur türkləri tərəfindən yazıya köçürülmüşdür). Dünyanın dörd güşəsinin xaqanı olmalıyam, sizdən itaət istəyirəm, yoxsa sizə qarşı qoşun çəkərəm».

Mahmud Kaşğari 900 il qabaq yazdığı «Divanü-lüğa-tit-türk»də Əfrasiyaba Ucun Begi, yəni «dünya hakimi» demişdir. Cahan hakimiyyət düşüncəsi, müsəlman olandan sonra isə islamı yaymaq şüarı türklərdə fəthat ideyasının əsasını təşkil etmişdir.

Türk ellərində təşkilat

Mete xan (e.ə. 209–174) zamanında ildə üç dəfə dövlət tərəfindən toy (məclis) tutulardı.

Birincisi ilin ilk ayında və xaqan sarayında tutulardı və dini cənbəsi var idi. İkincisi baharın sonunda, yəni həziran (iyun) ayında Ongin çayı vadisində, bəlkə də, Qaraqum şəhərində tutulardı və toyların ən mühümü idi.

Üçüncü toy payızda Şansı məntəqəsində atların sayı, dövlətin və ordunun qüvvəsini anlamaq üçün tutulurdu.

İkinci toyda göy və yer, atalar və təbiət qüvvələri üçün qurbanlıq,

at yarışları, dəvə güləşmələri olurdu. Toyda xaqan təyin olunur və ya azad edilirdi, yəni qanun çıxarılır və ya islah edilirdi. Bu məclisdə xaqan, xatun (yinoki-məlaikə), şahzadələr və başbuğlar (sərkərdələr) hazır olurdular və verilən yemək qonaqlığında iştirak etmək dövlətə sədaqət, hazır olmamaq isə üsyan və itaətsizlik sayılırdı.

Hun dövlətlərində toy və ya məclisin məmləkətin idarəsində mühüm rolu var idi. Avropa hunlarında da eyni məclislər qurulurdu. Atila zamanında seçki məclisi var imiş.

Tabqaç dövlətində də dövlət məclisi və ya vəzirlər məcmusu var imiş. Xəzərlərdə yaşlılar məclisi olub, peçeneqlərdə mühüm qərarlar məclisdə alınardı. Oğuzlarda elin işləri tərnək və ya dərnəklərdə müzakirə edilirdi.

Tuna (Danub) Bulğar dövlətində millət məclisi var idi.

Asiya hunlarında, peçeneqlər, kuman-qıpçaqlar və bulğarlarda məclis toy (qurultay) şəklində (ümumi toplantı) olub, Avropa hunlarında, tabqaçlar və xəzərlərdə vəzirlər məclisi şəklində imiş.

Toyda iştirak edən üzvlərə toyğun deyilirdi. Toyların təbii rəisi xaqan və ya tanhu idi. Yalnız xaqan seçiləndə və ya xaqan yerində olmadıqda ayquçı və ya üke deyilən baş vəzir və ya dövlət müşaviri məclisi idarə edirdi.

Əski türklərdə baş vəzirə ayquçı və hökumətə ayüki deyilirdi. Bu kəlmə Orxon daş yazılarında zikr edilmiş və məşhur Tonyuquq üçün söylənmişdir. Göktürk və uyğur hökumətində altı vəzir var imiş, onlara buyruq deyilirdi və onlar xalq tərəfindən seçilirdilər.

Xaqan ölkənin idarəsində məsul olub, baş vəziri özü təyin edərdi və məclisi toylanmağa dəvət edərdi. Xaqanın fərmanlarına yarlıq deyilirdi.

Əski türklərdə dövlət rəisi üçün müxtəlif terminlər işlənirdi: tanhu, xaqan-imperator üçün xan, padşah və hökmran üçün yabğu idiqut, eltəbər, erkin də əmir üçün işlənirdi.

Tanhu termini Asiya hunlarında ilk dəfə Mete xana verilmiş, xaqan Avropa hunlarında, tabqaçlar və göktürklərdə işlədilmişdir. Yabğu ünvanı isə Asiya hunlarında miladdan əvvəl mövcud idi.

Bəy ünvanı Mete xan (Mutun, yəni Bəytun) zamanından mövcud olub, 2300 illik tarixi vardır. XI əsrdən bəri bəyin ifadə etdiyi mənə genişlənib və günümüze gəlib çıxmışdır.

Əski türk ellərində (dövlətində) hakimiyyət nişanələri otaq və ya xaqanın çadırı, örkün (taxt) və tuğ (xaqanın bayrağı), təbil, qotuz (bürk tükü) və yaydan ibarət idi.

Xaqanın bayrağının – tuğun ucuna qızıldan bir qurd başı taxılırdı.

Hunların zamanından bəri dövlət başçısı tanhu adını aldığı zaman, arvadı yen-şih ləqəbini alardı, sonralar isə onlara xaqan və xatun deyilirdi.

Əski türk ellərində xatunlar qüdrət sahibi olub, bəzən dövlət başçısı və ya naibi olmuşlar (sabarlar, göktürklər, uyğurlar və oğuzlarda olduğu kimi).

Türklərdə xaqan öləndən sonra böyük oğlu onun yerinə keçirsə də, lakin bu məsələ dəyişməz bir qanun kimi deyildi. Əgər kiçik qardaş daha ləyaqətli olsaydı, atanın yerini o tutardı, çünki türklərin əqidəsinə görə Tanrı tərəfindən verilən qut (siyasi iqtidar) atadan bütün şahzadələrə keçirdi. Bu məsələ xaqan və sultan ailə üzvlərinin arasında ixtilaf və çəkişmələrə səbəb olmuş və osmanlılar zamanına qədər davam etmiş və dövlətin zəifliyinə və bəzən yıxılmasına səbəb olmuşdur. Xaqanın böyük oğlu kiçik olarsa, əmisi xaqan olurdu.

Əski türk dövlətlərində ölkə iki hissə və ya qanada ayrılırdı, məsələn: Asiya hunları, tabqaçlar və göktürklərdə şərq və qərb hissələri mövcud idi. Quzey və güney hissələri isə Asiya hunları, ağ hunlarda, böyük və kiçik bulğar türklərində, macarlar və vosunlarda, daxili və xarici oğuzlarda, bulğarlarda və qarluklarda, boz ok və üç ok oğuzlarda mövcud idi.

Bu cinah və ya qanadlarda yaşayan xalqlarda qara – əksəriyyət, azlıq isə ağ və sarı sifəti ilə adlanılırdı.

Bu bölüşmədə həmişə bir qanad o birinə tabe idi, məsələn, qərb şərqə, üç oklar boz oklara tabe idilər. Üç okların nişanəsi ox, boz oklarınkı isə yay idi.

Asiya Hun imperatorluğunda bir tanhu iki ilik (şah) və 24 başbuğ (sərkərdə) var idi. İliklər, yabğu və şadlar tanhu ailəsindən seçilirdilər.

Göktürklərin istəmi yabğu və ya istəmi xan xaqanın qardaşına deyilirdi.

Hunlar zamanından bəri xarici ölkələrlə əlaqə və münasibətlərə çox əhəmiyyət verilirdi. Xarici işlər mərkəzində katiblər və mütərcimlər var idi.

Katibə tabqaçlarda bitikçin, göktürk, türkeşlər və uyğurlarda bitikçi, elimqa və tamqaçı, oğuzlarda isə tuğraçı deyilirdi. Bunlar məclisdə xarici siyasət barəsində qərarları yazar və sonra xaqanın möhürü basırdı (tamğa, tuğra). Çinlilər və bizanslılar səfərət və tacirləri vasitəsilə türkerin ölkəsində casusluq eləyib, xaqan ailəsi arasında ayrılıq və ixtilaf salmağa çalışır və bəzən də müvəffəq olardılar. Orxon yazılı daşlarında bu məsələyə acı bir şəkildə işarə edilmişdir. Sonralar bu məsələyə acı bir şəkildə işarə edilmişdir. Sonralar sasanilər və ruslar da həmin işi görmək istəmişlər.

Türk xaqanları hunlar zamanından bəri səltənətləri üçün ticarət əlaqələrini genişlətməklə bərabər, bəzən qonşu xaqanların ailələri ilə də evlənmişlər. Məsələn, Göktürk və uyğur xaqanları Çin darbarı ilə, habelə xəzərlər Bizans darbarı, qıpçaqlar da Kiyev şahzadələri ilə evlənmişlər, lakin aldıkları xarici qızlar vəliəhd anası ola bilməzdilər.

Ordu (Su)

Bozqır türk dövlətlərində hər kəs həmişə savaşa gedərdi, onun üçün nizami orduda qulluq etmək kimsənin ixtisası deyildi. Əskidən orduya su deyilirdi. Ordu sözü isə xaqanın qərgah və ya paytaxtını ifadə edirdi. Sonradan ordu qoşun mənasında işləndi. Qoşun sözü də monqolcadan dilimizə girmişdir. Ordu muzzdlu olmayıb, daimi bir şəkildə mövcud idi. Yəni hər kəs, hər zaman ordu ilə savaşa getməyə hazır idi. Çünki uşaqlıqdan ordu və savaş tərbiyəsi görmüş, idman, əyləncələr və ovlar nizami hazırlıq kimi idi.

Türk ordusu atlılardan ibarət idi, piyada əsgərlərin sayı az olub, atlılara kömək mahiyətində idilər.

Türk ordusunda ən böyük dəstə on min nəfərdən təşkil olunurdu və ona tümən deyilirdi. Tümən minlik, yüzlük və onluq vahidlərinə bölünürdü və bunların başındakılara minbaşı, yüzbaşı və onbaşı deyərdilər. Ordunun onlu tertibi onu mərkəzə bağlayır, qəbilə ordusundan çıxardıb el və ya dövlət ordusu şəklinə salmışdı. İdari rütbə və vəzifə sahibləri, eyni zamanda nizami olmuşlar, ordu mənəbləri də var idi. Bu səbəbdən dövlət intizamlı bir nizam və inzibatla idarə edilirdi və buna görə də türklərə ordu millət demişlər. Ordu və ailə türk cəmiyyətinin iki əsas dayağını təşkil edirdi. Savaş zamanı ordu yemək ehtiyacını

qurutduğu (konserv) ətə təmin edər, bu ətə atının yəhərindən asdığı qutuda saxlardı.

Türklərin ən mühüm silahları ox və yay olub, başqa silahlar da vardı. Məsələn, qıpçaqlar neftli güllələri mancanaqla atardılar.

Türklər uzaqdan savaşı üstün tutub, at üstündə 700 metrə ox atardılar. Müxtəlif qüvvətdə yayları vardı. Ən qüvvətisi qövslü refleks yay idi. Oxların da ən qorxulucu səs verən, vıyıldayan oxlar idi. Bu oxlar Mete xan zamanından işləyirdi. Oxların ucu dəmirdən, sadə və ya çəngəlli idi.

Yaxından savaşımaq üçün nizə, qalxan işlədirdilər. Müqəddəs bayraqları olan tuğun ucuna bir dəstə at və ya vəhşi öküz qılı və bir də ipək lentlər bağlanırdı. Tuğdan başqa bayraqları da var idi.

Türk atlıları savaşda atlarının rənginə görə sıraya düzülürdülər. Hər bərkən yağışdan çox ehtiyat edirdilər, çünki yağış yayları (kamanları) isladib işdən salırdı. Hər bərdə əsirlərlə yaxşı keçinirdilər. Özlərindən birisi savaş meydanında öldüyü vaxt onun cəsədini özləri ilə cəbhənin arxasına gətirməyə çalışırdılar, bu işi görənlə ölünün varı hədiyyə edilirdi.

Türklər savaşda hücum (axın) üçün hazırlanırdılar. Atlı olduqları üçün hərəkət qüdrəti və sürətləri çox olub, əksəriyyətini piyada və ağır arabalar təşkil edən düşmənlərinə birdən hücum edir və az müddətdə düşməni qalib gəlirdilər.

Uzun çəkən savaşlarda turan taktikasını işlədirdilər. Turan taktikası süni geriye çəkilmə və pusqudan ibarət idi. Buna qurd oyunu da deyilirdi. Ordu düşməni qarşısından qaçar kimi görünüb, düşməni dalına salıb münasib bir yerə gətirir və birdən ona hər tərəfdən hücum edib qırırdılar. Bu taktika sonralar Alp Arslanın ordusu tərəfindən Malazgird savaşında (1071) da işlənmişdi. Səfəvilər də osmanlılarla savaşlarında turan taktikasını işlətməşlər və bu taktika sayəsində osmanlıların sayca və silah cəhətdən üstün olan orduları qarşısında dayana bilməmişlər (Doğan Avcı oğlu. Türklərin tarixi, s. 340).

Türklərin savaş strategiyaları iki əsasə dayanırdı: 1 – kəşf səfərləri, 2 – axındırma savaşlar.

Bəzən bu kəşf səfərləri və axındırma savaşları illərlə davam edərdi. Məsələn, səlcuqların Dəndənəkan və Malazgird savaşları kimi. Bu əsnada qorxu törədici rəvayətlər də yayırdılar.

Ölkənin hüduqlarını qorumaq üçün sərhədlərdə atəş qalaları (qurğu) tikib, orada keşik qoyardılar. Eyni zamanda sərhədlərdə bir hissə yerləri boş buraxırdılar.

Türk ordusunu qurdlara bənzədərtilər. Türklərin atlı qoşunlar sistemi eramızdan 318 il qabaq Çin ilə bağladıqları müqavilədən sonra Çində də tətbiq edildi və həmin atlı qoşunlarla çinlilər (e.ə. 117-ci ildə) turan taktikası ilə türkləri məğlub etdilər.

Türk atlıları yel-şalvar və çəkmə geyir, başlarına börk qoyardılar.

Bozqır ordusu sistemi üzrə islahatı ilk dəfə olaraq Kuraş⁷⁴ İran ordusunda, ondan sonra isə İsgəndər turanlılarla savaşıandan sonra Makedoniya ordusunda keçirdilər. Rum ordusunda bu islahatı türk əsgərlərini muzzdlu olaraq ordularına gətirməklə keçirdilər. İlk dəfə Sezar turan taktikasını işlədib, atlı ordu yığdı. Rum ordusunda onlu tərtib və pambıq parçadan şalvar da yayılmışdı. Hətta üzəngi də avarlar vasitəsilə yayılmışdı.

Bizanslılarda turan sistemi üzrə ordu islahatı V–VI əsrdə başlamış və az müddətdə yayılmışdır. Bizans tarixçiləri Prokopios⁷⁵ və Aqatiasin⁷⁶ yazdıqlarına görə, bu islahat bizanslıların qotlar üzərində qələbəsinə səbəb oldu. İmperator Yustinianus⁷⁷ zamanında İstanbulda hun, bulğar və avarlar kimi geyinmək, saç və üz qırıxdırmaq dəb olmuşdu.

İmperatorun özü də «Taktika» adlı yaddaşlarında bu islahatdan bəhs edir və onu tərifləyir. Məsələn, Heraklitus⁷⁸ 622–623-ci illərdə bu taktikanı işlətməklə Sasanilərə qalib gəlmişdi.

Firənglər də ordularında türk əsgəri sistemini işlədərək VII əsrdə avarları məğlub etdilər. Firənglər IX əsrdə bütün ordularını atlılardan təşkil etmişdilər. Bu şəkildə almanlar və qərblilər XI əsrin ərəfəsində bozqır əsgəri sistemini tətbiq etmişdilər. Ruslar artıq IX əsrdən başlayaraq xəzərlər, peçeneqlər və qıpçaklardan turan taktiki və nizami sistemini öyrəndilər və bu islahat sayəsində xəzərləri məğlub etdilər. Çingiz xan hələ xanlığını elan etməzdən əvvəl qəbiləyə dayanan ordu nizamını dəyişdirib, türk nizamlı onlu tərtibi qurdu və hər vahidin başına öz qəbiləsindən birini qoydu.

Ədliyyə və qanun (tura)

Əski türklər qanuna tura deyirdilər və el arasında xaqan da daxil hər kəsin turaya itaət etməsi vacib idi, turaya qarşı çıxanlar və ya tura xarici iş görünlər cəzalandırılırdı («Yasa» kəlməsi monqollardan dilimizə keçmişdir).

Turaya görə adam öldürən edam edilirdi. Oğru və soyğunçular suç üstü tutulduqları zaman edam edilir və malları müsadirə olunurdu. Barış zamanında qılınc çəkənlər, xalqın namusuna təcavüz edənlər və savaş zamanında ordudan qaçanlar da edam edilirdilər. Xəfif cinayətə görə on günə qədər həbs verilirdi. Hökumətin hökmü işlənən yerlərdə şəxsi uc (intiqam almaq) yasaq idi.

Yüksək dövlət məhkəməsi (yarğu) xaqanın başçılığı ilə siyasi suçlara baxırdı. Digər məhkəmələr xaqanın adı ilə qazilər (yarğan) tərəfindən idarə edilirdi.

DİN

Əski türkləri totempərəst və ya şamançı olduqlarını yazmışlar. Bu yazıların doğru olmadığı və türklərin əski dinləri Göktanrı dini olduğu son zamanlarda sabit olmuşdur (prof. İbrahim Qəfəsoğlu. Türk milli kulturu. İstanbul, 1984).

Əski türkləri totempərəst sayanlar onların qurdu özlərinə ata bildiklərinə əsaslanıb Rəşid əd-Dinin «Came et-təvarix»də 24 oğuz boyunu sayarkən, hər dörd boy üçün bir quşu onğun (totem) göstərdiyini dəlil gətirirlər. Totemçilik və ya totempərəstlik yalnız bir heyvanı cədd tanımaq və bir quşu müqəddəs saymaq deyildir. Totemçilik bir inam nizamı olaraq, müəyyən ictimai və hüquqi cəbhələrə malik idi.

Totempərəstlikdə ana hüququ (mədərsalari)⁷⁹ hakimdir və mülkiyyət qəbilə üzvləri arasında müştərkidir. Türklərdə ata hüququ hakim olub, xüsusi mülkiyyət isə möhtərəm sayılmışdır.

Totemçilikdə bir totemə pərəstiş edən qəbilə əfradı əqrəba sayılar, halbuki türklərdə əqrəbalıq qana bağlıdır. Totemçilikdə hər qəbilənin xüsusi bir totemi vardır. Türklərdə bütün qəbilələr bir heyvanı (qurdu) uğurlu sayar, lakin ona pərəstiş etməz. Totemçilikdə heyvandan başqa daş parçası, ağac, yağış suyu da totem ola bilər.

Əski türklərdə qurd əfsanəsinin eldə birləşdirici rolu vardır, halbuki müxtəlif totemləri olan qəbilələrdə totem fərqi ixtilaf vəsiləsidir. Totemçilikdə qəbilə fərdi toteminin adı ilə adlanır, halbuki türklərdə hər ailə və fərdin özünəməxsus adı vardır.

Totemçilikdə ruhun əbədi qalmasına inanmazlar. Əski türklər ruhları əbədi bilib, kainatın da ruhu olduğuna inanırdılar. Buna görə də atalarının ruhlarına nəzir və qurbanlıq edərtilər.

Dilçi alimlərin də araşdırmaları əski türklərin totemçi olmadığını isbat etmişdir. Rəşid əd-Dinin «Tarix»ində nəql edilən Onqun monqollardan keçmiş və Mahmud Kaşğarının «Divan»ında da qeyd edilməmişdir. Əski türkcədə «onq» uğur mənasında işlənmiş, lakin Onqun və ya Ongün kəlməsi yoxdur.

Əski türklərdə qartal da müqəddəs sayılaraq hakimiyyət nişanəsi idi. Atılanın bayrağında qartal şəkli var imiş, Orxon çayı kənarında tapılan yazılı daşlar və Bilge xaqanın qardaşı Gültəkin mücəssməsinin börgünün qabağında qanadları açıq bir qartal qabartması vardır.

Şaman dini

Müəlliflər Yaqut və Altay türklərini nəzərə alaraq, əski türklərin şaman dininə inandıqlarını iddia etmişlər. Halbuki, bu din sonradan, ehtimalən monqollar zamanında bu türklər arasında yayılmışdır. Əski türklərdə Kam və ya Qam ruhani mənasına gəlir, lakin şaman sözü hind-avropalı bir termindir.

M.Eliade şamanlığı qısa olaraq vəcd (ekstaz) texnikası olaraq izah etmişdir. Şaman özünəməxsus üslub və texnika ilə vəcd halı içində ruhunun bədənədən ayrıldığını hiss edir, onun ruhu göylərdəki və ya yerin altındakı ruhlar və tanrılarla təmas qurur və insanların dərdlərini onlara anladaraq, şəfalarını istər və təkrara öz bədəninə qaydır.

Professor İbrahim Qəfəsoğlunun fikrinə qarşı bir çox müəlliflər türklərin çox əskidən totempərəst olub, sonra şaman dininə inandıqlarını yazırlar.

Türklərin yaradılış əfsanəsində dini əqidələrinə aid mühüm izlər vardır.

Şaman dini göydəki nur aləminə, yer üzünə, yerin altındakı qaranlıqlar aləminə inanır.

Göy aləmi 17 təbəqə halında olan bir nur aləmidir. Burada gözəlliklər, yaxşılıqlar və yaxşı ruhlar vardır. Bu aləmin hakimi bütün varlıqların yaradıcısı olan tanrı Kayraxandır (Ülgendir).

Yer üzündə insanlar, başqa canlılar və mələklər vardır. Bunlar tanrının yer üzünə yolladığı yaxşılıq mələkləridir. Yer üzündə yeraltı aləmdən göndərilmiş pis ruhlar və cinlər də vardır. Yeraltı aləm yeddi və ya dörd təbəqə halında bir qaranlıqlar aləmidir. Bu aləmin hakimi Erlik adında bir şeytan və ya canavardır.

Bu dinə görə, dünyada ölən yaxşı ruhlar bir quş şəklinə girər, yaxşılıq dərəcələrinə görə göydəki nur aləminə, yəni cənnətə yüksəlirlər.

Pis ruhlar isə yer altında yaşayan əqrəb, əfi və bu kimi heyvanların şəklinə girər və pisliliklərinin dərəcəsinə görə Erlikin qaranlıqlar aləminə gedərdilər.

Professor İbrahim Qəfəsoğlunun yazdığına görə: «Əski türklərin dini və əqidələri üç nöqtədə toplanmışdır: təbiət qüvvələri, atalar dini və Göktanrı».

1. Təbiət qüvvələrinə inanmaq

Buna görə dağ, çöl, çay, çeşmə, mağara, ağac, orman, vulkan, dəniz, dəmir, qılınc və bu kimi şeylərin ruhları vardır (animizm) və günəş, ay və ulduzlar, ildırım və göy gurultusu tanrısal (ilahi) ruhlardır.

Ruhlar iki dəstəyə: yaxşı və pis olaraq ayrılırlar, bir də Umay və Humay adlı uşaq ilahəsi vardır.

Asiya hunları, göktürklər və uyğurlar hər il Göktanrıya, əcdadlarına və təbiət qüvvələrinə qurbanlıq kəsərdilər. Hun imperatoru Tanhu günəş və aya səcdə edərdi.

Təbiət qüvvələrinə Orxon yazılı daşlarında yer-su deyilir və onlar müqəddəs sayılırmış. Orada iki yer-sudan bəhs edilmişdir: birisi Otuken və digəri Tamiğ Ayduqbaş (Tamiğ suyunun sərçəşməsi⁸⁰). Otuken hökumət mərkəzi, Tamiğ və ya Taqi isə Göktanrıya qurban kəsilən yer idi.

Atalar dini

Əski türklər ölmüş böyükələrə təzim, atalara hörmət edərdilər. Hunlar, tabqaçlar və göktürklər müqəddəs mağarlarda əcdadlarının ruhlarına qurbanlıq kəsərdilər. Əcdadların xatirəsini çox əziz tutardılar və onların qəbirlərinə təcavüz edənləri bərk cəzalandırdılar. Attilanın apardığı birinci Balkan savaşının səbəblərindən biri də ölən

ailə üzvlərindən birinin qəbrinə bizanslılar tərəfindən təcavüz və oğurluğu olmuşdur. Çünki türklər ölülərini silahları və qiymətli əşyaları ilə, qadınları isə cavahirlərilə quylardılar.

Göktanrı dini

Göktanrı dini həmin şaman dinidir. Əski türklərin əsas dini Göktanrı dinidir. Tanrı ən yüksək varlıq olub, kainatı yaradıb və göksel (asimani) mahiyyəti olduğu üçün Göktanrı adlanırdı. Bu dinin əsasları Çin qaynaqlarında, Göktürk yazılı daşlarında və digər mənbələrdə yazılmışdır. Tanhu Mutu və ya Mete xan (e.ə. 176) Çin imperatoruna göndərdiyi məktubda Tanrı tərəfindən taxtda oturduğunu və zəfərlərini Tanrının inayətinə borclu olduğunu yazır.

Avar xaqanı bizanslılarla bağladığı qərardadda Tanrıya and içmişdir.

Göktürk yazılı daşlarındakı yazılara görə, Göktürk xaqanlığını qurulması Tanrının istəyi ilə olmuş və xaqan onun tərəfindən türklərə verilmişdir.

Tanrı xalqın işinə vasitəsiz müdaxilə edir. İqtidar, kut, qismət (uluğ) onun tərəfindən verilir, ölmək də onun əlindədir, insanlar fani, Tanrı isə əbədidir.

Bayat (qədim), açu (ata), eydi (sahib), okan (qadir), çalap və ya çələb (mövla) – hamısı onun sifətləridir.

Tanrı zamanla maddi⁸¹ göydə ayrı bir mənəvi qüdrət şəklini aldı, yəni əbədiyyəti, qadiriyyəti yanında maddi bir şəkllə girməyən və hər yerdə hazır vəsfini qazandı.

Göktanrı yanında, hunlar zamanında Günəş, Ay və Ulduzlar Göktürklər dövründə də yer, yer-sularda əziz və müqəddəs tanındı. Göktürklər zamanında Tanrı böyük mənəvi qüdrət olaraq pərəstiş edilirdi.

Tanrı sözü başqırd ləhcəsindən başqa bütün türk ləhcələrində mövcuddur (Başqırdlar Ural qəbilələrindən olub, sonradan türkləşmişlər). Çinlilər arasında da Ti-yen şəklində yayılıb və ən azı 2500 il keçmişdir.

Əskidən din adamlarına, yəni ruhanilərə kam deyilirdi, ilk dəfə Avropa hunlarında görülmüşdür.

Türklər zamanla başqa dinlərə də inanmışlar, lakin islam dinindən başqaları türklərdə mənfi təsir buraxmış və varlıqlarına ziyan vurmuşdur. Məsələn, Avropa hunları yığınla məsihi olub, Avropa millətləri arasında eriyib getmişlər.

Çində hökumət olan tabqaçlar Budda dinini qəbul edəndən sonra sürətlə çinliləşmişlər və 495-ci ildən sonra türk ürf və adətlərini yasaq etmişlər.

Uyğur türkləri Mani dinini qəbul edəndən sonra soqđ mənşəli Göktürk əlifbasını da Mani əlifbası ilə əvəz etdilər. Sonradan Budda dini uyğurlar arasında yayıldı və bu iki din yeni məzhəb kultürünün yaranmasına, dini mətnlərin tərcüməsi isə zəngin bir dini ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Bu yazı və kitabların bir qisminə diqqəti cəlb edən naxışlar da vardır. Bu kitablardan «İrk bitik», ya «Kəhanət kitabı» X əsrdə Göktürk əlifbası ilə yazılmışdır. Yenə «Altun yarık» və «Səkkiz yükmək» adlı kitablar həmin zamanda, lakin uyğur əlifbası ilə yazılmışdır.

Xəzər türklərinin bir qismi müsəvi⁸², digər qismi isə məsihiliyi qəbul etmişdir. Musəvilik xaqan və ailəsinin dini olduğu üçün, rəsmi din kimi qəbul edildi, Təvrat isə türkcəyə tərcümə edildi.

Türklər əksəriyyət halında yaşadığı yerlərdə mənliklərini qorudularsa da, əksəriyyəti azlıq təşkil etdiyi yerlərdə yerli xalq arasında əridilər. Məsələn, xəzərlər, peçeneqlər, uzlar (oğuzların qardaşları) və kumanlar (qıpçaqlar) Balkan və Şərqi Avropada varlıqlarını əldən verdilər və yerlilərə qarışdılar.

Bulğar türkləri 864-cü ildə məsihi olub slavlər arasında əriyib getdilər.

Yalnız islam dini türklərin əski inamları ilə bir çox baxımdan səsleşdiyinə, onların ruh və xarakterlərinə uyğun olduğuna görə hər zaman türklərin qüvvətlənməsinə və türklüyün qalmasına kömək etmişdir.

KEÇİNMƏ VƏ İQTİSADİ HƏYAT

Bozqır türkləri yaşadıkları yer və iqlimə görə heyvandarlıqla güzəranlarını təmin edirdilər. Bunların başında at və qoyun gəlirdi. Öküz, inək sulu və əkinçiliyə əlverişli yerlərdə daha faydalı olduğu üçün ilk zamanlar bozqırda yetişdirilmirdi. Sığır heyvan daha çox Hind və Avropa ellərinə məxsusdur. Donuz isə monqollarda yetişdirilirdi. Lakin sonradan sığır, qatır və dəvə də bozqıra girmişdi.

Türklərin əsas qidalarını ət (at və qoyun ətini təşkil edirdi). Türklər ət qurudub, qaxac şəklində saxlar və çinlilərə də satardılar.

Yeməklərdən yahnı (işkənə)⁸³ və tutmac (yoğurtlu⁸⁴ və çörəkli sorba) çox sevilirdi. Hunlar zamanından bəri içkiləri qımız idi. Qımızı at südündən mayalandırıb hazırlardılar. Göktürklərin bekni adlı bir məşrubları var idi ki, buğda və darıdan düzəldirdilər. Oğuzlar boza* da içirdilər.

Südlü darı, pendir, yoğurt bozqır yeməklərinin əsasını təşkil edirdi. Yoğurt bulğarlar vasitəsilə Avropaya da keçmişdir. Uyğurlar Türküstanda üzüm əkər və ondan şirə və şərab da düzəldərdilər.

GEYİM (PALTAR)

Əski türklərin geyimləri qoyun, quzu, sığır, tülkü və az miqdarda da ayı dərisi və qoyun, keçi və dəvə yunundan təmin edilirdi. Əski türklər bez toxuyur və paltar üçün kənaft yetişdirərdilər. Hunlar Çinə yun parça və keçə satardılar. Rumilər kətan köynəyi ilk dəfə hunlarda gördülər. Bozqırın geyimi pencək və şalvardan ibarət idi. Çünki bu paltar atlıya daha münasib idi.

Daha əvvəlcə söylədiyimiz kimi, bu paltar Çinə e.ə. IV əsrdə, Avropaya isə eramızın IV əsrində girmiş, bizanslarda isə VI əsrdən sonra yayılmışdır. Bu tarixlərdən əvvəl yaradılan heykəllərdə avropalıların köynəkləri uzundur. Bu dəyişikliklər Avropada ordu islahatları ilə bərabər olmuşdur. Türklər halqa və çəngəl yerinə düymə işlədərdilər və çəkmə geyib, başlarına börk qoyardılar. Ayrıca qış və yay libası geyirdilər. Məqamları daha yüksək olanların börkləri də uca idi.

Türklər saqqallarını qırqıb, bıç və saç saxlardılar (hun islahı), bir dostla qarşılaşanda atdan enib, börklərini qaldırardılar və salam verəndə bir dizi yerə qoyardılar (hun salamu).

SƏNƏT

Türklərdə hərbi sənəti yüksək səviyyədə idi. Çünki savaşaçı olduqları halda, dəmirçilikdə də qədimdən təcrübələri var idi. Andronovo kulturu zamanında Orta Asiyada qızılın aşkar edilməsi qızıl sənətinin də inkişafına səbəb oldu.

* Boza – arpa, darı və ya buğda xəmirini qıcqırtmaqla qayırılan meyxos içkidir.

Silahlardan qılınc, qalxan, nizə, mizraq və ox ucu qayırdılar. Qılınclarının dəstəsi qızıl qablama olub, heyvan naxışları və qiymətli daşlarla zinətləndirilirdi.

Əski türklərin məzarlarında, Çindən Dunay çayına qədər olan yerlərdə bel qurşağı, kəmərlər, oxluqlar, zireh, dəbilqə və heykəllər tapılmışdır. Habelə, at yəhəri, qazan, aftafa, ləyən, xarratlıq məmulatı və taxta üstündə qazmalar kimi sənət əsərləri bol miqdarda ələ keçmişdir. Asiya hunları miz, kürsü, dolab, taxt, pərdə və ütü işlədərmişlər.

ŞƏHƏR

Əski türklər şəhərə balıq deyərmişlər, bu gün işlədilən palçıq sözü eyni kökdəndir. Türk xaqanlarının iki sarayı var idi. Biri yaylıq və digəri qışlıq. Qışlıq sarayları şəhərdə bina edilirdi. Mete xanın yaylıq sarayı bugünkü Monqolustanda Otuken çayı kənarında, Orxon ətrafında yerləşirdi, ikinci Göktürk xaqanlığının qurucusu İltəriş xaqanın yaylıq sarayı Çoğayda və qışlıq sarayı Qaraqumda, həmçinin Qərbi Göktürk hökuməti başçısı İstimi xanın yazlıq sarayı İkdağda və qışlıq sarayı İssık Küldə idi. Uyğur xaqanı Moyin Çurun (747–759) qurduğu Ordu və Balıq şəhərlərinin xarabalıqları hələ də mövcuddur. Xəzər türklərinə aid Səməndər və Belencer şəhərlərindən daha əvvəldə bəhs edilmişdir. Xəzərlərin paytaxtı olan İtil-Xanbalıkdən (Volqa kənarında) islami qaynaqlarda bəhs edilmişdir (İstəxri, İbn Fədlan, Məsudi). Bu şəhərlər çiy kərpicdən tikilib, ilin müəyyən aylarında oturulurdu.

Xəzər türklərinin evləri daha çox taxtadan tikilirdi. Xaqanın sarayı və Şarkəl qalası daş və bişmiş kərpicdən idi. Volqa bulğarlarının və Attilanın sarayı da taxtadan idi. Əski türklərdə yaşayış məntəqələri kənd şəklində olmayıb, daha çox nizami qalalar və qala şəhəri şəklində olmuşdur.

Bu şəhərlərin nizami və ticarət baxımından əhəmiyyəti var idi. Oğuzlarda X əsrdə Seyhun ətrafında tikilən şəhərlər (Qaracuk, ya Farabutkənd, Altuntəpə, Yenikənd, Sayram, Cənəd və başqaları) alış-veriş mərkəzləri idi (İbrahim Qəfəsoğlu. Türk milli kulturu. s. 312).

TİCARƏT

Türk elləri qonşularına at, qaxac ət, dəri, kürk və heyvani qidalar satar və müqabilində heyvanat, geyim əşyası alardılar. Çindən düyü, ipək və ipək parçalar, Bizans və Rumdan isə başqa keçinəcəklərini alardılar.

Orxon yazılı daşlarında ticarətin xalqın rifahında və dövlətin möhkəmlənməsində çox əhəmiyyətli olduğu yazılmışdır.

Çindən Avropaya qədər çəkilən ipək yolu min il çin-türk keşmə-keşlərinə və savaşılarına səbəb olmuşdur. Bunların hər biri bu yolları əllərində saxalamq istəmişlər, nəhayət h.130/751-ci ildə Talas (Təraz) hərbində müsəlmanlar qarluqların köməyi ilə çinliləri məğlub edib, bu yolları öz nəzarəti altına almışlar. Bu hadisədən sonra uyğur, qarluq və oğuz şəhərləri daha da abadlaşdı.

İpək yolundan başqa ona bərabər olan bir də kürk yolu var idi. Bu yol Xəzər, Bulğar torpaqlarını, Ural və Sibirin cənubundan və Altay–Sayan dağlarından keçərək Çinə yetişirdi. Bu yoldan səncab, tülkü, samur və bu kimi heyvanların dərisi daşınır, tacirləri də oğurlar və bulğar türkləri idi.

KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ MALİYYƏ

Əski türklərdən oğurlar (qərbə köçmüş oğuzlar) yaxşı əkinçi olub, ticarətə də əhəmiyyət verirdilər. Altay – Sayan dağları həvalisində üç min ildən bəri dənli bitkilər əkildiyini qazıntılar isbat etmişdir.

Dövlətin maliyyəsi xalqdan yığdığı vergi və tabe dövlətlərdən aldığı qızıl, pul, vergi və hədiyyələrlə təmin edilirdi.

Asiya hunlarında vergi toplamaq üçün xüsusi məmurlar var idi. Göktürklər, xəzərlər, uyğurlar və avarlar maliyyə məmurlarına tudun deyirdilər. Oğuzlar bunlara amğa və ya imğa deyər, dövlət xəzinəsini isə ağılıq adlandırırdılar.

Tədavül edilən pullar Göktürk zamanında xaqanın möhürü basılmış ipək parça kamdudan və bir də filizi puldan⁸⁵ (yarmaq) ibarət idi. Bu pulların üstündə türk «damğası» var idi.

ƏDƏBİYYAT VƏ SƏNƏT

Burada dastanlar (şifahi ədəbiyyat), yazı, sənət, musiqi, zaman hesabı, düşüncə, əxlaq və ilaxirə yazılı ədəbiyyatdan qısa şəkildə bəhs ediləcəkdir.

DASTANLAR VƏ ƏFSANƏLƏR

Bütün tarixi çəkişmə, savaşlar və macəralarla keçən türk elləri haqqında çoxlu dastan və əfsanələr yaranmışdır. Əski türk dastan və əfsanələrində qurd ata və rəhbər simasında tanındılmışdır.

Avropaya gedən türklərdə (hun, oğur və bulğar) ceyran da (ceyik) üstün, qüdrətli bir rəhbər kimi əfsanələrə girmişdir.

Göktürklərin inandıqlarına görə xaqan ailəsi Aşina sülaləsinin böyük cəddi bir dişi qurd imiş. Göktürk xaqanlarının otağı qarşısında taxılan tuğun ucundakı qızıl qurd başı xaqanlıq əlaməti idi.

Asiya hunları, Qərbi Türküstan vosunları və tabqaçlarda da qurd əfsanəsi var idi.

Əski türkcədə qurda «böri» də deyilirdi ki, Çin mənbələrində bu «foli» şəklində deyilmiş və göktürklərin mühafizə alayının əsgərlərinə də foli deyilmiş.

Dastanlar

Əski türk ellərinin ədəbiyyatı Orta Asiyada dastan ədəbiyyatı ilə başlamışdır.

Dastanlar ellərin və ya millətlərin din, cəmərdlik və milli qəhrəmanlıq macəralarının əksərən mənzum hekayəsidir. Dastan kökü tarixə dayanan və ilhamını tarixdən alan xalq ədəbiyyatı məhsuludur. Dastanlar xalq şairləri, saz şairləri tərəfindən sazın müşayiəti ilə söylənilir və xalq gözüylə, xalq ruhu ilə duyulan və xalq xəyalında nağıl şəklində alan tarixlərdir.

Dastanlarda millətlərin dinləri, müxtəlif inanışları, yaşadıqları məntəqənin xüsusiyyətləri ilə birləşmiş hiss və düşüncələri vardır.

Dastanların, xüsusilə əsturələrin* fikir və sənət həyatının mənbəyini təşkil etmələri çox mühümdür.

* Tarixin qabaqkı çağlarda tanrılar və ya tanrılaşdırılmış insanlar haqqında söylənən, zamanla inanış halına gələn əfsanəyə əsturə (mitos) deyilir. Bir millətin əsturələrinin bütününə mifoloji və bu əsturələri tədqiq edən elmə də mifologiya deyilir.

Əski yunan şeirinin bir çox tərənnümçüləri öz ilhamını və yunan teatrının ən məşhur əsərlərinin müəllifləri öz mövzularını yunan əsəti və dastanlarından almışlar.

Dastanların millətlərin milli köklərinə dönmələrində, özlərində etimad və güvən hissənin artmasında böyük rolu vardır. Məsələn, alman millətinin ayağa qalxmasında Jermen nağıl və dastanlarının təsiri olmuşdur.

Dastanların milli birliyi oyandırmaq və milliyyətlərini tanıtmək və yaşatmaq yolundakı qüdrətini göstərən ən yaxşı misal İrandır.

Bildiyimiz kimi, islam və ərəblər İrana gələndən sonra İranda pəhləvi dili və ədəbiyyatı tərək edilmiş, yerinə ərəb dili hakim olmuşdur. Bu hadisənin ardından Türk elləri İrana gəlib və min il hökuməti ələ almışlar. Bütün bunlarla yanaşı, İran yenə də öz istiqlal və hakimiyyətini əldə edib, fars dil və ədəbiyyatını inkişaf etdirib, başqalarına və hətta hakim türklərə də yaymağa müvəffəq olmuşdur. Bu böyük hadisədə Firdovsinin əski qəhrəmanlıq dastanlarını şeir dili ilə bəyan edən «Şahnamə»si böyük rol oynamışdır.

Əlbəttə, hər millətin dastanı yoxdur. Bir millətin dastanları ola bilməsi üçün onun əski keçmiş və tarixində unudulmaz təbiət hadisələri, böyük savaşlar, köçlər, istilalar və yeni məntəqələrdə həyat qurmaları kimi xalq həyat və hafizəsini nəsillər boyu məşğul edən hadisələrin olması lazımdır.

Dastanlar yaranan ilk dövrlərdə yaşayan insanlar cəmiyyət və təbiət hadisələrini ya dərin bir qorxu, ya böyük bir heyranlıqla seyr edirdilər. Bir çox hadisələrin səbəbi bilinməyən bu çağlarda hər hadisə çox mühüm, çox maraqlı «mə varaa təbiət qüvvətlərini»⁸⁶ düşündürən əsrarəngiz və hikmətli bir məna ifadə edirdi. Məsələn, göy guruldamağı – Tanrının qəzəbi, tufanlar – Allahın cəzası sayılırdı. İnsanlar Tanrı kimi günəşə, oda da pərəstiş edirdilər və bir ağacı və boz qurdu öz əcdadı sanırdılar. Bu insanlar başçıları və qəhrəmanlarını da Tanrılıq dərəcəsinə qədər yüksəldərək, onların Tanrı tərəfindən yardım gördüyünə inanırdılar. Bunlar mühüm gördükləri hər hadisə və vaxtəni öz təxəyyülləri ilə bezəyərək, bir-birlərinə anladır və zamanla dastan yaradırdılar.

Zaman keçdikcə dastanlarla zəngin olan millətlərin aydınları arasında böyük dastan şairləri yetişdi və bunlar millətlərinin əfsanəvi-tarixi ruhda milli dastanlarını yazdılar. Bu işi Yunanıstanda Homer,

İranda Firdovsi görmüşdür. Mərhum Azərbaycan şairi Səhənd də «Dədə Qorqud» dastanlarını günümüzün dili və sayağı ilə qoşmacalar halında tərənnüm etmiş və «Sazımın sözü» adı ilə iki cildə nəşr etdirmişdir.

Türk ellərinin dastanları islamdan əvvəl və ya sonra yarandığına görə iki bölümə ayrılır.

İslamdan qabaqkı dastanların mühümləri

Yaradılış, Əfrasiyab, Şu, Hun, Göktürk, Oğuz və Uyğur dastanlarıdır.

Dünyanın yaradılışı haqqında əski türklərin fikir, duyğu və inanışlarını anladan yaradılış dastanı Orta Asiyada yaxın zamanlara qədər yaşaya bilmişdir. Bu dastan əski türklərin tək Tanrıya inandıqlarını və Tanrının dünyanı yaratmaq ilhamını nurani bir qadın xəyalından aldığını göstərir.

«Yaradılış» dastanı

Hələ heç bir şey yoxkən, Tanrı Kayra xanla ucsuz-bucaqsız su vardı. Kayra xandan başqa görən və sudan başqa görülən yox idi. Tanrı Kayra xanın bu sadə su aləmindən ürəyi sıxılırdı. Bu zaman su dalğalandı və Ağ Ana deyilən nurlu bir qadın xəyalı görünərək, Tanrıya «Yarat!» dedi və yenə suya çöndü.

Bundan sonra Tanrı özünə bənzər bir varlıq yaradıb, ona kişi adını verdi. Tanrı ilə kişi səmada uçmağa başladılar. Kişi Tanrıdan daha yüksəyə uçmaq istədi. Tanrı bunu anlayıb, kişidən uçmaq gücünü aldı. Kişi suya düşdü və boğulurkən tövbə edib, tanrıdan imdad dilədi. Tanrı «Yüksəl!» dedi. Kişi suyun üstünə çıxdı. Tanrı dünyanı yaratmaq üçün kişiye suyun dibinə dalıb bir ovuc torpaq gətirməsini əmr etdi. Kişi torpaq çıxaranda bir qismətini də ağzında saxladı ki, özünə gizli bir dünya yaratsın. Ovcundakı torpağı suya səpdi və Tanrı «Böyü!» əmrini verdi. Torpaq böyüdü və dünya oldu. Tanrının əmri ilə ağzındakı torpaq da böyüməyə başladı və Tanrı «Tüpur!» deməsəydi, kişi boğulacaqdı. Tüpurülən torpaq yerin üstündə təpələr və bataqlıqlar yaratdı. Bu işdən qəzəblənən Tanrı kişini öz işıq aləmindən qovdu və ona şeytan (ərlik) adını verdi. Sonra birdən doqquz şaxə ağac göyərdib, hər şaxədən bir adam yaratdı. Bunlar dünyada doqquz insan cinsinin ataları oldular.

Bu insanlar gözəl və yaxşı idilər. Şeytan onları öz tərəfinə çəkmək istədi. Tanrı şeytana uyan insanların ağılsızlığına qəzəblənib, şeytanı torpaq altındakı qaranlıqlar dünyasının üçüncü təbəqəsinə saldı və özü üçün də göyün on yeddinci təbəqəsində bir nur aləmi yaradıb, oraya çəkildi. Sonra şeytanı dünyanın ən alt təbəqəsinə saldı və dünyanın sonuna qədər orada qalmasını əmr etdi. Tanrı Kayra xan indi göyün on yeddinci təbəqəsindən kainatı idarə edir. Göyün yeddinci təbəqəsində Gün Ana və altıncı təbəqəsində Ay Ata oturdular. Bu dastan və ya nağılı XIX əsrdə V.Radlov şaman Altay türkləri arasında toplamışdır.

«Əfrasiyab» dastanı

Əfrasiyab əski türk xaqanı və qəhrəmanıdır. Bu qəhrəmanın türk adı Alp Artunqadır (Alp-qəhrəman). Alp Artunqa e.ə. VII əsrdə Saqa türklərinin (Turan) böyük xaqanı olmuşdur. O, İran–Turan savaşlarında iştirak edərək, iranlıları dəfələrlə məğlub etmiş, sonunda Key Xosrova (Midiya padşahı Kiya Kəsra) məğlub olaraq öldürülmüşdür. Bundan doqquz yüz il əvvəl Mahmud Kaşğari yazdığı «Türk dil və ləhcələrinin lüğət və qrameri» kitabında («Divanü-lüğa-tit-türk») dəfələrlə Alp Artunqadan bəhs edib və onun ölümündən söylənən sağunu (mərsiyə) dərc etmişdir:

Alp Artunqla öldi mu,	İssız əcun qaldı mu?
Ödlək öcin aldı mu,	İmdi yürək yırtılır.

Bugünkü türkcəmizlə:

Alp Artunqla öldümü,	Tənha (və ya fani) dünya qaldımı?
Zəmanə intiqamını aldımı	İndi ürək yırtılır (para-para olur).

Mahmud Kaşğaridən üç il qabaq Yusif Xas Hacib tərəfindən yazılan «Qutadğu bilik» («Elmi siyasət») şeir kitabında da Əfrasiyab haqqında bu misralar dərc edilmişdir:

Tunqa Alp ər irdi kuti belgülük
Beduk bilgi birlə öküş ərđemi
Biliklik okuşluk budun ködrəmi
Taciklər ayır onu Əfrasiyab
Bu Əfrasiyab tutdi ellər talab.

Bugünkü dilimizdə: Türk bəyləri içində adı tanınmış (bəlli), Alp Artunqa iqtidarı tanınmış, bilikli, çox qəzilətli idi. Bilikli, ağıllı el hökmdarı idi. Taciklər ona Əfrasiyab deyirlər, bu Əfrasiyab elləri (dünyanı) tutdu.

Alp Artunqa barəsində «Şahnamə»də müfəssəl rəvayətlər vardır. Təbiidir ki, Firdovsinin nəzmə çekmiş olduğu rəvayətlər qarşı tərəfin görüşünü əks edir.

«Şu» dastanı

Bu tarixi dastana görə Şu e.ə. IV əsrdə yaşamış türk hökmranıdır və İsgəndər Orta Asiyaya hücum etdiyi zaman türk ordularına başçılıq etmişdir. Bu dastan XI əsrə qədər ağızdan-ağıza və dildən-dilə keçərək, Mahmud Kaşğari tərəfindən «Divanü-lüğa-tit-türk»də yazıya alınmışdır. Bu dastana görə İsgəndər ordusu ilə Orta Asiyaya gələndə Şu ordusu ilə birdən-birə Çin–Uyğur tərəfinə getmiş, lakin bunlardan 22 nəfər ailələri ilə birlikdə getmək üçün heyvan tapa bilmədiklərindən, o gecə orada qalmışlar. Ertəsi gün piyada getmək və ya olduqları yerdə qalmaq üçün danışarkən, yanlarına daha iki nəfər gəlmiş, bu 22 nəfər təzə gələnlərə İsgəndərin gələcəyini xəbər verərək, getmək təklifi vermişlər və o iki nəfər belə demişlər: «Ərlər, İsgəndər gəlib-keçici adamdır, bu yerdə qalmaz, biz isə yurdumuzda qalarıq». O zaman o 22 nəfər qəzəblənib, o iki nəfərə «Qal ac!» deyib, getmişlər. Sonra bu iki nəfərin nəslinə qalaç və ya xalac deyilmişdir.

İsgəndər Şu xaqanını təqib etmiş, uyğur elinə yaxın yerdə Şunun ordusu ilə İsgəndərin ordusu savaşmışlar.

Sonra İsgəndər türk xaqanı ilə barışmış, hətta uyğurlara bir çox şəhərlər tikdirmişdir və bir müddət qalandan sonra öz paytaxtına qayıtmışdır. O zaman Şu Balasaquna gəlmiş, indi Şu adı ilə adlanan şəhəri tikdirmişdir. «Şu» və ya «Su dastanı», eyni zamanda «Saka dastanı» deməkdir.

«Oğuz xaqanı» dastanı

«Oğuz xan» dastanının bir islamdan qabaq, bir də islamdan sonrakı şəkli vardır. XIII əsrdə uyğur yazısı və dili ilə yazıya keçən bu dastanın qəhrəmanı Oğuz xan türklərin cəddidir və böyük hun xaqanı Mete xan olması ehtimal edilir. Bu dastanın tək əlyazma nüsxəsi Paris Milli kitabxanasındadır və onun İstanbul türkcəsi ilə mətni 1936-cı ildə Banq ilə Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən Türkiyədə nəşr edilmişdir. Bu dastanın islami şəkli XIII əsrdən sonra «İcad» və «Came ət-təvarixdə» və Əbu-l Qazi Bahadır xanın «Şəcəreyi Türk»ündə nəql edilmişdir.

Qədim şəklin xülasəsi belədir: Günlərin bir günündə Ay Kağanın (Oğuz xanın anası) gözü parladı. Bir oğlu oldu, bu oğlunun üzü göy rəngli, ağzı od qırmızı, gözləri ala, saçları və qaşları qara idi. Gözəl pərilərdən daha gözəl idi. Adı Oğuz olan bu oğlan 40 günlüyündə böyüdü və yeridi, ata mindi və qəhrəman oldu. O zamanlar, qorxulu bir canavar ormanda hamını təhdid edib, onların heyvanlarını yırtıb yeyirdi. Oğuz xan cəngələ gedib o canavarı öldürdü və xalqı onun şərinə qurtardı. Sonra bir gecə Tanrıya yalvararkən, göydən bir işıq düşüb, işığın ortasında bir qız görüb. O qız elə gözəl imiş ki, gülsə, Göktaarı da gülər, ağlasa, Göktaarı da ağlayarmış.

Oğuz xan qızı görcək, valeh oldu və onu aldı. Bu qızdan üç oğlu oldu: birinə Gün, ikincisinə Ay və üçüncüsünə Ildız (Ulduz) adı qoydular.

Yenə Oğuz xan bir gün ova getmişdi, bir ağacın oyuğunda fəvqəladə gözəl bir qız görür, ona aşiq olub alır. Ondan üç oğlu olur, onların adını Göy, Dağ və Dəniz qoyur. Bu oğlanlardan 24 oğuz qəbiləsi əmələ gəlmişdir.

Ondan sonra Oğuz xan ova gedir və böyük qonaqlıq (toy) verir. Orada bəylərə və iştirak edənlərə belə deyir:

Bən sinlərgə boldum kaqan,	Təmur cidalar bol orman,
Alanıngi ya ta ki kalkan.	Av yirdə yürüsün molan.
Tamka bizgə bolsun boyan,	Taki taluy taki mürən,
Kök bori bolsun qıl oran.	Gün tuğ bol qıl kök koriqan.

Bugünkü türkcəmizlə:

Mən sizlərə oldum xaqan,	Ovluqda vəhşi eşşək və at
Yay və qalxan alağ.	yerisin.
Tale bizə nişan olsun,	Həm dəniz və həm çay,
Boz qurd savaşı səsi olsun.	Günəş bayrağımız və göy
Dəmir nizələr bir cəngəl olsun.	çadırımız olsun.

Sonra dörd tərəfə elçi göndərir və deyir: hər kəs ona itaət etsə, onu dost biləcək, itaət etməsə, onu düşmən biləcək və ona hücum edib aradan aparacaqdır.

Sol tərəfdə Orum adında bir xaqan var idi. O, Oğuz xana itaət etmədi. Oğuz xan ordusu ilə ona tərəf yürüş etdi və 40 gündən sonra Boz dağın ətəyinə yetişdi. Orada çadır qurub yatdı. Ertəsi gün səhər çağı bir işıq onun çadırına düşdü. O işığın içindən erkək bir qurd çıxdı və Oğuz xana belə dedi: Ey Oğuz, sən Oruma hücum fikrindəsən, mən sənə xidmətində olacağam. Sonra qurd Oğuz xanın ordusunun qabağına düşüb, onlara rəhbərlik etdi. Qurd İtilmurun deryasının kənarında durdu, Oğuz xan orada Orum xaqanın ordusu ilə savaşırdı və onu məğlub etdi. Sonra Oğuz xan ordusu ilə İtil (Volqa) nəhrinin kənarına gəldi və düşündü ki, necə bu çayı keçsin. Orduda Uluğ Ordu adında ağıllı bir kişi var idi. Ağacları kəsib, bir-birinə bağladı və onların üstünə yatıb, çaydan keçdi. Oğuz xan çox sevindi, onu Qıpçaq adlandırdı və oranın hakimi təyin etdi.

Sonra Oğuz xan və ordusu qurdun rəhbərliyi ilə yollarına davam etdilər. Oğuz xanın çox sevdiyi atı qaçdı və Boz dağına çıxdı. Kimsə o qarlı dağın üstünə çıxa bilməzdi. Ordu qəhrəmanlarından biri dağa çıxdı və doqquz gündən sonra atı gətirdi. O qəhrəmanın üstü-başı qarla örtülmüşdü. Oğuz xan onu görəndə, onu bəy elədi və Qarluq adını verdi.

Sonra yol üstə bir evə rastlaşdı, evin divarları qızıldan, pəncərələri gümüşdən və damı dəmirdən idi. Ordu arasında sənətkar bir adam var idi. Oğuz xan ona «Qal aç» dedi. Ondan sonra onun nəslinə qalac və ya xalac deyildi.

Sonra yol üstündə qurd dayandı. Oğuz xaqan dedi, orada çadır qurdular, oranın xaqanı Çurçit Oğuz xaqana tabe olmadı, savaş başladı, Çurçit öldü və çoxlu qənimət Oğuz xanın ordusunun əlinə düşdü. Ordudan birisi araba qayırdı, o biriləri də ona baxdılar və araba qayırib,

qənimətləri arabalara çatıb, apardılar. Qənimətləri aparanda bağırırdılar: Qanqa, qanqa (araba). Oğuz xan onları görəndə, onlara qanqaluq dedi (Qanqalı eli).

Oğuz xanın yaxınlarından Uluq Turuk adında bir ağ saqqallı var idi. Bir gecə yuxuda gördü ki, şərqdən qərbə bir qızıl yay çəkildi və üç ox şimala tərəf hərəkət etdi. Uluq Turuk Oğuz xanın yanına gəlib, yuxusunu anlatdı və dedi ki, Tanrı şərqdən qərbə qədər dünyanı sənin əmrinə verəcəkdir. Oğuz xan bu təbirdən çox xoşu gəldi və buyruq verdi, ertəsi gün oğlanları gəldilər. Onlara dedi ki, könlüm ov istəyir, amma mən qocaldım. Gün, Ay, Yultuz (Ulduz), sizlər şərq tərəfinə gedin. Göy, Tağ (Dağ), Tənqiz (Dəniz), siz də qərb tərəfinə gedin.

Üç böyük qardaş şərqə və üç kiçik qardaş da qərbə tərəf getdilər, çoxlu ov vurub atalarına gətirdilər.

Böyük qardaş yolda yay tapdı və atasına gətirdi. Oğuz xan sevindi və yayı üçə böldü və onlara verib dedi: Ey böyük oğullarım, yay sizindir, siz də yay kimi, oxları yayla atın.

Kiçik qardaşlar da yolda üç gümüş ox tapdılar və atalarına gətirdilər. Oğuz xan sevinib, onlara dedi ki: Ey kiçik oğlanlarım, oxlar sizin olsun. Yay oxları atdı. Siz oxlar kimi olun (Türk ənənəsinə görə yay hakimiyyət və ox qabiliyyət əlamətidir). Ondan sonra Oğuz xan bir qurultay (toy) qurdu. El gəlib oturdu. Oğuz xan onlarla məşvərət etdi. Sonra boz oxlar sağda və üç oxlar da solda oturub 40 gecə-gündüz yedilər, içdilər və şənlik etdilər. Sonra Oğuz xan ölkəsini oğulları arasında böldü və belə dedi:

Ay oğullar köp mən aşdum
Çida birlə köp ok atdım
Düşmənlərnı ıqlaturdum
Kök tənqriqə mən ötədim.

Uruşuqlar köp mən gördüm
Ayrıq birlə köp yürüdüm
Dostlarumnu mən kültürdüm
Sənlərqə birə mən yurtum.

Bugünkü türkcəmizlə:

Ay oğullar, çox mən yaşadım,
Nizə ilə çox ox atdım.
Düşmənlərimi ağlatdım,
Gök Tanrıya mən ödədim
(əda etdim).

Və vuruşuqlar çox mən
gördüm,
At ilə çox yeridim.
Dostlarımı mən güldürdüm,
Sizə yurdu verirəm.

«Oğuz» dastanının islami şəkli

Kara xanın bir oğlu olur, aydan, günəşdən daha gözəl, üç gün üç gecə anasının südünü əmməyib, bir gecə yuxusuna gəlir və belə deyir: Tanrının dininə gəl, südünü yemərəm. Anası dayana bilməyib Tanrı dinini qəbul edir, lakin kimsəyə bir söz söyləməz, çünki türklər Alınca xandan sonra tək Tanrı dinini inkar edir və kafir olurlar. Türklərin adətlərinə görə uşaq bir yaşa gələndə onun adqoyma mərasimi olurdu. Bu mərasimdə Kara xan bəylərdən soruşur, uşağa nə ad qoyaq. Uşaq hamıdan qabaq cavab verir: Mənim adım Oğuzdur. Hamı çaşır Oğuz adını qəbul edir. Yeməkdən sonra uşaq qonaqların yanında bağırır: Allah, Allah. Qonaqlar soruşurlar, uşaq nə deyir, çünki Allah kəlməsi ərəbcə idi. Kimsə onu başa düşmürdü.

Oğuz xan böyüdü. Böyük əmi qızısını ona nişanladılar. Lakin o, əmi qızına dedi ki, əgər Tanrının dininə gələrsən, sənin ilə evlənərəm. Qız qəbul etmədi. Bir gün Oğuz xan kiçik əmi qızısını gördü və ondan soruşdu, əgər Tanrı dinini qəbul edərsən, sənle evlənərəm. Qız qəbul edir, evlənmə mərasimi bərpa edilir. Sonradan bəlli oldu ki, Oğuz xan müsəlman olubdur. Atası bir qurultay (toy) tutdu və orada məsələni danışdı, iştirak edənlər islamı qəbul etməyib, dedilər: Oğuz xanı ovda öldürməliyik. Bu sözü Oğuz xanın arvadı eşidib, ərinə deyir. Oğuzun tərəfdarları toplaşır Kara xan ordusu ilə savaşırlar. Kara xan bəlli olmayan bir oxla vurulub ölür. Oğuz xan atasının yerinə oturub, öz millətini Tanrı dininə dəvət edir və qəbul etməyənləri ölkəsindən çıxartdırır, sonra tatarları özünə tabe edib, Çinə hücum edir, oranı alır və bollu qənimət ələ gətirir. Qənimətləri gətirmək üçün ordudan birisi bir araba qayırır (qanıq). Bu adamın nəslinə qanıqlı deyilir.

Ondan sonra Oğuz xan bir çox ölkələri aldı və bir çox xeyrat və ərmağanlar verib, qonaqlıqlar etdi və altı oğluna öyüdlər verdi və 116 yaşında Tanrının rəhmətinə qovuşdu.

Oğuz dastanında aşağıdakı nöqtələr diqqətimizi cəlb etməkdədir:

Əski türklər Tək Tanrıya inanarmışlar və din yolunda oğul ata ilə savaşırlar.

Əski türklər işığı müqəddəs sayıb, qadına çox hörmət bəsləyirmişlər.

Su və ağac da çox əzizmiş. Əski türklər qəhrəmanlarını da müqəddəs sayarmışlar.

Oğuz xanın anası Ayxakandır və Oğuzun üzü nuranidir.

Əski türk qəbilə və ellərinin adları bir münasibətlə verilmişdir. Qurd Oğuz dastanlarında və digər türk dastanlarında rəhbər rolunda olub, səadət və zəfər rəmzidir.

İslami şəkildə türklərin böyük atalarının adı Türkdür. O, Yafisin oğlu və Nuhun nəvəsidir, atası öləndən sonra İssık-göl ətrafına gəlib, orada yerləşmiş və çadırı o icad etmişdir.

Oğuz xandan sonra böyük oğlu Gün xan onun yerinə oturdu. Vəziri İrqıl Ata ilə məşvərət edib, ölkəni 24 nəvəsi arasında böldü. 24 oğuz qəbiləsi onların nəslindəndir.

GÖKTÜRK DASTANLARI

Bu dastanlar Çin qaynaqlarında rəvayət edilmiş, göktürklərin dövlət qurmadan qabaqkı dövrlərinə aid olub və iki dastandan ibarətdir: 1 – Boz qurd dastanı, 2 – Ergenekon dastanı.

1. «Boz qurd» dastanı

Bu dastanda Boz qurd yox olmaq təhlükəsinə düşən göktürklərin dirilib çoxalmasına səbəb olur. Dastanın iki rəvayəti vardır.

Birinci rəvayət:

Hunlarla bir soydan olan göktürklər hun yurduunun şimalındakı Su ölkəsindən çıxdılar. Baş buğlarının (sərkərdə) adı Kapan Pu idi və 16 qardaşı var idi. Bunlardan birinin anası bir qurd idi. Bu gənc yellərə və yağıslara hökm edərdi.

Göktürklərin düşmənləri bir həmlə ilə qardaşları aradan apardılar, bu fəlakətdən yalnız bu gənc qurtuldu. Bu gəncin iki arvadı var idi, biri yaz tanrısının, digəri də qış tanrısının qızı idi. Bunların hər birindən iki oğlu olmuşdu. Xalq bu oğlanların ən böyüyü Notuluşeni xaqan seçdi. Bu da Türk adını aldı.

Türkün on arvadı var idi. Bu qadınlardan olan uşaqlar hamısı analarının adını almışdılar. Bunlardan anasının adı Asena (Dişi qurd) olanı türklərə xaqan oldu. Adı Asina idi.

İkinci rəvayət:

Türklərin ilk atası Qərb dənizinin (Xəzər) qərb sahillərində yaşayırdı. Bunun xalqı hunların bir bölümü idi və Asina adlanırdı. Aşine və

Aşına boyu qonşu millətlərdən biri tərəfindən bir basqınla məhv edildi. Bunlardan ancaq bir oğlan sağ qaldı. Düşmənlərin ona rəhmi gəldi, onu öldürmədilər. Onun əllərini və ayaqlarını kəsdilər və bir qamışlığa buraxdılar. Düşmən gedəndən sonra bir dişi qurd gəldi və bu uşağa qulluq edib, onu böyütdü, sonra onunla evləndi və hamilə oldu. Qurd düşmənlərinin qorxusundan oğlanı götürüb dənizin şərq sahilinə apardı və Altay dağlarının ortasına gətirdi. Hər tərəfi dağlarla məhsur bir mağarada on uşaq doğdu. On oğlan böyüyüb evləndilər. Hər birindən bir boy törədi, bunlardan biri Aşına boyu idi.

Aşına qardaşlarının ən ağıllısı olduğu üçün Türklərə xan seçildi, soyunu bəlli etmək üçün isə çadırının qapısı qabağına üstündə bir qurd başı olan bir bayraq taxdı. Bir çox illərdən sonra Aşına tayfasına Asinçe adında bir xan oldu, elini dağlıq yerdən çıxartdı.

«Ergenekon» dastanı

«Ergenekon» dastanı «Boz qurd» dastanının daha zəngin bir şəkli dir. Bu dastanın xülasəsi belədir: Türk ellərində göktürklər qədər qüvvətli si yox idi. Bütün ellər birləşib, onlara hücum etdilər, lakin məğlub oldular. İkinci savaşı da hiylə işlədib, türklərin qabağından qaçdılar. Türklər də onları təqib edib öz yurdlarından çıxdılar. Düşmənlər birdən geri qayıdıb, türklərlə vuruşdular və qalib gəldilər, göktürkləri qırdılar, uşaqlarını qul edib, özlərilə apardılar. Göktürk xanının Kayan adında kiçik oğlu və Tukuz adında qardaşı oğlu düşmənlərin əlindən qaçıb, öz yerlərinə gəldilər. Fəqət düşmənin qorxusundan bir neçə mal-davar alıb elə bir dağa tərəf getdilər ki, yoldan yalnız bir dəvə güc ilə keçə bilirdi. Bir yerə yetişdilər ki, orada axar sular, çeşmələr, müxtəlif otlar, meyvə ağacları və ovlar var idi. Orada qalib Tanrıya şükr etdilər. O yerə Ergenekon (Ergene – dağ kəməri deməkdir) dedilər. 400 il sonra insanları və heyvanları o qədər çoxaldı ki, o yerə sığmaz oldular. Bu zaman oradan çıxmaq üçün düşünüb daşındılar. Dedilər ki, atalarımızdan eşitdik, Ergenekonun xaricində geniş yerlər, gözəl yurdlar varmış, bizim yurdumuz əskidən o yerlər imiş. Dağların arasından bir yol tapıb buradan köçək, oralara gedək. Aralarında olan bir dəmirçi dedi: – Burada bir dəmir mədəni var. Bunu əritsək çıxmağa bir yol açılar. Oramı od qoyub əritdilər və bir yol açdılar. O günü yadlarında saxlayıb, oradan çıxdılar. O gündən göktürklərdə o günü bayram tutmaq adət olmuşdur. Ergenekondan çıxanda göktürklərin padşahı Kayan soyundan olan Bürteçene idi.

Dastanda adı keçən Kayan əslində Kayı xanlı qəbiləsi, Tukuz da Doqquz Oğuz boyudur. Burteçene də Boz qurdun monqolcasıdır.

Dastanda göktürk yerinə monqol kəlməsi işlənmişdir. Çünki bu dastan Qazan xan zamanında Rəşidəddin tərəfindən «Came ət-təvarix»də yazıya alınmış və kitabın da əsli farscadır. Sonradan ərəbcəyə tərcümə edilmişdir. Bu dastanın göktürklərin tarixi ilə yaxın əlaqəsi vardır. Həqiqətdə hun birliyi dağılandan sonra göktürklər Altay dağları ətrafına çəkilmişlər və orada cuan-cuanlara tabe olaraq, uzun müddət dəmirçiliklə məşğul olmuşlar.

Uyğur dastanları

Uyğur dastanları doqquz oğuzun-uyğur türklərinin dastanlarıdır və iki dastandan ibarətdir: «Törəyiş (xılqət) dastanı» və «Köç dastanı».

«Törəyiş» (xılqət) dastanı

Əski Hun padşahlarından birinin çox gözəl iki qızı var imiş. Bu qızlar o qədər gözəl imişlər ki, hətta padşah Allahın onları Tanrılarla evlənməsi üçün yaratdığına inanırdı.

Padşah onları xalqdan uzaq tutmaq üçün şəhərin şimalında bir qala tikdirib, orada saxladı. Bir gün Tanrı boz qurd şəklində gəldi, bu qızlarla evləndi. Bu evlənmədən doqquz oğuzun uyğur eli meydana gəldi.

«Köç» dastanı

Uyğur elində Tuğla⁸⁷ və Selinka nəhrləri arasında bir ağac vardı. Bir gün göydən bir abı işıq bu ağaca düşdü. Ağacın gövdəsi yavaş-yavaş qabardı və yarıldı, o yarıqdan beş uşaq çıxdı. Bunların beşincisi Buğutegin çox ağıllı və gözəl idi. Hamı onu xaqan seçdi.

Uzun bir müddətdən sonra Uyğur xaqanı çinlilərlə savaşa son vermək üçün oğlunu bir Çin şahzadəsi ilə evləndirdilər. Bu şahzadə sarayı Xatun dağında qurdu. O ətrafda Qutlu dağ deyilən bir böyük qala var idi. Çin səfirləri gəldilər və dedilər ki, uyğurların səadəti bu

qayaya bağlıdır. Bu qayanı aparsaq, uyğurlar da bədbəxt olar. Bunun üçün xaqandan icazə aldılar və qaya çox böyük olduğu üçün onu parçalayıb apardılar. Ondan sonra Tegin öldü və uyğur yurdunda sular qurudu, torpaq çatladı və qıtlıq oldu. O zaman bütün quşlar və heyvanlar «Köç-köç» deyərək, bağırdılar və uyğurlar köç etməyə qərar verib, yola çıxdılar. Hər yerdə duranda yenə o səsi eşitdilər. Nəhayət, Beşbalıq deyilən yerdə o səs kəsildi və uyğurlar orada qalıb şəhər saldılar və Beşbalıqı və ayrı şəhərləri qurdular. Bu dastan iki mənbədən (Çin və İran: Tarixi cahanquşeyi Cuveyni) alınmışdır. Bu dastanlara görə, uyğurlar özlərini Tanrının soyundan bilib, yurdu pis idarə edən xaqanların üzündən məruz qaldıqları fəlakətləri anladılar.

İSLAMDAN SONRAKİ ƏSKİ DASTANLAR

İslamdan sonrakı dastanlar əksəriyyətlə milli-islami dastanlardır. Bu dövrdə bir tərəfdən əski dastanlar islam rəngini almışlar, digər tərəfdən də yeni və islami dastanlar yaranmışdır. «Divanü-lüğa-tit-türk» də türk elləri arasında ilk dini savaşırlardan yaranan dastanlardan parçalar vardır. Bu dövrdə söylənilən dastanların ən qədimləri bunlardır: 1 – Satuq Buğra xan dastanı; 2 – Manas dastanı; 3 – Çingiz-namə; 4 – Dədə Qorqud dastanları.

İlk üç dastan Asiyada və «Dədə Qorqud dastanı» Azərbaycanda yaranmışdır.

«Satuq Buğra xan» dastanı

Satuq Buğra xan Türküstanda (Kaşğar-Balasağun) X əsrin əvvəllərində ilk müsəlman-türk hökuməti quran qaranxanlı hökmdarıdır. Bu dastan nəslrə, bəlkə də, hökmdarın istəyi ilə yazılmışdır və daha çox hökmdarın fəaliyyətini şərh edir. Dastan X əsrdə söylənmiş, 135 səhifədən ibarətdir.

«Manas» dastanı

İslamdan sonra söylənən ilk böyük dastandır və qırğız türklərinin qəhrəmanlıqları barəsində XI–XII əsrlərdə söylənmişdir.

Manas dastanı əsrlərlə yaşayıb inkişaf etmiş və bütün Orta Asiya türklərinin ortaq (müştərək) dastanı halına gəlmişdir.

Bu dastana son əsrlərdə də çoxlu əlavələr edilmişdir. Başlanğıcda on min misradan ibarət olan bu dastan, bu gün iki yüz min misraya çatmış və millətçi bir məfkurə ilə söylənilən əlavələr edilmişdir. Manas dastanı müsəlman türklərlə qeyri-müslim türklər arasında aparılan savaşıardan yaranmışdır. Bu dastanın qəhrəmanı Ər Manas çinliləri və saratları məğlub etmişdir. Manasın paltarı zirehlidir və ona ox kar etmir. Dastanın ən gözəl yerləri savaş təsvirləri, qəhəmanlıqların və silahların tərifı, yurd, qadın və at haqqındakı duyğulu tərənnümləridir. Manas dastanının da qəhrəman Ər Manas hələ beşikdə ikən dil açıb atasına müsəlman olmasını və kafirləri məğlub edəcəyini söyləməsi də Oğuz dastanının islami şəklını xatırladır.

Manas dastanı şeir şəklində və ümumiyyətlə, 7 hecalı vəznə söylənmiş yarımqafiyəli və çox dəfə misra başında alliterasiyalarla (səssiz hərflərin və ya hecaların təkrarı) əksi milli nəzmdən xatirələr göstərir.

Bu dastan keçən əsrdə əvvəla Çokan Valixanov tərəfindən, sonra isə h. 1264-cü ildə professor Radlov tərəfindən qırğızlar arasında toplanıb, almanca tərcüməsi ilə nəşr edilmişdir.

«Çingiznamə»

Bu dastan XIII əsrdə Orta Asiyada yaranmışdır. Çingizin həyatı, şəxsiyyəti və fətuhatı ətrafında söylənmiş və XV əsrin sonlarında nəsr şəklində yazıya keçmişdir. Bu dastana əmir Teymurun da həyatı və fəthləri qatılıb. Dastan Çingiz və xalqlarını macəraları ilə genişlənmışdir. Burada Çingiz də Uyğur xaqanı kimi gün işığı ilə Tanrı qurdun uşağı olaraq doğulmuş və Oğuz xanın soyundan göstərilmişdir.

«Dədə Qorqud» dastanı

«Dədə Qorqud» kitabı dünya ölçüsündə klassik bir əsərdir. Türk oğuz-Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəridir. Bu əsər on iki boy və bir müqəddimədən ibarətdir. Dədə Qorqud haqqında daha qabaqdan

(Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (5), «Varlıq» sayı 5 və 6 h. 1360) təfəsilatlı məqalə yazdığımız üçün burada çox qısa şəkildə danışacağıq.

«Dədə Qorqud» dastanı qəhrəmanlıq dastanıdır və oğuz ellərinin cəsarət, igidlik və savaşdakı qəhrəmanlıqlarını dastan şəklində bəyan edir. Bundan başqa, köçəri həyat sürən oğuz ellərinin adət, keçim və düşüncələri dastanda əsas yeri tutmaqdadır. Burada vətənpərvərlik, qonaqsevərlik, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara hörmət, mübarizlik, düşmənlərə nifrət, mərdlik, qəhrəmanlıq və bu kimi gözəl xüsusiyyətlər əks edilmişdir.

Bu dastanlar nəzm və nəsr qisimlərinə ayrılmışdır. Şeir hissəsi iki min beyt qədərdir və kitabın yüzdə otuz beşini təşkil edir. Şeirləri ozanlar (aşıqlar) qopuz (saz) çalıb, müəyyən hava ilə oxurmuşlar. Bu sahələr üzvi surətdə bir-birinə bağlıdır, biri digərini tamamlayır. Dastanın müəllifi bir fərd deyil, bir el və ya millətdir. Dastan digər dastanlar kimi xalq həyatının bir aynası və əski kultür və folklorumuzun xəzinəsidir.

Dədə Qorqud dastanlarında tək Tanrı və İslam dininə inam çox qüvvətlidir, lakin əski köçəri inanışlar, adət və xatirələri hələ də yaşamaqdadır.

Oğuzlar düşmənlərinə kafir deyirlər və onlarla savaşmağı cihad kimi təlqi edirlər. İgidlər düşmən ilə savaşda darda qalanda dəstəmaz alıb iki rükət namaz qılıb və Həzrət Məhəmmədin (əs.) adına salavat çevirir və beləcə, düşməne qələbə çalırlar.

Dastan XV əsrdə yazıya alınmış, lakin VI–VII əsrlərin yadigarı olub, sonradan islami rəngi almış (Bartold, Cefri, Levis, Əli Bəyzadə və başqaları) və Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələrlə inkişaf edərək son şəklini almışdır.

«Dədə Qorqud» dastanlarında işlədilən dil Azərbaycan və Şərqi Anadolu dilinə digər türk dil və ləhcələrindən daha yaxın olub, XIII–XIV əsrlərdə bu məntəqədə yaşayan oğuzların danışdığı dili ilə eynidir.

Bu dastanlar rəhmətlik Səhənd tərəfindən nəzmə çəkilib və bir qismi «Sazımın sözü» adı ilə nəşr edilmişdir.

Farsca tərcüməsi ingiliscə tərcümələr əsasında «Baba Qorqud» və «Dədə Qorqud» adları ilə nəşr edilmişdir (h. 1355).

«Dədə Qorqud» dastanı sonrakı xalq dastanlarımıza mühüm təsir buraxmışdır. Buna ən yaxşı misal «Koroğlu» dastanı, «Əsli və Kərəm» və «Aşıq Qərib» dastanlarıdır.

«Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Qaçaq Nəbi» və bu kimi xalq dastanlarımız XVI əsrdən sonra yaranmış və «Dədə Qorqud» dastanları ilə bərabər h. 1360-cı ildə «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» başlığı ilə yazdığımız məqalələrimizdə şərh edilmişdir.

ƏSKİ TÜRK DASTANLARINDA BƏDİİ ÜNSÜRLƏR

Əski türk dastanlarında bəzi bədii ünsürlər diqqətimizi cəlb etməkdədir:

İ ş ı q: Əski türk dastanlarında işığın hər yerdə çox mühüm və müqəddəs bir ünsür olduğunu görürük.

A ğ a c: Mədəniyyət beşiyi olan ağac da türk dastanlarında mühüm yer tutmuş və işıq kimi, ağac da islamdan sonrakı türk dastanlarında da yaşamışdır («Dədə Qorqud» dastanları).

Q a d ı n: Əski türk cəmiyyətində qadın, bəzən ailə rəisi olmuşdur. Bunlarda qadın hər zaman evin dirəyi, kişinin vəfalı yoldaşı və uşaqlarının anası olmuşdur. Bu qadın anlayışının xüsusiyyətləri islamdan sonrakı dastanlarda da davam etmişdir. XII–XIV əsrlərdə oğuz dastanlarında Dədə Qorqud boyları, Koroğluda (Nigar xanım) və hətta Qaçaq Nəbidə (Həcər xanım) bunu bədii bir şəkildə görürük.

B o z q u r d: Türklərin əski zamanlarda totempərəst olduqlarına inananlar Boz qurdu onların totemi saymışlar. Dastanlarda Boz Qurd türklərin cəddi olaraq həyat və savaş gücünü təşkil edir və hər zaman rəhbər vəzifəsini ifa edir. Boz Qurd «Dədə Qorqud» dastanlarında da mübarək sayılır⁸⁸ və Qazan xana rəhbər kimi yol göstərir.

S u: Əski türk dastanlarında su və su sevgisi də diqqəti cəlb edir.

A ğ s a q q a l l a r: Dastanlarda xaqanların məsləhət alıb, hörmət elədikləri ağsaqqallar vardır. Ağ saqqallı, ağ dəyənəkli və təcrübəli olan bu yaşlı adamlar, xüsusən gənc xaqanlara yol göstərirlər.

M u s i q i: Musiqi ilk çağlarda əvvəla dini həyəcanı səsləndirən bir sənət olmuş, sonra hər növ həyat hadisələri ilə birləşmişdir. Dini mərasimlərdə, uğurlu ov zamanı, savaşlarda, əmək əsnasında, doğmaq və ad vermək mərasimlərində, eşq macəralarında sazların səsi insanları coşdururdu.

Saz şairlərinin ən əski İlahi (Tanrı üçün söylənən şeri) və qeyri-dini şeirlərini sazla söylədikləri məlumdur. Türklərin əskidən zəngin

musiqiləri var idi. Musiqi aləti ilə çaldıqları ahənglərə kuğ (küy) və ya kök deyirdilər.

Yüksək səsle tərənnüm etdikləri ahənglərə «dole» və «ir» deyirdilər. Tərənnüm və təğənni⁸⁹ mənasını ifadə edən irlamak və ya birlamak sözü də buradan gəlmişdir.

Q o p u z: Müxtəlif saz alətləri arasında qopuzun xüsusi yeri vardır.

Türküstanda Turfan arxeoloji qazıntılarında ələ keçən uyğur miniatürləri uyğur türkləri arasında orkestr təşkilatı olduğunu meydana çıxartmışdır. Bu orkestrdə müxtəlif saz alətləri, o cümlədən qopuz və cəngə bənzəyən və ağızla çalınan sazlar görülməkdədir.

A t: At da dastan qəhrəmanlarının vəfalı və məhəbub yoldaşdır. Orta Asiya bozqırlarında yaşayan türklər atı da qadın və silahları kimi öz namusları bilmişlər. At sevgisi islamdan sonra da türklər arasında davam etmişdir.

«Koroğlu» dastanında Koroğlunun Qıratı Koroğlu qədər böyük vəzifəli bir dastan qəhrəmanıdır. Hələ «Qaçaq Nəbi»də Bozat da qəhrəmanın yoldaşı və dar gündə onun qurtarıcısıdır.

DASTAN DÖVRÜ ƏDƏBİYYATINDA ŞEİR VƏ ŞAİRLƏR

Dastan dövrü ədəbiyyatında şeir sazla söylənirdi. Hələ yazı olmayan bu dövrdə sazla söylənən bu şeir və dastanlar illərin şifahi ədəbiyyatını meydana gətirmişdir.

Türk ellərində şeir qoşmaq adəti çox əskidir. Türklər şeirə qoşuq, ya qoşqu deyirdilər*. İlk şairlər şaman və ya din adamları olmuş və əllərində sazları ilə rəqs edərək, şeir söyləmişlər. Bu saza «qopuz» və onu çalaraq şeir oxuyanlara «ozan», «baksı», «şaman» və s. deyirdilər.

Ozanlar dini mərasimlərdə və hər il təkrar olan ov mərasimində (sığır), habelə matəm (yuğ) mərasimlərində və savaşlarda, toylarda (dini olmayan qonaqlıq) qoşduqları şeirləri oxuyar və sazları ilə şeirlərin təsirini qüvvətləndirərək, xalqı həyəcana gətirərdilər.

Əski türk şeiri barəsində ən qədim nümunə və məlumat Çin qaynaqlarında mövcuddur. Bu şeirin tərcüməsi bizə məlumdur və e.ə.

* Əski türk şeiri haqqında «Əski türk şeirində vəzn, şəkil və qafiyə» ünvanı ilə «Varlıq»ın 7–8 sayı h. 1362-də bir məqalə müəllif tərəfindən nəşr edilmişdir.

119-cu ildə Hun şairi tərəfindən söylənmişdir. Bu şeir dördlük şəklindədir və hunların savaşda məğlub edildiklərinə və torpaqlarının bir parçasını əldən verdiklərinə ağlayaraq şərh verir.

Bugünkü türkcəmizlə bu şeir belədir:

Yençişan dağlarını itirdik,
Qadınlarımızın gözəlliyini aldılar.
Sılanşan yaylasını itirdik,
Heyvanları bəsləyəcək yeri aldılar

İkinci türk şeri və ya ilk türkcə şeir Orxon yazılı daşlarında verilmiş Yulluq Tekin tərəfindən qoşulan VIII əsrə aiddir:

Bunca bitik bitikmə mən Gültigin atası
Yolluk Tegin bitidim Yigirmi gün olurup
Bu taşka bu tamğa kop Yolluk Tigin bitidim.

Bugünkü türkcəmizlə:

Bu qədər yazılar yazan mən Gültəkinini atabəyi
(və ya yegəni – qardaş, ya bacı oğlu)
Mən Yulluk Tegin yazdım.
Bu daşa damğa qoyub,
İyirmi gün oturub,
Mən Yulluk Tegin yazdım.

Bu şeirlər «Divanü-lüğa-tit-türk»də verilən yeddi hecalı şeirlərlə eynidir. Üçüncü misranın nəqarət şəklində təkrarlanması da aşiq şeirinə uyğundur.

«Divanü-lüğa-tit-türk»də yazıya alınan əski türk şeirlərindən nümunələr vardır. Bu şeirlər bəlkə də Yulluk Teginin şeirindən daha əski zamanlarda saz şairləri tərəfindən söylənmiş və əsrlər sonra Mahmud Kaşğarının divanına alınmışdır. Bunlardan Alp Artunqa (Əfrasiyab) mərsiyəsi üçün söylənmiş matəm şeri (sağı) çox maraqlıdır.

Bu sağı eramızdan yeddi yüz əvvəl yaşamış və əski iranlılarla savaşmış türklərin tarixi-əfsanəvi hökmdar və qəhrəman Əfrasiyab üçün xalq şairləri tərəfindən qoşulmuşdur. Burada nümunə üçün iki bəndini dərc edirik.

Alp Artunqa öldü mu (mi)*
İssız acun kaldımu
Özlək öçin aldı mu
İmdi yürək yırtılır.

Özlək yarak gözətđi,
Oğrı tuzak uzıttı,
Beglər begin azıttı,
Kaçsa kani kurtulur.

Bugünkü türkcəmizlə:

Alp Artunqa öldümü,
Zaman üçün (intişamın) aldımı,
Zəmanə fürsət gözətlədi,
Bəylərbəyin azıttı.

Pis dünya qaldımı,
İndi ürək yırtılır,
Oğru tozaq (dam) uzatdı,
Qaçsa necə qurtular.

Mənzumə bayatılar kimi yeddi hecalı vəznə qoşulub, şəkil cəhətindən də əski türk şeiri şəklində, yəni dördlükler məcmuəsində təşkil tapmışdır.

Yazılı ədəbiyyat

Türk dili və ədəbiyyatının ilk gözəl və dəyərli əsərləri göktürklər dövründə yazılan və tikilən yazılı daşlardır.

Bu yazılı daş və ya kitabələri Orxon çayı yaxınlığında tapdıqları üçün onlara Orxon kitabə və ya abidələri deyilməkdədir. Lakin bu yazılardan 300 il əvvəl, yəni miladi V əsrə aid Yenisey yazıları bu gün ilk türk yazılı əsərləri kimi qəbul edilməkdədir.

Yenisey yazıları

Bu yazılar məzar daşları üzərində qazılmışdır və miladi V əsrə aid olduğu ehtimal edilir.

Yenisey yazıları o əsərlərdə Yenisey nəhri civarında yaşayan qırğız və oğuz türklərinə aiddir. Bu bölgədə əlli bir mətn tapılmışdır.

Yenisey yazılı daşları iki qismə ayrılır:

1 – Talas çayı ətrafındakı yazılı daşlar.

2 – Suçi çayı ətrafındakı yazılı daşlar.

Bu yazıların hərfləri 159-dur və daha çox təsviri (şəkil) xarakter daşıyır. Mətnlər Orxon yazıları qədər inkişaf etmiş olmayıb və çox da oxunaqlı deyildir.

* Bu şeirin birinci bəndi «Əfrasiyab dastanı» fəslində yazılmışdır.

Barlıq (Varlıq) çayı kənarında tapılan və oğuz xanına aid olan və Varlıq yazılı daşı adlanan bir yazılı daşda belə yazılmışdır:

1 – Ər ərđemi atım tapdım ərđemi.

2 – Öz Yigən Alp Turan altı oğuz budunda üç yigirmi (yaşımka) adırıldım.

3 – Bəg ərkimə sizimə adırıldım.

Bugünkü türkcəmizlə:

1 – Ər ərđemi adımı tapdım ərđemi (fəzilətli igid).

2 – Öz Yegin Alp Turan altı oğuz elindən 13 yaşında ayrıldım.

3 – Böyük iqtidarımdan, sizdən ayrıldım.

Bu yazı 13 yaşında ölən Öz Yegin Alp Turan adında altı oğuz elinin xanzadə və ya bəyzadəsinin məzar daşına qazılmışdır.

Orxon yazıları

Orxon yazıları Göktürk xaqan, şahzadə, vəzir və böyüklərinin məzar daşlarına qazılmış və VII–VIII əsrə aiddir. Bu tikilmiş yazılı daşlara göktürklər benkutaş (əbədi daş) deyirdilər və Orxon çayı yaxınlığında olduqları üçün onlara Orxon yazıları və ya Orxon abidələri deyilməkdədir. Orxon abidələrinin ən mühümləri üç böyük kitabədir. Bu kitabələrdə çinlilərə qarşı istiqlal savaşı etmək və türk birliyini yenidən qorumaq üçün içəridə və xaricdə savaşan göktürklərin dörd xaqanına vəzirlik edən Bilge Tonyuquqa aid olub, özü tərəfindən 720-ci ildə, ölümündən altı il qabaq yazdırılmışdır. Kitabədəki xatirələrin yazıçısı da özüdür.

Digər iki kitabə birincidən daha gözəl bir dil ilə və daha zəngin bilgi ilə Yulluk Tegin tərəfindən yazılmış və Gül Tegin və Bilge xaqanın məzarlarına aiddir.

Gül Tegin abidəsi 732-ci ildə, Bilge xaqaninkı isə 735-ci ildə, yəni sahiblərinin ölümündən bir il sonra tikilmişdir.

Orxon daşları əski türkcə və Göktürk əlifbası ilə yazılmışdır. Daşların bir tərəfində Çin və türk dilərində Çin dostluğundan bəhs edilmişdir.

Bu daşlardan başqa Öngin yazılı daşı Öngin çayı kənarında 692-ci ildə xaqan Kapkan tərəfindən böyük qardaşı Kutluk xaqanın məzarına tikilmişdir (Əhməd Cəfəroğlu. Türk dili tarixi). Başqa qaynaqlara görə, Öngin abidəsi tərhan İşbaraya aid olub, 720-ci ildə tikilmişdir.

Orxon yazıları keçən əsrin sonlarında rus alimi Yarintsov tərəfindən tapılmış və 1893-cü ildə Danimarka alimi Tomsen tərəfindən oxunmuşdur.

Bu yazılı daşlardan başqa şaman dini haqqında yüz səhifəlik kitab və bir neçə sənəd də Tomsen tərəfindən nəşr edilmişlər (1914–18).

Bu gün Göktürk hərflərilə yazılmış mətnlərin sayı 250-ni keçmişdir.

Şimali Azərbaycanda Şükürov və Məhərrəmov tərəfindən 1976-cı ildə nəşr edilən «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» adlı kitabda bütün türk qövmləri haqqında qısa məlumat verəndən sonra Gül Tegin Tonyuquq Benqu daşlarının Göktürk hərflərilə mətnləri, transkripsiya və Azəri türkcəsinə tərcümələri yazılmış və qısa bir qrammatika da əlavə edilmişdir.

Orxon və Göktürk əlifbası 38 hərfdən ibarət olub, dördü səsli, qalanı isə səssizdir. Orxon dilində 8 səsli fonem vardır. Hər səsli hərf incə və qalın olmaq üzrə, iki səsli fonemi göstərir. Bu əlifbanın mənşəyi haqqında tədqiqatçıların fikri müxtəlifdir. Bəzi müəlliflər bu əlifbanı türk mənşəli qəbul etmişlər. Bunların fikrinə görə bu əlifba türk damğalarına (möhür) görə yaradılmışdır. Sonra bəzi hərflərin əşyalara bənzərliyi (ev, ox, yay, süngü, çadır) bu hərflərin türk əsilli olduğunu isbat edir. Bəzi müəlliflər bu əlifbanı runi hesab edib, əski Skandinaviya mənşəli və həmçinin, Arami mənşəli saymışlar.

Orxon türk dilində h, x, j, v, c hərfləri yoxdur.

Göktürk dilinin bəzi xüsusiyyətləri

Əski türk dilində isimlər və fellər sona «ək» əlavə etməklə sərf olunur və köklər həmişə sabit qalırdı.

Adların sərfi: Yiyəlik halı üçün «n» və ya «in» adın sonuna əlavə olunurdu, bəzən «k» da əlavə edilirdi. Məsələn: budun – xalq, budunun – xalqın.

Təsirlik hal üçün «ka» və «ke» işlənirdi, məsələn: bizke – bizə.

Orxon və yenisey əlifbası*

[illegible]

Təsirlik hal ziyəlik halı ilə bərabər olanda ziyəlik halını bildirən «ək»dən sonra «na» və «nə» işlənirdi. Məsələn, oğlınə – oğluna.

Tamamlıq üçün kəlmənin sonu səslə olsa «q», ya «k», səssiz olsa isə «ik», «ük» işlənirdi, məsələn, yağlıq – yağını, düşməni; qatunuk – xatunu.

Şəxs və işarə əvəzlilikləri üçün «nı» işlənirdi: anı – onu.

Çıxışlıq halında «dan» və yerlik halında «də» əvəzinə «da», «də», «ta», «tə» işlənirdi: yolta – yolda, iltə – ildə və ildən.

«İlə» əvəzinə «yin» və «un» işlənirdi, məsələn: okun – oxunla.

Sifət üçün «li», «lik», siz, son, əkləri (şəkilçiləri) işlənirdi.

Sifətin üstünlük dərəcəsi üçün «pak», şiddətləndirmə dərəcəsi üçün isə «ru» işlənirdi.

Cəm əlamətləri «lar», «lər», «kun», «gün», t, z-dan ibarət idi.

* Professor Əhməd Cəfəroğlunun «Türk dili tarixi» kitabından.

Əski türk dilində səslilərin tətbiqi qanununa hər yerdə riayət edilməmişdir.

İndi Göktürk mətnlərindən nümunə olaraq, Gül Tegin məzar daşının yazılarından bir parçasını dərc edirik.

Gül Tegin abidəsi

Bu abidə qardaşı Bilge xaqan tərəfindən Gül Teginin məzarı üzərində tikilmişdir. Yazı Yolluk Tegin tərəfindən yazılmış, lakin xitabə Bilge xaqanıdır:

Gül Tegin abidəsi* güney üzü

NYJ : 3YH : JCYFX : RTMH : 44J3 : JXTTH : CHTTH (1)
 4HNE9HT : 3DJ3 : YEXFI : FHTMH : 44J3 : 44J3 : J3X
 YEX 8 F33Y : J9TFX : 4333 : 44Y3 : J9TFX : 43J3 :
 H8 : TYEX : J4D3 : 8H48 : J4HT9 : T

8H : XFI : FHTMX : 44J3 : J333JTYEX : HTHTJ3 (2)
 N3 : NTETFX : JHY338 : HN3 : NTETFX : J3JTH : F3Y
 : 34Y4T9 : J3T8J3 : HN3 : 34Y4T9 : 34TJ38Y : H
 4 : J3 : J333 : J3T 3T : J3 : 34TJ38Y : H3H
 3333 : J

YTG : H3HN : 3YH : RTMH : J3Y3 : F84D : 44HT : J3 (3)
 : F8HJHTHD : 43Y : NTETFX : J3J3 : JHY3 : 44Y4J3 :
 : HTJ3 : NTETFX : 444EH : 83T3 : J3D3J3 : 44YNI
 F4J3 : 444EH : 83T3 : J3HNTH : 44YNI : F8H : J3HTT
 8NN39 : 34Y

: J34DJTY : 34Y4T9 : 44YNI : F8H : JHYTHTH : J3 (4)
 : 4384D : F8H : J3T9 : J333 : 44YNI : F8H : J3T9
 FHN : T9 : H4838Y : HT : J3T3 : 83T3 : J3Y4T9 : H3HN
 : JYT9 : 3333 : 3Y38 : J4J3 : JXT9J3 : 44Y4T9 : H

: HTY333 : D8J3 : F8FI : 44N3 : J3 : 44YHTH (5)
 : H44T9 : FHTY : 83TNI : F3Y : 3333 : 3Y38 : JNT9J3
 3D33 : 3333HT : J4 : HTY : H44T9 : J3Y : 83TNI : HT

* Orxon abidələri. Məhərrəm Ergin. İstanbul. 1970

I – Tenqri tək tenqri də bolmuş türk Bilge xaqan bu ötgə olurtum sabımın tükəti esitgil ulayu ini yegünün oğlanım biriki oğuşum, budunum, biriye Şadapit beglər, yiriya tarkat buyruq beglər, otuz tatar...

II – Tokuz oğuz beglər buduni bu sabımın edguti esid katığdı tinqla:

İlgerü kün toğsika, birigeru gün örtusinqaru kuriqaru kün batsikinqa, yiriqaru tün örtusinqaru anda içrəki budun köp mana görür, bunca budun.

III – Köp itdim. Ol amti anyıq yok. Türk kaqan Ötükən yış olursa iltə bunq yök...

Bugünkü türkcəmizlə:

1 – Tanrı kimi göydə olmuş Bilge xaqan bu zamanda taxta oturdum. Sözümlü sonunacan eşit, xüsusən qardaş oğlu, oğlum, bütün qohumum, millətim, güneydəki şadlar, bəylər, quzeydəki tərxaqlar buyuruq bəyləri, otuz tatar...

2 – Doqquz oğuz bəyləri, milləti! Bu sözümlü yaxşı eşit, dürüst qulaq as. Şərqdə gündoğana, güneydə günortasına, qərbdə günbatana, quzeydə gecə ortasına qədər, onun içindəki millət hamısı mənə tabedir. Bu qədər millət.

3 – Hamısını nizama saldım. O, indi pis deyildir. Türk xaqanı Otukən cəngəldə otursa, eldə sıxıntı və qəm yoxdur...

Sonra belə deyir: «Şərqdə şən türk ovasına qədər qoşun çəkdim. Az qaldı dəryaya yetişim. Güneydə doqquz ərsinə qədər qoşun çəkdim, az qaldı Tibetə yetişim. Qərbdə İnci nəhrini (Seyhun) keçdim, Dəmir qapıya qədər qoşun çəkdim. Quzeydə Yırba Yırku yerinə qədər qoşun çəkdim, bu yerlərdən yeritdim. Otukən cəngəlindən daha yaxşısı yoxmuş. El (millət) tutan yer Otukən cəngəli imiş. Bu yerdə oturub Çin milləti ilə saziş elədim. Qızılı, gümüşü, ipəyi, ipəkliyi sıxıntısız elə verir. Çin millətinin sözü şirin, ipək qumaşı yumşaq imiş. Şirin sözlə, yumşaq ipək qumaşla uzaq milləti tovlayıb, eləcə yaxınlaşdırmış. Yaxınlaşdırıb qonduqdan sonra, pis işləri o zaman düşünər, fikir edərmiş».

Bu başlanğıcdan sonra Bilge xaqan türk millətinə xitab edərək, deyir: «Otukən ormanlarından uzaqlaşmasan və uzaq yerlərə getməsən sənə zaval yoxdur, ey türk, mənim sözümlü eşit, sən xaqanın sözünü eşitmədin və hər yere getdin, orada zəlil və pərişan oldun».

Sonra öz əcdadı Bumin xaqan və İstəmi xaqandan bəhs edir və onların savaşlarından, qəhrəmanlıqlarından və türk millətinə etdikləri

xidmətlərindən danışır. Sonra atası İltəriş xaqandan söhbət edir ki, anası İl Bilge xatun ilə birlikdə türk elini birləşdirdi və Çin, baz, doqquz oğuz, qırğız, koriqan və xitay kimi düşmənlərlə iyirmi dəfə savaşıdı, xalqı əsarətdən qurtardı və qanun və dəblərini bərqərar etdi. «Tanrı bizə lütf etdi. Atam xaqan millət və ölkəni qurtardı.

Türk oğuz bəyləri. Millət. Eşidin.

Üstdə yer tökülməyib, altda yer dəlinməsə, türk milləti elini, törəni (qanun) kim poza biləcəkdə.

Bilge xaqan məzar daşı yazısında öz ailəsindən danışdıqdan sonra əvvəlki xaqanların səhvlərinə işarə edir və Çin siyasətini ifşa edərək deyir ki, çinlilər hiyləgərdir. «Bizim xalqımızı bir-birindən ayırıb özlərinə tabe etdilər. Kişilərimizdən nökr, qızlarımızdan kənz tutdular. Türk bəyləri türk adını buraxıb, Çin xaqanına tabe oldular. Tanrı türk millətinin aradan getməsinə istəmədiyi üçün atam İltəriş və anam İl Bilge xatunu başından tutub yuxarı qaldırmış. Atam və anam xalqı yığıb, millətin düşmənlərlə savaşıdılar və türk millətinin istiqlalını aldılar.»

Sonra öz işləri və savaşlarından bəhs edir və ikinci dəfə Göktürk dövlətinin təşkilindən bəhs edərək, atası İltəriş, müşaviri və vəziri Tonyuququn xidmətlərindən danışır.

Uyğur ədəbiyyatı

Oğuzlar (doqquz oğuz-uyğur) Göktürk dövlətini yıxıb, onların yerinə keçəndən (745) az bir müddət sonra, üçüncü xaqanları Bugu xan Mani dinini qəbul edib, onu öz dövlət dini elan etdi (h. 142/m.763). Bundan sonra Mani dini ilə bərabər, Mani dininə inanan Soğd missionerləri vasitəsilə Mani yazısı da türklər arasında yayılıb, Göktürk yazısı tərk edildi. Uyğurların ikinci xaqanı Moyin Çor üçün tikilən abidə Göktürk yazısı ilə olduğu halda, bundan sonrakı yazı mətnlər yeni yazı ilə yazıldı. Yeni yazı soğd yazısında bəzi dəyişikliklər əmələ gətirməklə icad edilib, uyğur yazısı adlandırıldı. Uyğur yazısı türklər arasında Mani, Budda və İslam dini yayılandan sonra da uzun əsərlər işləndi və miladi XVI əsrə qədər davam etdi.

Uyğur əlifbası sağdan sola yazılır, 18 hərfdən ibarətdir və türk dili üçün münasib və kafi deyildir. Bu əlifbada «p», «b», «f» səsləri üçün bir hərf vardır. «g» səsi üçün də bir hərf mövcuddur. «O», «u», «ö» «ü» üçün də yalnız bir hərf vardır.

Uyğur dili

Uyğur dili göktürkcənin davamıdır. Lakin yavaş-yavaş onda bəzi dəyişikliklər zühur edib yeni dinlərin (Mani, Budda və Nestori) və dini kitablarda edilən tərcümələrin təsirilə göktürkcəsindən fərqlənib və 2–3 ləhcənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bununla belə, göktürk və uyğur türkcəsinə əski türkçə (türki qədim) adı verilmişdir.

740-cı ildə Uyğur dövləti qırğızlar tərəfindən yıxılıb dağıldı. Bundan sonra uyğurların bir qismi Tarım-Turfan hövzəsinə gedib Hoçunu⁹⁰ hökumət mərkəzi seçərək, Uyğur dövlətini qurdular. bir qismi də Çinə, Kaansuya gedib, Çinə tabe oldular.

Uyğur ədəbiyyatı yeni ölkədə də davam edib, yeni mənzum və mənsur əsərlərlə zənginləşdi. Bu ədəbiyyatın iki xüsusiyyəti vardır: biri dini olması, o biri isə daha çox tərcüməyə dayanmasıdır. Tərcümə çincə, sanskritçə, tibetçə, toxarca və soğdca dan olmuşdur.

Tarım hövzəsindəki uyğur ədəbiyyatı iki qismə ayrılır:

1. Maniçi ədəbiyyat, yəni Mani dininə inanan uyğurların meydana gətirdiyi ədəbiyyat.

2. Buddaçi ədəbiyyat.

Maniçi ədəbiyyat

Maniçi ədəbiyyat mənzum və mənsur olaraq iki qismə ayrılır. Maniçi şeirlər daha çox ilahilərdir və dördlük şəklində olub, misrabaşı qafiyəlidir (Altay alterasyonu). Bundan başqa, ahəng ünsürü də vardır. Bəzən iç qafiyə və ya iç alterasyon da vardır. Misralarda heca sayı həmişə bir deyil, üçdən on beşə qədər dəyişir.

Bu dövrün ən mühüm şairi Aprinçurdur. Ədəbiyyatda şairi bəlli olan ilk şeirlər bu şairə aiddir. Bu şairdən iki şeir qalmışdır. Biri ilahi bir şeirdir.

İndi Aprinçurun ilahi şeirini aşağıda dərc edirik:

Bizim tenqrimiz edqusi redni tiyor
Rednidə yig mening edqu tenqrim, alpım,
begrəqim.

Belegüsüz yiti vajir tiyor.

Belegüsüz yiti vajir tiyor.

Vajirda ötüy bilikligim, tüzünüm yarukum

Vajirda ötüy bilikligim, bilgəm, yanqam.

Gün tenqri yaruğın tək köküzlüğüm, bilgəm
Gün tenqri yaruğın tək köküzlüğüm, bilgəm
Körtə tüzün tənqrim, külügüm, küzünçüm,
Kortə tüzün tənqrim, burkanım, bulunçsuzum

Bugünkü türkcəmizlə:

Bizim tanrımızın yaxşılığı cövhərdir, deyirlər,
Cövhərdən daha üstün mənim yaxşı Tanrım,
qəhrəmanım, bayrağım

Bilöv söz iti almazdır.

Bilöv söz iti almazdır.

Almazdan daha iti biliklim, əsilim, işığım
Almazdan daha iti biliglim, həkimim, filim.

Gün Tanrı işığı kimi kuyuslum, həkimim

Gün Tanrı işığı kimi kuyuslum, həkimim.

Gözəl əsil Tanrım, şöhrətim, qoruyucum

Gözəl əsil Tanrım, yürkənim tapılmazım.

Apriçur Tiginin «Sevgili» şeirindən bir parça (bugünkü türkcəmizlə
şeyrin hamısı dərc edildi):

«Sevgili» şeiri:

Kasıncığımın öyü kadkurarmən.	Öz amrakımın öyürmə
Kadkurduqca	Öyür evirürmə ödü...
Kaşı körtləm	Öz amrakımın
Kavışıksayurmən.	Öpüksəyürmə.

Bugünkü türkcəmizlə:

Nişanlımı düşünüb dərdləniyəm.	Girim desəm
Dərdlədikcə	Kiçigim
Qaşı gözəlim	Girə bilməm yenə mən
Qovuşmaq istəyirəm.	Ənbər müşk qoxulum.
Öz sevgilimi düşünürəm	Parlaq Tanrılar
Düşünüb dururam...	Buyruğu ilə.
Öz sevgilimi	Yavaş xuyum ⁹¹ ilə,
Öpmək istəyirəm.	Birləşib ayrılmayaq.
Gedim desəm	Güclü mülklərin
Gözəl sevgilim	Güc verməsile
Gedə bilməm yenə mən	Gözü qarəm ilə
Sadiq yarım.	Gülüşüb oturaq.

İndi Tanrının mədhinə yazılmış ilahi dediyimiz bir şeirdən iki bəndi
bugünkü türkcəmizlə birlikdə dərc edirik. Bu şeirin şairi məlum
deyildir:

Tanq tenqrikəlti
Tanq tenqri özi gəlti
Turuqlar kamuk beqlər
kardaşlar

Tanq tənqrik ögəlim
Görügmə kün tenqri,
Siz bizi gözədin.
Görünügmə ay tenqri,
Siz bizi kurtarink.

Dan (şəfəq) Tanrı gəldi
Dan Tanrı özü gəldi
Durun hamı, bəylər,
qardaşlar.

Dan Tanrını övək
Görən günəş Tanrı,
Siz bizi gözetləyin.
Görünən ay Tanrı,
Siz bizi qurtarın.

Maniçi nəsər

Daha çox dini mətnlər və dualardır. Bugu xaqanın Mani dininə keçməsinə şərh edən mətn maniçi nəsrin ən mühüm nümunələrindəndir.

H. 309/m.930-cu ildə Göktürk əlifbasilə yazılmış «İrkbitik» (Fal kitabı) Mani mühitində yazılmış mühüm bir məndir. Hər biri ayrı bir fal olaraq şərh edilən 65 paraqrafdan meydana gəlmişdir.

Buddaçı ədəbiyyat

Buddaçı ədəbiyyat da şeir və nəsrə ayrılır.

Şeirlərin təqribən hamısı dini olub dördlük şəklindədir. Bəzən misra sonu qafiyəsi də vardır.

Heca sayı müxtəlifdir. 7 hecalıdan 20 hecalıya qədər misralar vardır.

Burada nümunə üçün «Anıtəg orunlarta» («Elə yerlərdə») adlı şeirdən iki bənd və bir də «Bilik» şeirini dərc edirik:

Adka şu turur kat-kat tağta
Amıl ağlak Aranyadanta
Artuc sögüt alnınınta
Axa suvlukta
Amrancığın uçdaçi kuşki alar
Tirinlik kuraklıkta
Adkağsızın mənqi təgingülük ol
Anitək orunlarta.

Sıra-sıra duran qat-qat dağlarda
Sakin və tənha Aranyadanda
Ardıc (dağ səvri) ağacları altında
Axan sularla
Sevinc içində uçan quşların
Düzülüb yığışacağı yerdə.
Hər şeydən uzaq hüsur tapmalı
Elə yerlərdə.

Bilgi:

Bilig biling ya bəgim
Bilig sanqa eş bolur
Bilik bilgən ol ərəkə
Bir gün dövlət tuş bolur

Bugünkü türkcəmizlə:

Bilik bilin, ey bəgim
Bilik sənə iş (yar) olur
Bilik bilən insana
Bir gün dövlət yar olur.

Buddaçı nəsr

Mövzularına görə üç qismə ayrılır: Çatiklər (hindcə Cataka); Sudurlar (hindcə Sutra); Digər əsərlər.

Çatiklər

Bu nəsr parçaları Buddanın həyatını şərh edir. Budda məzhəbində tənəsüxə⁹² inanırlar və onlara görə insan daha qabaqcadan bir neçə müxtəlif şəkildə (insan, heyvan, cin və s.) dünyaya gəlmişdir. Budda özü də bu mərhələlərdən keçmişdir. Çatiklərdə Buddanın bu mərhələləri nağıl kimi şərh edilmişdir.

Çatiklər rahiblər tərəfindən, bəzən də musiqi ilə xalqa söylənilir. Çatiklərin ən məşhuru «Yaxşı fikirli şahzadə ilə pis fikirli şahzadə» hekayəsidir.

Sudurlar

Bunlar dini əsərlər olub, Budda dininin əsaslarını və əməllərini şərh edir.

Bunların ən məşhuru «Altun yaruq», ya «Qızıl işıq»dır.

Onuncu əsrin ilk yarısında yazılan və çoxu Çin mətnindən tərcümə olan bu əsər Budda dininin əsaslarını, fəlsəfəsini və Buddanın mənbəələrini⁹³ şərh edir.

«Səkkiz yüklmək» və ya «Səkkiz tumar» da uyğurların məşhur dini əsəridir. Bu əsərdə Budda məzhəbinə aid dini-əxlaqi əqidələr, məişət və həyata aid bəzi mövzular şərh edilmişdir.

Digər əsərlər

Bunların ən mühümləri tövbə duaları, bəzi məktublar və başqalarıdır. Turfanda avropalılar tərəfindən aparılan qazıntılarda minlərcə yazı, nəqqaşlar və digər sənət əsərləri tapılmış və bunların bir qismi nəşr edilmişdir.

Bu gün Şərqi Berлиндəki Turfan məcmuəsində səkkiz min uyğur mətni vardır. Bunların indiyəcən yüzdə iyirmisi nəşr edilə bilmişdi.

HƏRFLƏR

BİZİM ƏLİFBƏ (SƏSLİLƏR)	UYĞUR ƏLİFBASI (SƏSLİLƏR)	SÖZÜN BAŞINDA	SÖZÜN ORTASINDA	SÖZÜN SONUNDA
a e ا ە i ى o ö u ü ۋ ۈ	آ , آ اى , اى او , او , او , او	44 44 222 333 333	} 44 22 22 ۋ	6 1 4 22 ۋ

KƏLMƏLƏRİN			Hərflər	Bizim Əlifba (Əski əlifba)
Sonun- da	Orta- sında	Başın- da		
ق, ک, خ	ق, ک, خ	ق, ک, خ	ğ k h	ع, ق, ک, خ
ع	ع	ع	k g	ک, گ
د	د	د	y (ا, ا)	ک, ا, ی
ر	ر	ر	r	ر
ل	ل	ل	l	ل
ت	ت	ت	t	ت
د	د	د	d	د
ج	ج	ج	c	ج
س	س	س	s	س
ش	ش	ش	ş	ش
ز	ز	ز	z j	ز
ن	ن	ن	n	ن
ب	ب	ب	b p	ب, پ
و	و	و	v	و
و	و	و	w	و
م	م	م	m	م
ه	ه	ه	h	ه

II FƏSİL. ORTA TÜRKLƏR İSLAM DÖVRÜNDƏ TÜRKLƏR

Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra qərbə tərəf böyük köçlər edib əzəmətli islam dövlətləri təşkil etmişlər. İslam dinini ilk dəfə qəbul edən Orta Asiyada Qaraxanlı dövləti olduğu halda, qərbə köç edən oğuz türkləri (səlcuqlar və osmanlılar) böyük islam dövlətləri quraraq, islam dinini Bizans diyarı olan Anadolu və sonra Balkanlarda yaymağa müvəffəq olmuşlar. Türklər müsəlman olmaqla yanaşı, islam mədəniyyətini də mənimsəyib, inkişaf etdirmişlər. Lakin müxtəlif ölkələrdə birləşib, başqa millətlərlə təmas tapıb və ya qaynayıb-qarışdıqları üçün ayrı-ayrı fərhəng, mədəniyyət və ədəbiyyatlar meydana gətirmişlər və dilləri də müxtəlif ləhcələr şəklində bir-birindən fərqlənmişdir.

Biz islam dövründəki türklərin tarix və mədəniyyətlərinə şərh verərkən, əvvəlcə onların tarixini XVI əsrə qədər xülasə olaraq anladıb, oğuz türkləri (İran və Anadolu türkləri və ya səlcuqlar və osmanlılar) fərhənginin tarixi icmalından sonra şərh edəcəyik. Sonra bu dövrdə daha zəngin olan Orta Asiya və ya Qaraxanlı, Qıpçaq və digər türk ellərinin fərhəngindən ayrı bir fəsildə bəhs edəcəyik.

İslam ordusu başında Əməvi komandanı Qüteybə olduğu halda, Mavərənnəhri VIII əsrin başlarında (710–716) aldı. Lakin islamın Seyhun çayı ətrafına qədər ərazidə hakimiyyət Abbasilər zamanında (751) Ziyad ibn Salahin Çin istila ordusunu Talasda məğlub edib, Qərbi Türküstandan çıxartması ilə mümkün olmuşdu. Türklər bu məntəqədə yaşayan və daha çox ticarətlə məşğul olan soğdların təsirilə islamı qəbul etməyə başladılar.

IX əsrin ortalarında şərq türklərin arasında qərbə tərəf bir hərəkət başlandı. Türk qəbilələri yavaş-yavaş Qərbi Türküstanla ərəb əmirələri, tahirilər və samanilər tərəfindən idarə olunan ölkələrə gəldilər və bu ölkələrdə, xüsusən Seyhun və Zərəfşan hövzəsində birləşərək, islam dinini qəbul etdilər. Bunlar qarluqlar, oğuzlar və qismən də Toxsi qəbilələri idi.

920 miladidə orta Tyan şanda (Tanrı dağı) qaraxanilər, İtil (Volqa) sahəsindəki bulğarlar, az sonra da Aral dənizi və Xəzər dənizi arasında yaşayan və xəzərlərə tabe olan oğuzlar, 940–960-cı illər arasında Çu nəhrindəki Balasaqun və İtil hövzəsindəki bulğar şəhərləri arasında yaşayan türklər bütünlüklə müsəlman oldular.

920–960-cı illər arasında türk xalqlarının bütünlüklə müsəlman olmaları islam tarixində və dünya tarixində mühüm bir dönüm nöqtəsi olmuşdur. Türklər arasında islam dininin birdən və kütlə halında yayılmasının səbəbləri bu dinin haqq dini və realist bir din olub, türklərin ruhuna başqa dinlərdən daha çox uyğun olmasıdır. Cihad məfhumu türklərin fəthat arzularına uyğun gəlib, onların fəthat ruhlarını oxşayırdı.

Türklər müsəlman olandan sonra Çin və Hindistan mədəniyyətləri təsirindən ayrılıb islam və İran mədəniyyəti təsiri altına girmişlər.

Türklərin müsəlman olmaları hər cəhətdən onların xeyrinə olmuşdur. Bu iş, eyni zamanda islam və müsəlmanlar üçün də xeyirli və faydalı olmuşdur. Abbasilər zamanında islam ölkəsi Suriya və Anadolunun cənubu bizanslılar tərəfindən təhdid olunurdu⁹⁴. Türklər xəlifə ordusuna daxil olandan sonra bu hüduqların əmniyyəti təmin edildi.

Səlcuq orduları İrani alandan sonra Toğrul və Alp Arslan zamanında Rum ölkəsinə hücum edib, 20–25 il ərzində Anadolunu istilə etdilər və az müddətdə oranı bir müsəlman türk ölkəsinə çevirdilər.

Türklər iki yüz il çəkən səlib savaqlarına girib məsihilərin qabaqlında dayandılar, islam ölkəsi və islamıyyəti qorudular.

Türklər islamıyyətdən qabaql müxtəlif din və mədəniyyətlərin təsiri altında qaldıqları üçün mənən həmişə uyğunsuzluql içində yaşayırdılar. Buddizm, Mani dini, məsihiyyət və yəhudi dinlərinə mənsub bəylər və feodallar, türk millətinin qüvvətli bir kultürlü (fərhəng) ətrafında möhkəm bir dövlətin təşkilinə mane olurdular. Türklərin tək dinə mənsub eyni mənşəli bir cəmiyyət şəklində əsrlər boyu yaşayan qüvvətli dövlətlər qura bilmələri islam dövründə olmuşdur.

QARAXANİLƏR

Qaraxani dövləti müsəlman olan ilk türk dövlətidir. Bu dövlətin xaqanı Satuql Buqla xan X əsrin ilk yarısında (920, ya 940) müsəlman olandan sonra islam dinini öz dövlətinin rəsmi dini elan etdi və ona tabe olan ellər bütünlüklə müsəlman oldular. Qaraxanilər islam dinini qəbul etməklə yanaql, türk adət və ənənələrinə də baqlı qalıb, ilk islamı türk mədəniyyəti əsərlərinin yaranmasına yardım etdilər. Onların zamanında Kaqlar və ya Xaqani türkcəsi rəsmi dil olmuş, «Qutatqlu bilik»

və «Divanü-lüğa-tit-türk» kimi türk dil və ədəbiyyatının şah əsərləri yazılmışdır.

Qaraxanilər 999-cu ildə samaniləri məhv edib bütün Mavə-rən-nəhrə hakim oldular.

Qaraxanilər Yusif Qadixandan⁹⁵ sonra iki hissəyə bölündülər.

Şərqi qaraxanilərin mərkəzi Kaşğar olub, 1130-cu ildə qaraxitailərin hakimiyyəti altına girdilər. Qərbi qaraxanilərin mərkəzi Balasagun olub, bir müddət sultan Səncərə və ondan sonra Xarəzmşahlara tabe oldular və nəhayət, 1212-ci ildə məhv oldular.

IX əsrin ortalarında Orta Asiyadakı mühacirətlər səbəbindən türklər özlərinin müxtəlif ellərindən (Qarluq–Xalac, Oğuz) Bağdada gedib, orada Abbasi xəlifələrin ordusuna girdilər. Bu əsgərlərin sayı Mötəsim⁹⁶, Vasiq⁹⁷ və Mütəvəkkil⁹⁸ zamanında çoxaldı və xəlifə ordusundakı türklər dövlət idarəsində böyük nüfuz qazandılar.

Bunlardan Tulun oğulları və İksid oğulları Misirdə hökumət qurdular.

TULUN OĞULLARI

Doqquz oğuz elinə mənsub olub 868–905-ci illər arasında, İxşidilər isə 935–969-cu illərdə hökmdarlıq etmişlər. İxşidilər və ya İksidilər Fərqanə məlikləri nəslindəndirlər.

QƏZNƏVİLƏR

Müsəlman türklərdən Qəznəvi sülaləsi böyük dövlət qurub (963–1183) islamın Əfqanıstan və Hindistanda yayılmasına səbəb oldular. Bu sülalənin təsisçisi Alp Tegin və daha doğrusu, onun damadı⁹⁹ Səbuk Tegin-dir. Səbuk Tegin və ya Sübuk Tegin (yəni ordu zabiti) qarluq türklərindən olub İssık-kul civarında yaşayan Cuk adında İbir Bahadurun oğludur. 12 yaşında ikən qonşuları olan Toxsi türklərinin basqınına məruz qalıb, onlara əsir olmuş və dörd il əsarətdə qalandan sonra, Saman oğullarına satılmışdır. Səbuk Tegin Saman oğullarına satıldıqdan sonra müsəlman olub orduya girmiş və samanilər ordusunda böyük rütbəyə sahib olmuşdur. Alp Tegin-dən sonra Səbuk Tegin Qəznəni almış və Qəznəvi sülaləsini qurmuşdur. Onun oğlu Sultan

Mahmud bütün Əfqanıstan, Xorasan, İraq və Hindistanı alaraq, böyük islami türk dövlətini qurmuş və bir islam mücahidi¹⁰⁰ kimi Hindistanda islamı yaymağa çalışmışdır. Sultan Mahmud, eyni zamanda fars dilinə üstünlük verib, fars dilini ərəb dili yerinə rəsmi divan dili seçmiş və fars dilinin şah əsəri və ana kitabı olan «Şahnamə»nin yazılmasını Firdovsidən istəmişdir. Onun dərbarı farsca yazan şairlərin mərkəzi olmuş və o dörd yüzdən artıq şairin yaşayışını təmin etmiş və İranın kənd və şəhərlərinə dari farscasını yaymaq üçün minlərcə müəllim göndərmişdir.

SƏLCUQLAR

Oğuz türklərinin İran və Anadoluya böyük dəstələr halında gəlmələri səlcuqların mühacirətlərilə başladı. Səlcuqlar Aral dəryaçası ilə Xəzər dənizi və cənubi Ural dağları arasında yaşayan xəzər oğuzlarına və xüsusən qınıq qəbiləsinə rəhbərlik edən ailələrdən birinə mənsub idilər. Bunların haqqında 922-ci ildə buradan keçib Bulğar məmləkətinə gedən İbn Fədlan tərəfindən və həmçinin 965-ci ildə təlif olunan «Hüdud əl-aləmdə» məlumat verilmişdir. Bu oğuzlar rəislərinə yabğu və ordu komandalarına subaşı deyirdilər. Bunların dini rəhbərləri olan kamların (şaman) da nüfuzları çox idi. Səlcuqların cəddi olan Səlcuq da subaşı idi. Səlcuğun atası Dukak müsəlmanlığı yeni qəbul eləmişdi.

Səlcuq subaşı ikən yabğu ilə aralarında ixtilaf çıxmış və yüz atlı və bir miqdar dəvə və qoyunlarla Sır-Dərya sahillərində müsəlmanlarla məskun Cənd şəhəri həvalisinə gəlmişdi. Səlcuqlar yarım əsrə qədər Mavərrənnəhrdə qaldıqdan sonra Sır-Dərya oğuzları (türkmənlər) tərəfindən basqı altında qalmış və cənuba tərəf, yəni Xorasana keçməyə məcbur olmuşlar. Səlcuq 994-cü ildə vəfat etmiş və dörd oğlundan (Mikail, İsrail (Arslan), Yusif və Musa) Mikail öldüyü üçün İsrail (Arslan) yabğu təyin edildi. Arslan yabğu Sultan Mahmud tərəfindən dəvət edilərək, ondan qorxduğu üçün onu Hindistan hüdudunda həbs etdi, ondan sonra qardaşı Yusif yabğu oldu. O da 1030-cu ildə qaraxani əmiri Əli Tegin tərəfindən tutulub öldürüldü.

Səlcuqlar Sultan Məsud Qəznəvi zamanında Səlcuğun nəvələri və Mikailin oğulları olan Toğrul və Çağrı qardaşlarının başçılığı ilə Cey-

hunu keçərək Xorasan şəhərlərini, o cümlədən Nişapurunu aldılar (1037). Toğrul bəy burada öz adına xütbə oxudub, istiqlalını elan etdi. Bundan sonra Sultan Məsud çox qüvvətli bir ordu ilə Xorasana yürüdü və səlcuqlarla Mərv və Sirəxs arasında olan Dəndənəkan ovasında qarşılaşdı. Bu savaşda səlcuqlar fəth olub (1040) Xorasani aldılar və sonra da Toğrul bəyin başçılığı ilə Həmədanı, Azərbaycanı və Rey şəhərini alıb oranı paytaxt seçdilər və böyük dövlət qurdular.

Toğrul bəy 1055-ci ildə Bağdada gedir və ona xəlifə tərəfindən sultan ləqəbi verilir. 1063-cü ildə Toğrul bəy Reydə vəfat etdi. Məqbərəsi indi də baxımsız bir halda oradadır. Toğrul bəydən sonra Çağrı bəyin oğlu Alp Arslan sultan olub, Rum ölkəsi olan Anadoluya qoşun çəkdi və 1071-ci ildə Malazgirdə rumları ağır şəkildə məğlub edib, Anadoluya girməyə müvəffəq oldu.

Alp Arslan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanı fəth edəndən sonra Toğrul zamanında başlanan Anadolu səfərinə davam etdi. Şərqi Rum imperatoru Diyojen¹⁰¹ Balkandan və Anadoludan topladığı böyük ordusu ilə Malazgird ovasına gəlib, oranı tutdu və burada Alp Arslanın başçılıq etdiyi əlli min türk ordusu ilə qarşılaşdı. Alp Arslan kəfən geyib cihad elan etdi¹⁰² və ordunun qabağında Rum ordusuna hücum etdi. Qızgın savaştan nəticə ala bilmədiyi üçün əski türk savaş taktikasına (Turan taktikası) baş vuraraq, geri çəkildi və bu şəkildə rumları səngərdən çıxara bildi. Bu əsnada rumların sağ və sol qanadlarında əsgər olan peçeneqlərlə uzlar müsəlman türklərin tərəfinə keçdilər və Alp Arslan hücum fərmanı verib, rum ordusuna qəfildən hücum edərək, onları məğlub etdi. Bu savaşda imperator-Diyojen əsir oldu. Lakin Alp Arslan onunla igidcə rəftar etdi və mehribanlıq göstərdi. Malazgird savaşının nəticəsində Şərqi Anadolu və Urfa türklərə verildi və Rum dövləti hər il xərac verməyə razı oldu (1071).

Malazgird zəfəri Anadolunun kamil fəthinə yol açdı. Türklər 20 ilə qədər az bir zamanda bütün Anadolunu fəth edərək, burada yeni bir müsəlman türk vətəni qurdular.

Alp Arslan 1072-ci ildə qaraxanilərin üsyanını yatırmaq üçün Türkünə gedərkən Ceyhun kənarında bir qala fərmandehi¹⁰³ tərəfindən öldürüldü. Onun yerinə 18 yaşlı oğlu Məlikşah padşah oldu (1072–1092).

Məlikşahın zamanında Səlcuq imperatorluğu ən parlaq dövrünə çatdı. Dövlətin hüdudları Tanrı dağlarından Mərmərə və Ağ dəniz sa-

hillərinə, Qafqaz dağlarından Misir və Yəməne qədər uzandı. İmperatorluğun paytaxtı İsfahan idi.

Bu dövr islam maarifinin canlanmağa başladığı bir zaman idi. Bağdadda Alp Arslanın əmiri və vəziri Xacə Nizam əl-Mülkün nəzarəti ilə qurulan Nizamiyyə mədrəsəsi böyük bir universitet oldu. Sonra Məlikşahın adına təqvim Cəlali tənzim edildi.

Məlikşahdan sonra Səlcuq imperatorluğu parçalandı. Suriya, Anadolu və Kirman səlcuqları istiqlallarını elan etdilər. İran və İraqda da Məlikşahın oğulları bir-birləri ilə mübarizəyə qalxdılar.

Bir müddət qardaş davalarından sonra Məlikşahın dördüncü oğlu Səncər sultan oldu (h. 495/1117). Sultan Səncər qırx il hökumət elədi və onun zamanında iki böyük xətt meydana çıxdı. Biri qərbdən səlib savaşları idi. O biri də şərqdən qaraxitayların xəttəri idi. Səlib savaşlarına qarşı Anadolu səlcuqları, digər türk dövlətləri və əyyubilər savaşdılar. Səncər qaraxitaylarla savaşda məğlub oldu (1151), bir müddət sonra şimaldakı oğuzlar Səncərə qarşı üsyan etdilər və Səncər onlarla savaşda məğlub və əsir oldu. Lakin bir il sonra 72 yaşında vəfat etdi.

Səncərin ölümündən sonra Səlcuq imperatorluğu tamam parçalandı və ona tabe olan Səlcuq dövlətləri (Atabəylər) hamısı müstəqil oldular.

ATABƏYLƏR

Səlcuqlu sultanları bir şahzadəni bir əyalətə vali göndərəndə, onunla birlikdə oğuz bəylərindən bir atabey də göndərirdilər. Atabəylər bu şahzadələrin dövlət adamı və komandan olmasına çalışırdılar. Atabəylər Səlcuq imperatorluğu dağılandan sonra kiçik dövlətlər qurdular. Bunlardan ən mühümləri Fars, Azərbaycan, Suriya və İraq atabəyləri idi.

Anadoludakı səlcuqlar Konyanı paytaxt seçib, 230 il hökumət etdilər və hakimiyyətlərinin son əlli ilində monqolların təbəçiliyində oldular. Bunlar Rum və ya Qərb səlcuqları adı ilə tanınmışlar.

Səlcuq padşahları istər İranda, istər Anadoluda fars dilini rəsmi dil seçmişdilər və bu dilin inkişaf edib yayılmasına yardım etmişdilər. Səlcuqlar zamanında böyük mədrəsələr, məscidlər və karvansaralar tikilib, İran islam memarlığı inkişaf etdirildi. Bu məscidlərin payası dörd səthli mükəəb¹⁰⁴ bina üzərinə qurulmuş, onun üstünə səkkizüzlü

bina tikilib, girdə günbəzlər isə türklərin çadırlarından ilham alaraq tikilmişdir.

Qulpayeqan məscidi səlcuq memarlığının nümunəsidir.

Uca və silindrik şəkildə olan minarələr və bişmiş kərpic və kaşının bu binalarda işlənməsi də səlcuqlar dövrünün yadigarıdır.

İsfahan məscidi Məlikşah zamanında və Qulpayeqan məscidi Məlikşahın oğlu Əbu Şüca zamanında, Zavare məscidi isə 1135-ci ildə tikilmişdir.

Məqbərələrdən Toğrul bəyin məqbərəsi Reydə və Sultan Səncərin böyük məqbərəsi Mərvdə bu dövrün ən məşhur məqbərələrindəndir. Rəşidəddinin yazdığına görə Sultan Səncərin məqbərəsi dünyanın ən əzəmətli binası imiş.

Nəcəfdə Həzrət Əlinin qəbri və Əbu Hənifənin Bağdaddakı məqbərəsi Məlikşah tərəfindən, Həzrət imam Rzanın qəbri Məşhəddə və Həzrət Əlinin hesab olunan məzari-şərifı Bəlxədə Səncər tərəfindən tikdirilmişdir.

Səlcuqlar zamanında ilk mədrəsə Nişapurda Toğrul bəyin fərmanı ilə bina olundu, sonra Alp Arslan zamanında məşhur Nizamiyyə mədrəsəsi (h. 444/1066) və Tus, Heart, Bəlx və Rey mədrəsələri, habelə İraq və Suriyada böyük mədrəsələr tikildi və hamısı dövlət müəssisələrinə çevrildi.

Karvansaralardan Toğrul zamanında Ənu Şirvan rabatı¹⁰⁵ Simnan ilə Şahrud yolunda və Rabate Şərif Əbu Şüca tərəfindən Məşhəd və Sirəxs yolunda tikildi.

Səlcuq memarlığı İran islam və hətta dünya memarlığı tarixində ən parlaq memarlıq dövrlərindəndir. Səlcuqlar zamanında bir çox ticarət yolları və yollar üstündə karvansaralar, məscidlər, xəstəxanalar, çeşmələr və rabatlar tikilmişdir.

Səlcuqlar zamanında Azərbaycan və Anadoluya yüz minlərcə türk mühacirət edib, bu ölkələrdə birləşmişlər. XIII əsrdə monqollarla bərabər gələn türklər bu məntəqələrin xalqını tamamilə türkləşdirmişlər.

Səlcuqlar zamanında Xorasan və Xəzər dənizinin cənubundan oğuzlar və Qafqazdan da qıpçaqlar və xəzərlər Azərbaycana gəlmişlər. Monqolların yürüşündən əvvəl oğuzlar və onlarla birlikdə uyğur türkləri İrana və Azərbaycana gəlmiş və birləşmişlər.

Monqollar ordusunun əksəriyyətini türklər təşkil etmiş və dövlət təşkilatında bəxşilər (dəbirlər) uyğur olduğundan, monqol dili ilə

yanaşı, uyğur türkcəsi də rəsmi dil olmuşdur. Monqollar oxuyub-yazmağı uyğurlardan öyrəndikləri üçün hər iki dil uyğur əlifbası ilə yazılmışdır.

Uyğur əlifbası XVI əsrə qədər davam etmiş, ondan sonra onun yerini ərəb əlifbası tutmuşdur. Monqollar türk əksəriyyətinin içində əriyib türkləşmişlər, necə ki, Xorasanda və ayrı fəsdilli yerlərdə yaşayan monqolların dilləri də farslar arasında farslaşmışdır.

SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN SÜQUTUNUN SƏBƏBLƏRİ

Səlcuq dövlətinin az müddətdə süqutunun əsas səbəbləri daxili səbəblərdir və xülasə olaraq, dörd amillə bağlamaq mümkündür:

1 – *Vərasət məsələsi*. Səlcuq türklərində qədimdən qalma ürf və ənənəyə görə bütün xanədan üzvləri xaqan, ya sultan olmaq haqq və səlahiyyətinə mənsub idilər. Buna görə sultan öləndən sonra oğulları arasında tac və taxt üstündə mübarizə gedir, müvəffəq olan şahzadə sultan olurdu. Bu da dövlətin zəifləməsinə və hətta parçalanmasına səbəb olurdu.

2 – *Xəlifə və sultanlar arasındakı çəkişmələr*. Səlcuq imperatorluğu qüvvətli olduğu zaman, Toğrul bəy zamanından xəlifə yalnız dini işlərlə məşğul olub, hökumət işləri sultan tərəfindən idarə edilirdi. Lakin imperatorluq zəifləməyə başladığında xəlifə orduları ilə səlcuqlar arasında çəkişmə başlamış və bu da dövlətin məhv olmasına yardım etmişdir.

3 – *Atabəylər*. Səltənət xanədanı zəif olandan sonra, atabəylər məhəlli hökumətlər qurub, imperatorluğun parçalanmasına səbəb olmuşlar. Bu atabəylərin ən mühümləri Salğur (Səlğur, Salur) atabəyləri Farsda (1147–1286), Azərbaycan atabəyləri və ya İldəniz oğulları (1136–1225), Mosul və Hələb atabəyləri (1127–1233) və başqalarıdır.

4 – *Xarici müdaxilələr*. Səlcuq dövlətinin süqutunun son səbəbi qaraxitaylar və xaricdəki oğuzlarla savaqlar olmuşdu. Oğuzların Xorasanın şimalından hücum və istilasını nəticəsində Sultan Səncər məğlub və əsir edilmiş və bu hadisə Böyük Səlcuq dövlətinin məhvində səbəb olmuşdur.

SƏLCUQLARDA TƏŞKİLAT VƏ MƏDƏNİYYƏT

Səlcuqlar islami hökumət qurduqları halda, türk ürf, adət və ənənələrinə də bağlı qalmışlar. Fars dilini dövlət dili seçmişlər, amma rəsmi yazılarında sultanın tuğrası, pul və hakimiyyət əlaməti olan sultanların başı üstündəki çetirdə ox və yay əksini çəkdirirdilər. Orduda sağ və sol bölgüsü və turan taktikası, yas törəni (matəm mərasimi), leviratus (ölən qardaşın arvadını almaq), xanədana mənsub olanların qanlarını axıtmamaq üçün yay girişi (kaman bağı) ilə boğdurmaq və sultan tərəfindən toy (ümumi qonaqlıq) vermək kimi adət və ənənələri bir qayda olub, türk turası (qanunu) ürfi hüququn əsasını təşkil edirdi. Toğrul bəy Bağdadı alıb, xəlifə tərəfindən Şərq və Qərb sultanı kimi tanındıqdan sonra, xəlifə ilə dini və dünyəvi işlərini bölüb, Bağdad şəhərinin idarəsi üçün də bir şihne (əsgəri vali) və bir amid (qarayaxa vali)¹⁰⁶ təyin etmişdi.

Sultanın həmişə xidmətində olan musiqi dəstəsi (noubət)¹⁰⁷ gündə beş namaz vaxtında musiqi (noubət) çalardı. İmperatorluğun müxtəlif nahiyyələrinə göndərilən məlik ünvanlı xanədan üzvlərinin gündə üç noubət çaldırmağa haqları var idi.

Siyasi təşkilatda daha çox Qəznəvi hökuməti və İran ilə Abbasi xilafəti hökumət sistemləri nümunə götürülmüşdü.

Saray ya dərbar təşkilatına dərğah və bərgah da deyilirdi və o, haciblər, cubdarlar (dəyənəkçilər), silahdarlar, bayraqdar, camedar¹⁰⁸, şərabdar, abdar, əmiraxur, vəkilə-xass, sərhəng, nədimlər və müsahiblərdən və bunların əmrində olan əsgərlərdən təşkil olunmuşdu.

HÖKUMƏT

Divani səltənət 5 divan və ya vizarətdən qurulmuşdu.

1 – sahibi-divan və ya xaceyə-bozorg və ya baş vezir. Baş vezir padşahın mütləq vəkili idi.

2 – divani-tuğra.

3 – divani-istifa: başında mustoufi olub, maliyyə işlərinə və xass, iqta, şəri və ürfi, maliyyə və xərac işlərinə baxıb, xəzinəyə də məsul idi.

4 – divani-ürf əl-ceyş (Milli müdafiə). Rəisinə ariz deyilirdi.

5 – divani-i işraf (təftiş). Rəisinə müşrif deyilirdi, əsgəri və ədliyyə ilə işlərindən başqa hər işi və hər yeri təftiş edərdi.

Əyalət mərkəzlərindən şihnə və ya əsgəri fərmandelərdən başqa, amid, ya qarayaxa idarə işlərinə məsul idilər, bir də bələdiyyə işlərinə baxan möhtəsiblər vardı.

ORDU

Səlcuq ordusu Məlikşah zamanında orta çağın ən qüvvətli ordusu olub, türk islam dövlətlərinə nüsxə olmuşdu. Bu ordular müxtəlif qövmlərdən seçilərək alınan, xüsusi dərbad tərbiyəsilə yetişdirilmiş və birbaşa sultanın əmrinə olan xüsusi ordu və məliklərin və valilərin əmrində olan əsgərlərdir. Bunlara qulamane-saray¹⁰⁹ da deyilib, adları divan dəftərlərində qeyd olunub, ildə dörd dəfə maaş (aylıq) verilirdi.

Ayrıca imperatorluğun hər tərəfinə dağılmış və iqtalardan maaşını təmin edən sipahilər var idi. Bir də lazım olanda xalqdan ucrətli əsgər (həşar) da toplanırdı. Dövlətin xarici sərhədlərində də türkmənlərdən olan əsgərlər var idi.

ƏDLİYYƏ

Məhkəmə şəri¹¹⁰ və ürfi¹¹¹ olaraq ikiyə ayrılmışdı. Şəri davalara qazilər baxardı. Vəqflərin¹¹² idarəsi də qazilərin əlində idi. Ürfi məhkəmələrdə siyasi cinayətlər, inzibatsızlıq və dövlət əmrinə itaət etməmək kimi cinayətlər mühakimə edilirdi və bu təşkilatın rəisinə əmirdad deyilirdi.

Ordudakı davalara qaziye əsgərlər baxardı.

Bu təşkilatlar kiçik fərqlərlə daha sonrakı dövlətlərdə də nüsxə olmuşdur.

DİN VƏ MƏZHƏB

Səlcuqlu türklərin əksəriyyəti hənəfi¹¹³ olub, bir qismi də şafii¹¹⁴ idilər. Sultanlar hənəfi olduğu halda, Xacə Nizam əl-Mülk¹¹⁵ kimi vəzirləri şafii idi.

Bu vəziyyətin göstərdiyi kimi, Səlcuq sultanları təəssübkeş olmayıblar, məsələn, Sultan Səncərin hüzurunda dini-fəlsəfi mübahisələr olurdu. İslam dünyasının böyük fiqh¹¹⁶, kəlam¹¹⁷, təfsir¹¹⁸ və

hədisçilərindən¹¹⁹ çoxu bu dövrdə yetişmişdir. Bu zaman sufilik cərəyanı da inkişaf etmişdir. Dövrün Qəzali kimi böyük elmi şəxsiyyəti, eyni zamanda sufi idi. O, kəlamı sufi görüşlə uyğunlaşdırıb, yeni islam təsəvvüfünü¹²⁰ ortaya qoymuşdu.

Ayrıca Əbdülqadir Gilani və qurduğu qairiyyə təriqəti, xarəzmli Şeyx Nəsrəddin Kübra və qurduğu kübravilik, Muhi əd-Din Ərəbidən sonra, şagirdi Sədr əd-Din Konyəvi tərəfindən qurulan əkbərilik, mövləvilik, Orta Asiyada çıxan nəqşbəndilik və Anadoluda qurulan bektəşilik və bunlara bənzər təriqətlər rəvac tapmışdır.

Türk sufiliyi İran təsəvvüfündən fərqli olaraq, əxlaqı, sadəliyi və ruh təmizliyi ilə yanaşı, əski türk alplıq və fütuhət düşüncəsilə olan bağlılıqdır.

Beləcə, türk sufiləri əsgir Orta Asiya və Xorasan alpları, babalar və abdalların rəhbərliyi ilə Anadoluda qazilər¹²¹ adı ilə vətəni vəzifələrini ifa etmişlər.

Yəsəvi təriqətindən zühur edən bektəşilik, eyni zamanda hərbiçilər təbəqəsinin rəsmi təriqəti olmuşdur.

Cəlal əd-Din Mövləvi özü əslən şərqi türklərindən olub, Konyada yaşadığı halda, onun təsəvvüf fikirləri də şeirləri kimi arasında yaşadığı xalqdan fərqli idi. Onun fikir və əqidəsində çəkişməyə çox yer verilmişdir.

İbn Ərəbi kafirlərə qarşı islamın silahla müdafiəsini tövsiyə etdiyi halda, Mövləvi barış və sükunəti tövsiyə edib, monqollarla da yaxşı keçinməyi tövsiyə etmişdir. Mövləvi təriqətini ondan sonra oğlu sultan Vəlid qurmuş və xəlifəliyi öz xanəvadəsində irsi etmişdir.

Əhməd Yəsəvidən sonra ən böyük sufi şairi Yunis Əmrə olmuşdur. Anadolu türklərindən olan Yunis Əmrə Mövləvidən otuz yaş gənc olub, şeirlərini xalqın dili ilə demiş və xalqı təmsil etmişdir.

Anadoluda şiə sufiləri və təriqətləri də rəvac tapıb, babai və bektəşi, hürufi kimi təriqətlər meydana gəlmişdir.

Babai təriqəti Baba İshaq tərəfindən qurulmuşdur. Baba İshaq Amasiya şəhəri yaxınlığında yaşamış və türkmənlər tərəfindən peyğəmbər olaraq tanınırdı. Müridləri dövlət qüvvələrini məğlub edib, bir neçə şəhəri aldılar. Lakin hökumət qüvvələri tərəfindən müridləri ilə birlikdə tutulub, edam edilmişdir.

Bektəşilik də babailik kimi şiə və batini əqidələri yayan və Hacı Bektaş tərəfindən qurulan mühüm bir təriqətdir. Hacı Bektaş Baba

İshaqın XIV əsrdəki xəlifələrindən idi və şiəliyin 12 imam qolu əsaslarına bağlı olduğu üçün təriqəti tezliklə heydərilər, qələndərilər, abdallar və bunlara bənzəyən qruplar arasında yayılmış və Xorasan ərənlərinin savaşı və sufi cəhətilə mücahidlər və əsgərlər arasında rəvac və vüsət tapmışdır.

ELM VƏ ƏDƏBİYYAT

İslam dünyasında səlcuqlar dövrü təlim və tərbiyə baxımından bir dönüm nöqtəsidir. Təlim işi ilk dəfə Alp Arslan zamanında nizam və proqrama bağlanıb, dövlət himayəsi altına alınmışdır. İlk böyük mədrəsə və ya universitet islam dünyasında sultan Alp Arslan tərəfindən (h. 444/1066) Bağdadda Nizamiyyə adı ilə qurulmuş və bu mədrəsəyə bazarlar, karvansaralar, hamamlar və əkin yerləri vəqf edilmişdir. Sonra İsfahan, Nişapur, Bəlx, Herat, Bəsrə, Tus və Amildə də Bağdad Nizamiyyəsi nümunələri qurulmuş və Bağdad Nizamiyyəsinin dərş mövzuları bütün islam ölkələrində əsrlərlə davam etdirilmişdir. Nizamiyyə mədrəsələrində dini fənlərlə yanaşı, riyaziyyat, nücum¹²² və dilçilik də keçilirdi. Bağdad Nizamiyyəsi ehtimal ki, dünyada ilk universitet sayıla bilər. Bu mədrəsədə altı yüz min kitab var imiş.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

Səlcuqlar zamanında ərəb dili və eyni zamanda fars dili də rəsmi olmuş, lakin dərbar və ordu dili türk dili olmuşdur. Böyük Səlcuq sultanları (Məlikşah, Səncər və b.) fars dilində şeirlər yazmışlar.

Anadolu səlcuqları da divan və dəftər dilini fars dili seçmişlər, lakin h. 656/1277-ci ildə Qaraman oğlu Məhəmməd Konyanı alandan sonra aşağıdakı fərmanı yazdırıb, fars dilinin yerinə türk dilini rəsmi dil seçmişdir:

«Bu gündən sonra divanda, dərğahda, bərğahda, məclis və meydanda türkcədən başqa dil konuşulmayacaqdır».

Bu hadisədən sonra türkcə şeir yazmaq Anadoluda rəvac tapmağa başlamışdır. Əlbəttə, ondan əvvəl də türk xalqı təsəvvüf şairi Əhməd Yəsəvinin hikmət və ilahiyyələrinin təsirilə türkcə şeirlər yazmağa başlamışdılar. Mövləvi də türk dilində bir neçə (17) şeir yazmışdır.

Mövlana zamanında yaşayan Əhməd Fəqih və Şiyar Həmzə, sonra Yunis Əmrə və Sultan Vəlid oğuz türkcəsilə ilk şeir nümunələrini yazmış, Gülşəhri və Aşiq Paşa kimi kalassik türk şeirinin nümayəndələri üçün zəmin hazırlamışlar.

Yunis Əmrə Mövləvinin türk xalq dilində olan qarşılığı və bərabəridir. O, böyük urfani məfhum və əqidələrini sadə türk dilində xalqın başa düşəcəyi şəkildə şeir dililə bəyan etmiş və Anadolu təsəvvüf şeirində yeni bir dövr açmışdır.

MONQOLLAR

Monqollar Çingiz xanın başçılığı ilə Monqolustanı və Çini alandan sonra Türküstana gəldilər. Sonra Mavərnəhr və İrana hücum etdilər. Bu zaman Şərqi Türküstanda uyğurlar qaraxitaylara tabe idilər. Monqollar onları məğlub edərək, özlərinə tabe etdilər. Bu illərdə Xorasan və Mavərnəhrdə sultan Məhəmməd Xarəzmşah hökmranlıq edirdi.

Xarəzmşahlar monqolların qarşısında dayana bilməyib, məğlub və tarmar oldular (1222). Monqollar Mavərnəhri və Xorasanı aldılar və zorla aldıqları yerlərin çoxunu xarabalığa çevirdilər, xalqını isə qırdılar. Sonra bütün İrani istila edib, Anadoluya tərəf yollandılar.

Bu zaman Azərbaycan və Fars əyalətlərində Atabəylər hakimlik edirdilər. Fars atabəyi monqollara müti olduğunu bildirib, hədiyyələr göndərdi və bu şəkildə ölkəsini qurtara bildi. Monqolların bir qolu Cuçinin başçılığı ilə Azərbaycan və Qafqazı alandan sonra qıpçaq elini, Şərqi və Cənubi Rusiyanı aldı və Qərbdə Ləhistan və Macarıstana qədər yürüdülər.

Monqol istilasını İslam aləminin simasını dəyişdirdi. Monqollar Orta Asiyada yaşayan türk elləri ilə qarışmış, yeni ellər və millətlərin zühuruna səbəb oldular. Bu ellərin dili türkdilli olduğu halda, qövmi və etnik baxımından monqollarla qarışıqdırlar. Özbək, qazax, qaraqalpaq və Şərqi Türküstan türkləri bunların nümunələridir. Monqollar zamanında fars dililə yanaşı, türk dili və mədəniyyəti də inkişaf etdi.

Monqollar islam dinini qəbul etdikdən sonra daha çox türk və fars dil və mədəniyyətlərinin təsiri altında qaldılar. Çingiz xan özü aldığı ölkələri dörd oğlu (Cuçi, Cığatay, Ugedey və Toli) arasında bölmüşdü.

Qara dənizin şimalı, qıpçaq bozqırı Türküstana qədər Cuçiyə verildi üçün, bu məntəqənin xalqına Cuçi ulusu (milləti) deyirdilər. Cuçi

Çingiz xandan qabaq öldü və oğlu Batu onun yerinə keçib Altun Ordu dövlətini qurdu. Çingiz xan Orta Asiyanı (Türküstan) Cığataya, Xorasan ilə Güney Asiyanı isə kiçik oğlu Toliyə vermişdi.

Çingiz öləndən sonra onun vəsiyyəti üzrə üçüncü oğlu Ugedey böyük xaqan oldu. Ondan sonra Ugedeyin oğlu Keyok xan onun yerinə keçdi. Lakin Keyok xan öləndən sonra onun yerinə Tolinin oğlu Menqu xaqan oldu. Menqu xaqan və ya Menqukaan qardaşı Qubilay xanı Çinin idarəsinə və digər qardaşı Hülaku xanı İrana elxan göndərdi.

Hülaku zamanında iki milyon türk monqollarla bərabər İrana gəldi və bunların çoxu Azərbaycanda birləşdilər. Bu köçlər haqqında Rəşidəddin, Vəssaf və Abdulla Kaşani tarixlərində məlumat vermişlər.

İlxanilər zamanında Azərbaycanın türk olmayan xalqı basqı altında qalıb, ölkəni tərk etməyə məcbur olurdular. Bir tərəfdən ağır vergilər (maliyyə) verməyə məcbur olan tatlar, monqollar və türklərdən ibarət olan ticarət ortaqlıqlarına (şirkət) girə bilməyib, ortaqların inhisarında olan ticarət və dövlətin verdiyi etibardan məhrum qalırdılar.

Nəticədə, tat tacirləri borclu düşüb, borclarını verə bilməyəndə ailələri ilə birlikdə qulam olmağa məcbur olurdular. Ayrıca tatları orduya götürməkdülər, götürdükləri zaman isə xüsusi əlamətlə müəyyən edilərək, təhqir olunurdular.

Monqollar torpaqları iqta şəklində komandanlara verirdilər. Bu yerlərin əkinçiləri iqta sahibi komandanların rəiyyəti olmağa məcbur olub, vəziyyətlərindən razı olmadıqları üçün öz ölkələrindən köç edirdilər. Bu zaman İraqda Fərat nəhrindən yeni qanadlar və su yolları açıldığı üçün tatların çoxu İraqi-Əcəmin yerli xalqı, İraqa köçdülər və yerlərini türklərə və monqollara buraxdılar. Qalanlar da monqollar kimi türklər arasında əriyib türkləşdilər.

Hülaku dövründə Anadolu səlcuqları da monqollara bağlandı və Abbasi xilafəti aradan qaldırıldı. Menqukaan öləndən sonra Qubilay xaqan oldu. Lakin Qaraquma gəlmədi. Xanbalıq adını verdiyi Pekində oturdu və beləliklə, monqol imperatorluğunun yerində dörd böyük dövlət quruldu.

Cığatay və ya Türküstan dövləti daxili ixtilaflar nəticəsində get-gedə zəiflədi və nəhayət, Teymur tərəfindən bu bəyliklər ortadan qaldırıldı və yerinə Teymuri imperatorluğu quruldu.

Altun Ordu dövləti uzun illər ruslar və ləhistanlılarla savaşıdı, Moskva və Kiyev şəhərlərini aldı və zamanla böyük imperatorluq halına gəldi. Nəhayət, Teymur zamamında Altun Ordu xanı Toxtamış

xan əmir Teymurla hərbi edərək məğlub oldu və bu dövlət parçalanaraq, beş kiçik dövlət meydana gəldi:

1 – Sibir xanlığı, 2 – Həştərxan və ya Hacı Tərxan xanlığı, 3 – Qazan xanlığı, 4 – Nəqay xanlığı, 5 – Kərimə xanlığı¹²³.

Altun Ordu dövlətinin əksəriyyətini qıpçaq türkləri təşkil etdiyi üçün dövlətin dili türk dili olmuş, başda olan monqollar da türkləşmişdilər.

Altun Ordu dövlətinin parçalanması rusların nəfinə oldu. Ruslar bu hadisədən faydalanaraq, şərqə tərəf genişləniş, bu xanlıqları bir-bir özlərinə tabe etdilər. Bu dövlətlərdən yalnız Kərimə xanlığı Osmanlı ölkəsinə bağlandı (1475) və nəhayət, 1783-cü ildə Rusiyaya ilhaq edildi.

Hülaku İranda İlxanlı dövlətini qurandan sonra Marağanı özünə paytaxt seçdi və Almaut qalasındakı batiniləri oradan qaldırdı. Sonra Bağdadı alıb Abbasi xilafətini aradan apardı (h. 656/1258).

Hülaku zamanında onun alim vəziri Xacə Nəsirəddin Tusinin nəzarəti altında Marağada rəsədxana tikildi.

Hülakunun nəticəsi Qazan xan müsəlman oldu və paytaxtı olan Təbrizdə çox islahat və abadlıq etdi. Qazan xan Təbrizin qərbində Şənbə-Qazan adında yeni bir məhəllə tikdirdi. Onun vəziri məşhur Rəşidəddin də Təbrizin şərqində Rəbi Rəşidi adında bir kiçik şəhər tikdirdi. Rəbi Rəşididə 30000 ev, 1500 böyük dükan, 24 böyük karvansara, bir çox bağ, bostan, bağçalar, kağız, boya karxanaları, 200 hafiz¹²⁴ üçün bir dər ül-hüffəz¹²⁵, altı min tələbə üçün bir tələbə məhəlləsi, üləma və müdərrişlər üçün üləma xiyabanı, böyük dər ül-şəfa (xəstəxana) tikdirib, bu dər ül-şəfa üçün Hindistan, Çin, Misir və Şamdan əlliyyə qədər tibb ustadları gətirilmiş və onlara bir çox assistentlər verilmişdir. Tələbənin pulsuz təhsili Bizansdan və Hindistandan gələn cizyədən, Şiraz, Bəsrə kimi şəhərlərdəki xüsusi vəqflərdən təmin edilirdi.

Qazan xandan sonra qardaşı Olcaytu Zəncanın yanında Sultaniyyə şəhərini tikdirdi.

Bu şəhərlər və məhəllələr zəlzələlər və siyasi hadisələrdən xaraba olmuşdur.

İlxanilər zamanında Təbriz və Sultaniyyə Yaxın Şərqin iqtisadi və mədəni mərkəzləri şəklini almışdı.

İlxanilər dövləti Misir məmlükləri ilə və Altun Ordu dövlətləri ilə savaşlar nəticəsində zəiflədi və İranda baş verən qarışıqlıqların sonunda Əbu Səiddən sonra parçalandı (h. 714/1336).

İlxanilər zamanında memarlıqda və gözəl sənətlərdə böyük tərəqqi olmuş və fars dili tarixi və elmi əsərlər yazmaq üçün işlənmiş və «Tarixi cahanquşeyi Cuveyni» və «Came ət-təvarix» kimi əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə türk dili də (şərqi və ya uyğur türkcəsi) rəsmi dil kimi işlənmişdir.

Cığatay oğulları və Altun Ordu xanları da Türkünstan, Mavəənnəhr və qıpçaq ellərində islamın yayılmasına və türk ədəbiyyat və sənətinin tərəqqisinə çalışmışlar. Bu dövrdə Xaqani türkcəsinin yerini Xarəzm türkcəsi, XV əsrdə isə Cığatay türkcəsi almışdır.

MİSİR MƏMLÜKLƏRİ

Bu dövrdə Misirə gedən qıpçaq türkləri tərəfindən Misir Məmlük dövləti qurulmuşdur (628 h./1250 m). Bu dövləti Əyyubi ordusunda baş komandan olan Aybəy adında bir qıpçaq məmlük qurmuşdur. Əyyubilər ordusunu türk məmlükləri təşkil edirdi. Bunlar üçün Nil çayı kənarında Ruzə adında bir qışlaq (yadgan) tikmişdilər. Burada pul ilə satın alınan türk uşaqlarını xüsusi surətdə tərbiyə edib, bunlardan xüsusi ordu (mühafizə ordusu) təşkil edilirdi və əsgərlərə məmlük deyilirdi.

Son Əyyubi padşahı Turanşah öldürüləndən sonra Aybəy böyük bir qüvvət qazandı və Turanşahın anası ilə evləndi. Sonra türk əsgərlərinə arxalanaraq özünü sultan elan etdi (h. 628/1250).

Bu məmlüklər 1390-cı ilə qədər Misirdə hökmranlıq etdilər və ondan sonra çərkəz məmlükləri onların yerinə keçdilər. Bunlar da 1517-ci ilə qədər hakimiyyətdə oldular. Bu tarixdə Osmanlı padşahı Sultan I Səlim Misiri aldı və Osmanlı imperatorluğuna bağladı.

Aybəydən sonra sultan Beybars onun yerinə keçdi. Beybars Abbasi xilafəti yıxılandan sonra Misirə qaçan Müstənsiri¹²⁶ xəlifə seçib, Abbasilərin Misir şöbəsinə qurdu, monqollar və səlibçilərlə savaşıdı və onları məğlub etdi.

Məmlüklər Qahirədə, Suriyada məscidlər, mədrəsələr, xəstəxanalar, su yolları və körpülər tikdilər və səlib savaşları nəticəsində dağılmış ölkəni yenidən abad etdilər.

TEYMUR İMPERATORLUĞU

Teymur (Dəmir) h. 713/1335-ci ildə Səmərqənd yaxınlığında Yaşıl-şəhərdə (Kiş və ya Şəhrisəbz) anadan olmuşdu. Atası Barlas türk qəbiləsi bəylərindən idi. Bu zaman Türküstan Cığatay xanlığının əlində idi.

Teymur bir müddət qaynı əmir Hüseyn ilə birlikdə çalışdı və onlar monqollara qarşı üsyan etdilər. Sonra əmir Hüseyn ilə arası pozuldu və onunla savaşıdılar. Əmir Hüseyn Bəlxdə hakim idi. Teymur onu məğlub edib, Bəlxə aldı və əmir Hüseyn öldürüldü. Bundan sonra Bəlxdə toplanan qurultay Teymuru əmir elan etdi. Sonra Teymur Səmərqəndə gəldi və oranı alıb özünə paytaxt elədi (h. 747/1369).

Teymur əmir olandan sonra bir çox hərbi səfərlərə çıxdı. 36 il əmirlik zamanında Şərqi Türküstanı, Xarəzmi, İranı, İraqı, Qafqazı, Qıpçaq elini, Hindistanı, Əfqanıstanı və Anadolunu alaraq böyük bir imperatorluq qurdu. Bu zaman Toxtamış Altun Ordu dövlətinin başında idi. Qabaqcadan Teymurla arası yaxşı olan Toxtamış, Teymur cığatayların ölkəsini alandan sonra araları pozuldu, çünki Teymur Çingizin nəslindən deyildi və ona görə də Toxtamış onun hakimiyyətini həzm edə bilmirdi.

Nəhayət, bir çox keşməkeş və savaşlardan sonra Teymur Toxtamışı məğlub etdi və Altun Ordunun aradan getməsinə bais oldu.

Sonra Azərbaycanda müzəffərilərin hökmranlığına son verib, İraqa yürüdü və sultan Əhməd Cəlayirin hökumətini məğlub etdi. Sonra Hindistana səfər elədi (h. 744/1398).

Sonra yenə Bağdada gəlib, Bağdada qayıdan sultan Əhməd Cəlayirini qaçırtdı. Bu dəfə sultan Əhməd osmanlı sultanı İldırım Bəyazidə sığındı.

Bu sırada Şərqi Anadolu və Azərbaycanda hökumət qurmuş olan Qaraqoyunlulara hücum edib onların əmiri Qara Yusifi qaçırtdı.

Əmir Teymur İldırım Bəyaziddən sultan Əhməd Cəlayir və Qara Yusifin geri verilməsini istədi. İldırım Bəyazid onun istəyini rədd etdi. Teymur da Anadoluya hücum etdi. Nəhayət, Ankarada İldırım Bəyazidi məğlub və əsir etdi və sonra Səmərqəndə döndü. Bir az sonra Çinə hücum etmək istədi. Lakin xəstələnib Otrar (Fərab) şəhərində 71 yaşında öldü.

İmperator türk olduğu halda, türklərə, xüsusən Anadolu və Rusiya türklərinə ən böyük zərbəni vurmuşdur. O, Altun Ordu dövlətini yixmaqla rusların qüvvətlənməsinə və türklərə tabe olduqları halda,

zamanla türkləri özlərinə tabe etməklərinə səbəb olmuş və İstanbul fəthini də əlli il geri salmışdır.

Teymur öləndən sonra oğlanları və nəvələri arasında hakimiyyət üçün ixtilaf çıxdı və nəhayət, kiçik oğlu Şahrux imperatorluğun əksər hissəsini ələ keçirdi və 40 il hökmranlıq etdi. Şahrux adil və elm sevən bir adam idi. Atasının buraxdığı xarabaları təmir etməyə çalışdı. Xanımı Gurşad Məşhəddə Gövhərşad məscidini və bir də Heratda həmin məscidin tayını tikdirdi.

Şahrux öləndən sonra yerinə Uluqbəy keçdi. Uluqbəy alim və adil bir əmir idi, onun və atası Şahruxun zamanında Səmərqənd böyük bir kultür mərkəzi oldu. Uluqbəy əqidəli bir müsəlman idi və müsbət elmlərə, xüsusən heyət¹²⁷ və nücum elmlərinə çox maraqlı idi. Uluqbəy rəsədxana tikdirib, özü də nücum ilə məşğul oldu. Lakin iki il sonra oğlu Əbdüllətifin də əli olduğu bir sui-qəsdə fəda oldu (1449). Onun dostu və həmkarı Əli Quşçu İstanbula qaçdı və orada dostunun və özünün elmi nəzərlərini yazdı. Teymurilərdən sultan Hüseyn Baykara paytaxtı Herata keçirib, oranı bir elm və ədəb mərkəzi elədi, onun qiymətli dostu və əmiri Əlişir Nəvai Herat məktəbinin (akademisi) qurucusu və hamisi idi.

1501-ci ildə Batu nəslindən şeybanilər (Məhəmməd xan Şeybani) Səmərqəndi alıb, özbəklər xanlığını qurdular və Teymurilərin hökumətinə son verdilər.

HİNDİSTANDA BABUR İMPERATORLUĞU

Hindistanda XI əsrin başında qəznəvilər tərəfindən türk dövləti qurulmuş, bunların dövlətini qurlar yıxıb Qur dövlətini qurmuşlar.

Qurlardan sonra hakimiyyət Misirdə olduğu kimi, türk məmlük komandanlarının əlinə keçdi. Bunların dövlətinə Dehli sultanlığı deyilir. Bunlar 1206–1526-cı illər arasında Hindistanda səltənət etdilər. Nəhayət, Teymurun övladlarından Babur şah Hindistanı alıb orada Teymurilər dövlətini və ya avropalıların yanlış olaraq dedikləri Böyük Moğol dövlətini qurdu.

Babur 13 yaşında ikən atası Ömər Mirzə Qurqan valisi oldu və Babur atasının yerinə oturdu (h. 872/1494). Şeybanilər Səmərqəndi alandan sonra onlarla savaşağa məcbur oldu. Lakin nəticə əldə edə bilmədiyi üçün Əfqanıstana çəkildi. Əvvəlcə Kabulu, sonra da Qəndəhəri

alaraq orada yerləşdi. 1525-ci ildə Hindistana girdi, Dehli və Aqra şəhərlərini alaraq, Benqala qədər Şimali Hindistanı özünə tabe etdi. O, Aqra şəhərini paytaxt seçərək, Babur imperatorluğunu qurdu və bu dövlət 1858-ci ilə qədər, yəni ingilislərin Hindistanı almalarına qədər davam etdi və beləliklə, Hindistanda qurulan türk dövlətlərinin ən böyüyü, kültür və mədəniyyət sahəsində ən qabaqcılı oldu.

Babur və onun övladları türk, fars dil və kültürünü Hindistanda yayıb, şeir və ədəbiyyat, gözəl sənət və xüsusən memarlıqda ən gözəl əsərləri yaratmışlar. Bunlar türk, fars, ərəb və sanskrit dillərindən mürəkkəb urdu dilini icad etmişlər.

QARAQOYUNLULAR

XV əsrin əvvəlində qaraqoyunlular Qara Yusifin başçılığı ilə Azərbaycanı teymurilərdən və İraqı sultan Əhməd Cəlayirdən aldılar və bu sırada Şərqi Anadolu türkmənlərindən böyük kütlələr Azərbaycana gəlib yerləşdilər (1403).

Qaraqoyunlular monqollar zamanında Seyhun məntəqəsindən gəlib, Şərqi Anadoluda yerləşmişdilər və Teymur öləndən sonra Azərbaycanı alıb Təbrizi paytaxt seçdilər. Qara Yusifdən sonra onun oğlu Cahanşah hökuməti ələ alıb Sistana qədər irəlilədi.

Cahanşah türkcə və farsca şeir söyləmiş və şeirdə Həqiqi təxəllüsünü seçmişdir.

Təbrizdə Göy məscidi o tikdirmişdi. Özü isə Uzun Həsənlə savaşa ölmüş və Göy məsciddə dəfn edilmişdir.

AĞQOYUNLULAR

Ağqoyunlu, əvvəlcə bir tayfa və onun qurduğu əmirliyin və sonra bir ulus və onun qurduğu bir imperatorluğun və dövlətin başında olan xanədanın adıdır.

Ağqoyunlu xanədanı özlərini oğuz elinin Bayandur boyundan bilir-dilər. Ona görə də onlara Bayandurxan oğlanları və ya Bayanduriyyə də deyilmişdir.

Ağqoyunlu el və ya tayfasını təşkil edən qəbilələr bunlardır: Purnək, Mosullu, Xoca-Hacılı, Həmzə-Hacılı, Dabanlu, Əhmədlü,

İzzəddin-Hacılı, Heydərlu, Əmirli, Yurtçu, Şeyxlu, Süleyman-Hacılı, Çavundur, Dodurğa, Dögər, Qarqın, Əfşar və Begdili. Bu qəbilələrin ən mühümü Purnək və Mosullu olmuşdur. Bunlar türkmanlar adı ilə də məşhur olmuşlar.

Bu qəbilələr el halında Şərqi Anadoluda yerləşib, yayda Ərzincan–Ərzurum arasında, qışda isə Urfa, Mardin həvalisində köçəri halında yaşardılar. Bu qəbilələr monqol istilas zamanında digər türkmanlarla bərabər, Anadoluya gəlib, bu məntəqələrdə yerləşmişlər.

Ağqoyunlu xanədanı əmirlik qurub, siyasi qüdrət qazanandan sonra, Hələb və ya Suriya türkmanlarından və Zülqədər elindən də bu elə qatılmışlar. Ağqoyunluların böyük padşahı Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətini yıxıb, onun torpaqlarını zəbt etdikdən sonra, Ağqoyunlu elinin mühüm qismi İrana gəldi və burada yerləşdi.

Ağqoyunlular Anadoluda ikən mərkəzləri Diyarbəkirdə olub, 1340-cı ildə başlarında Tur Əli bəy dururdu. Tur Əli bəy qonşu bəylərlə birlikdə Trabzon Rum imperatorluğuna hücum edib, Trabzonu mühacirə etmişdi. Bu savaştan nizami bir nəticə almadılarsa da, imperatorun gözünü qorxutmuşdular. İmperator Tur Əli bəyin dostluğunu qazanmaq üçün, bacısı Mariyanı Tur Əli bəyin oğlu Qutluq bəyə vermişdir.

Tur Əli bəydən sonra oğlu Qutluq bəy elin başına keçdi (1362–1388). Bu zaman Qaraqoyunlular başbuğları (sərkərdə) Bayram Xoca olduğu halda, Mosuldan Ərzuruma qədər olan yerlərdə hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Qutlu bəydən sonra oğlu Qara Yuluq Osman atasının yerinə keçdi. Qara Yuluq çox cəsarətli və savaşıq bir sərkərdə olub, əmir Teymurla birlikdə Sivas, Suriya və Ankara savaşlarında iştirak etmiş və Ankara savaşından döndəndən sonra əmir Teymurun icazə və fərmanı ilə Diyarbəkirdə yerləşib, orada Ağqoyunlu əmirliyini qurmuş (1403) və dövlətini genişləndirməyə çalışmışdır. Bu hadisədən neçə il əvvəl Qara Yuluq Sivas əmiri və böyük Azərbaycan şairi Qazi Bürhanəddinin xidmətinə girmiş, lakin bir müddət sonra ondan ayrılıb, ona qarşı hər b etmiş və bu hərbdə Qazi Bürhanəddin öldürülmüşdür (1398 m.)

Qara Yuluq Osman da atası kimi Trabzon imperatoru Aleksisin bir qızı ilə evlənmiş, bu evlənmə imperatorunun təklifi ilə və siyasi məqsədlə olmuşdur. Qara Yuluq Osman 80 ildən çox yaşamış və Əbu Bəkr Tihraninin Uzun Həsən zamanında yazdığı «Kitab-i Diyarbəkiriyyə»

adlı Ağqoyunlu tarixində onun üç yüzə qədər savaşa iştirak etdiyi nəql edilmişdir. O, dövlətini Ərzurumdan Ərzincana və Ərzincandan Mardinə qədər genişləndirmişdir. Qara Yuluq Misir məmlükləri, qaraqoyunlularla savaşıb və sonunda Ərzurum savaşında Qaraqoyunlu əmirilərindən İsgəndər bəyə məğlub oldu (h. 839/1435). İbn Tağrıberdi (Tanrıverdi) onun Ərzuruma girərkən divarların kənarındakı xəndəyə düşüb, boynunun sındığını və bu səbəbdən öldüyünü yazır.

Qara Yuluq oğullarından Əli bəyi vəliəhd təyin etmişdi. Əli bəy atasının yerinə keçən kimi, qardaşlarından Həməzə bəy, Məhəmməd bəy və əmi oğulları onunla müxalifət etdilər. Əli bəy Mardin valisi olan qardaşı Həməzə bəyin qarşısında dayana bilməyib, Misir və Osmanlı padşahlarından yardım istədi. Lakin onlardan kömək gəlmədiyi üçün, Suriyaya gedib ömrünün sonuna qədər orada qaldı və beləliklə, Həməzə bəy Ağqoyunlu əmiri oldu. O, Amidi (Diyarbəkir) Əli bəydən və Ərzincanı digər qardaşı Yaqub bəydən aldı və qaraqoyunlularla müharibədə müvəffəqiyyətlər qazandı. Misir məmlük dövlətindən də əmirlik mənşuru aldı və nəhayət, 1444-cü ildə öldü.

Ağqoyunlulardan ilk dəfə pul zərb edən əmir Həməzə olmuşdur. Həməzə bəy öləndən sonra Əli bəyin oğlu Cahangir hakim olduğu Urfadan gəlib əmisinin məmləkətinə sahib durdu. Cahangir də atası kimi bir tərəfdən qaraqoyunlular və onların padşahı Cahanşah, digər tərəfdən əmiləri və əmi oğulları ilə savaşağa məcbur olmuş və babası Qara Yuluq kimi bütün ölkəni birləşdirməyə çalışmışdır. Bir müddət Cahangirə yardım edən kiçik qardaşı Uzun Həsən ani bir basqınla Diyarbəkiri almış (1453) və qardaşları Cahangir və Uveyslə dəfələrlə savaşıb onları məğlub edib və onların köməyinə gələn Qaraqoyunlu ordusunu da məğlub və pərişan etmişdir (1457). Nəhayət, qardaşlarını da özünə tabe etmişdir. Bu zaman Uzun Həsən 28 yaşında idi. Uzun Həsən cəsəret və aqilənə hərəkətlərlə böyük nailiyyətlər əldə edib hakimiyyət hüdudlarını genişləndirdi. Uzun Həsən arıq və uzun boylu olduğu üçün «Uzun Həsən» adı ilə məşhur olmuşdu. O da babası Qara Yuluq kimi Trabzon imperatorunun qızı ilə evlənmişdi. O, fəth sultan Məhəmmədin h. 866/1462-ci ildə Trabzonu fəth edib Komnenlər səltənətinə son verməyinə qarşı gəlmək istədisə də buna mane ola bilmədi.

H. 872/1467-ci ildə Cahanşah Qaraqoyunlu Uzun Həsəni tabe etmək üçün ordusu ilə ağqoyunluların ölkəsinə yürüdü. Qış fəslini

keçirəndən sonra, soyuğun təsiri ilə əsgərlərin mühüm bir qismi yurdlarına dönüb, baharda təkrar savaşa səfərinə çıxmaq istədilər. Cahanşah da onların bu istəyi ilə razılaşdı, onların çoxunu ölkələrinə göndərdi, özü də yaxınları ilə yola çıxdı və «Bin göl» vilayətinin bir bölgəsində yerləşib eyş və nuşa məşğul oldu. Bu xəbəri alan Uzun Həsən altı min ordu ilə Qaraqoyunlulara hücum edib onları məğlub etdi. Cahanşah onu tanımayan bir əsgər tərəfindən öldürüldü, iki oğlu və bütün bəyləri əsir edildilər. Bu zəfər bir imperatorluğun çökməsi və digər bir imperatorluğun doğmasını ifadə edirdi. Cahanşahın yerinə keçən oğlu Həsənəli əsgərlərinin çoxluğuna baxmayaraq, Mərənddə məğlub oldu və onun istəyi ilə yardıma gələn teymurilərdən Əbu Səid də məğlub və məqtul edildi¹²⁸ (1469). Bu xəbər hər tərəfə yayıldı və hamının heyretinə səbəb oldu. Həmin ayda Kirmanın fəthi və Bağdadın alınması ilə (h. 874/1470) Ağqoyunlu imperatorluğu quruldu.

İmperatorluğun hüduqları qərbdə Sivas və şərqdə Kirmanın Nərnaşir şəhəri idi. Bundan sonra Uzun Həsən dünya padşahı olmağı və Misir–Osmanlı ölkələrini alıb, özünə tabe etməyi düşünürdü. Bunun üçün Avropa dövlətləri, xüsusən Venesiya dövləti ilə yaxın münasibət qurub top və əsləhə sifariş verdi. Uzun Həsən Qaraqoyunlu hökumətini aradan aparandan sonra onların paytaxtı olan Təbriz şəhərini özünə paytaxt seçmiş və Anadoludakı Ağqoyunlu ulusuna (el, millət) bağlı olan boy (qəbilə) və oymaqların (tayfa) çoxunu İrana gətirmiş və burada onlara iqtalar vermişdir.

1473-cü ildə fəteh sultan Məhəmmədə qarşı başladığı savaşıda Tərcanda (Ərzincanın yaxınlığında) məğlub olmuş və bu hadisədən çox mütəəssir olmuşdur. 1476-cı ildə dördüncü dəfə Gürcüstana hücum etmiş və 1478-ci ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

Uzun Həsən cəsur, dərəcəli¹²⁹ və adil bir sultan idi. Müvərrixlər¹³⁰ ona «Sultan-i adil» ləqəbi vermişlər. Ondan əvvəl kəndli və əkinçilərin vəziyyəti vergilərin artması ilə pisləşmişdi. O, bu vəziyyəti islah etmək üçün «Uzun Həsən Qanunnaməsi»ni və ya «Həsən padşah qanunları»nı çıxartdı. Bu «Qanunnamə»yə görə vergi məhsulun altıdan birinə və tamğa (ticarət mallarına qoyulan vergi) malın yüzdə beşinə düşürdü. Bu «Qanunnamə» Səfəvilər zamanında da uzun müddət qüvvədə idi. Bütün ömrü mücadilə və savaşılarda keçən bu padşah, elmə çox əhəmiyyət verib alimlərə himayə edirdi. Həftədə bir gün

alimləri dərbara dəvət edər, onlar üçün mübahisə məclisi qurardı. Əbu Bəkr Tihrani Ağqoyunlu tarixi olan «Kitab-i Diyarbəkirriyyə»nin çox qismini Uzun Həsənin ağzından eşidərək yazmışdır.

Uzun Həsən ana dilinə və elinə çox bağlı idi. O, özünü Oğuz xan və onun nəvəsi Bayandur xanın nəslində bilib türk dilinə bağlılıq göstərmişdir. Ondakı dini etiqad da möhkəm olub, bu səbəbdən «Qurani-Kərim»i türk dilinə tərcümə etdirmiş və onu hüsurunda oxudardı. Onun əqidəsinə görə müqəddəs kitabı türkcə oxumaq da bir ibadətdir və onunla da savab qazanılır.

Uzun Həsən öləndən sonra böyük oğlu Xəlil onun yerinə oturdu. O, ləyaqətsiz bir gənc idi və sultan olan kimi qardaşı Məqsudu günahsız öldürdü. İşlərinə qarışmağa imkan verməmək üçün kifayətli¹³¹ anası Şahbəyimi qardaşı Yaqub bəylə birlikdə Diyarbəkirə yolladı. Yaqub bəy anasının köməyi ilə Anadoludakı bəyləri öz ətrafına yığıb, qardaşı əleyhinə üsyan etdi və Xoy çayı kənarında olan savaşda sultan Xəlil məğlub oldu və tikə-tikə edildi (1478). Beləliklə, Yaqub bəy Ağqoyunlu sultanı oldu. Yaqub bəyin on iki illik hakimiyyəti bu dövlətin parlaq bir dövrünü təşkil edir.

Sultan Yaqub h. 891/1486-cı ildə Gürcüstana hücum etdi və Axıs-ka və Xatun qalalarını alandan sonra, zəngin bir qənimətlə geri döndü.

H. 893/1487-ci ildə şeyx və ya sultan Heydər Şirvanşah Fərrux Yassarın ölkəsini almaq üçün Arrana qoşun çekdi. Ağqoyunlu sultanına tabe olan Fərrux Yassar ondan yardım istədi. Sultan Yaqubun göndərdiyi ordu ilə savaşda şeyx Heydər bir oxla yaralanıb öldü. Sultan Yaqub bu hadisədən Səfəvi xanədanının ona qarşı böyük bir təhlükə təşkil etdiyini anlayıb, sultan Heydər in oğulları Sultan Əli, İbrahim və İsmayılı anaları ilə birlikdə Farsdakı İstəxr qalasında həbs etdirdi. 1490-cı ildə baş verən taun xəstəliyi ilə Şahbəyim və Yaqub öldülər (bir rəvayətə görə Yaqub bəy zəhərlənmişdir). Sultan Yaqub adil və ağıllı bir padşah idi. Şair və alimlərə, şeyxlərə himayə edirdi. Özü də türkcə və farsca gözəl şeirlər yazardı. Onun dövründə Təbriz şair, nəqqaş və digər sənətkarlarla alimlərin topladığı mühüm bir fərhəngi mərkəz olmuşdu.

Sultan Yaqubdan sonra oğullarından Baysunqur padşah oldu və bundan sonra Ağqoyunlu dövlətinin çökmə dövrü başladı və neçə il keşməkeş və xanədan savaşlarından sonra şah İsmayıl tərəfindən məhv edildi.

Baysunqur sultan olduğu zaman doqquz yaşında idi, onun üçün atabəyi mosullu Sufi Xəlil dövlətin idarəsini ələ aldı. O, müstəbid¹³² və kinli bir bəy idi. Onun zülm və hakimiyyətindən bezikən bəylər Diyarbəkir valisi Süleyman Biçən ilə birləşib Sufi Xəlili məğlub etdilər və öldürdülər. Süleyman padşahın atabəyi olub dövləti idarə edirdi. Lakin bir az sonra əmirlərin bir qismi Əlincə qalasında məhbus olan Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm bəyin ətrafına toplaşib, onu sultan elan etdilər. Süleyman ilə Baysunquru isə məğlub etdilər. Baysunqurun sultanlığı bir il çəkdi.

Rüstəm bəy h. 897/1492-ci ildə Ağqoyunlu sultanı oldu və beş il çəkən hakimiyyəti çəkişmə və davalarla keçdi. Rüstəm bəy sultan Heydər in oğullarını İstəxr qalasından çıxartdı. Sultan Əli bir müddət müridləri ilə Rüstəm bəyin yanında qaldı, lakin sonradan araları pozuldu və Sultan Əli məğlub edilərək öldürüldü. Sultan Əlinin qardaşı İsmayıl müridləri tərəfindən Gilana qaçırıldı (h. 897/1492-ci il). Bu əsnada İsmayılın altı yaşında olduğunu yazırdılar. Bir az sonra Uzun Həsənin nəvəsi (Uğurlu Məhəmmədin oğlu) və fəth Məhəmmədin qız nəvəsi Gödək Əhməd İstanbuldan gəlib əmirlərinin xəyanətinə uğrayan Rüstəm bəyi məğlub edib öldürtdülər və hökuməti ələ aldılar. Sultan Əhməd hakimiyyətinin əsasını möhkəmləndirmək üçün hökumət dəyişdirməyə adət etmiş macəraçı bəyləri aradan aparmaq istədisə də onlar daha qabaqdan hərəkətə keçib üsyan etdilər və sultan Əhmədi öldürdülər. Bir il sultanlıq edə bilən Əhməddən sonra hərəmərclik daha da artdı. Bu zaman Ağqoyunlu əmirləri neçə dəstə olub, Uzun Həsənin oğlu Yusif bəyin iki oğlu Əlvənd və Məhəmməd bəyi və sultan Yaqubun oğlu Murad bəyi müxtəlif yerlərdə sultan elan etdilər və daxili savaqlara başladılar. Bu savaqlarda əmirlərin bir çoxu və Məhəmməd bəy öldülər.

Nəhayət, h. 906/1500-cü ildə Murad ilə Əlvənd imperatorluğu aralarında bölüşdürdülər. Azərbaycan, Diyarbəkir Əlvənd Mirzəyə, İraq (Əcəm), İraq və Fars ilə Kirman da Murad bəyə verildi. Bu çəkişmələrin nəticəsində xalq pərişan, ölkə isə xaraba olmuşdu. Böyük bəylərin əlində oyuncaq halında olan bu iki gənc padşah xəzinədə pul qalmadığından və əmirlərin mərkəzi tanımamasından müşkül vəziyyətdə qaldılar. Bu müşkül vəziyyətdə sultan Heydər in kiçik oğlu İsmayıl Gilandan neçə yüz atlı ilə yola çıxıb Ərzincana getdi (h. 905/1499). Ərzincandan Anadolunun hər tərəfinə xəbərçi göndərüb,

Səfəvi xanədanının müridlərini çağırdı. Bu müridlər böyük bir şövqlə Ərzincana gəldilər. İsmayıl bunlardan beş minə qədər ordu hazırlayıb Şirvana tərəf hərəkət etdi. Müridlərin mühüm qismi köçəri oymaqlara¹³³ (Ustaclu, Şamlu, Zülqədər, Varsaq, Turqutlu, Əfşar və Qacar) və bir qismi də kəndlilərə (Rumlu və Təkəlu) mənsub idilər.

Şirvanşahla savaşa Fərrux Yassar məğlub oldu və öldürüldü. Bu vəziyyəti gören Əlvənd Mirzə qüvvəsini yığıb Naxçıvan yaxınlığında Səfəvi qoşununun qarşısına çıxdı və çoxlu itki verəndən sonra məğlub olub Diyarbəkirə qaçdı. Bundan sonra İsmayıl Təbrizə gəlib xütbə oxudub pul basdırdı və Səfəvi dövləti rəsmən quruldu (h. 907/1501). Şah İsmayıl bu əsnada 15 yaşında idi.

Əlvənd Mirzə Diyarbəkirde hakimiyyətini təkrar ələ gətirmək üçün çalışsa da müvəffəq ola bilməmiş və 1504-cü ildə orada vəfat etmişdir.

Şah İsmayıl 1503-cü ildə sultan Muradı məğlub edib, Fars əyalətini və sonra İraqı və Diyarbəkiri aldı və Ağqoyunlu imperatorluğunun tamam torpaqlarını zəbt etdi. Sultan Murad Osmanlı padşahına sığınıb, sultan Səlim ilə birlikdə İrana gəldi və sonra hökuməti ələ almaq üçün Diyarbəkirə göndərildi. Lakin orada Səfəvi əmirləri ilə savaşa öldürüldü (1514).

Şah İsmayıl atası, qardaşı və ailə üzvlərindən bəzilərini öldürdüləri üçün Ağqoyunlu xanədanına şiddətli kin bəsləyib, bu xanədana mənsub olan və ya tərəfdarlardan əlinə keçəni öldürdü. Onun əlindən qurtaranlar Osmanlı dövlətinə sığınıb, bir çoxları İran hüduduna yaxın vilayətlərdə yerləşdilər. Bunlar Osmanlı qoşununa daxil olub əsrlərcə İranın baş bəlası oldular.

Ağqoyunlu dövlətinin əsası köçəri bəylərə arxalanırdı. Uzun Həsən Təbrizi alıb, imperatorluq qurandan sonra, yerli və şəhərliləri də iş başına gətirməyə çalışıb ulusunu mədəniləşdirmək istədi və bu yolda ilk addımları da atdı. Lakin əski üsul və ənənəni aradan apara bilmədiyi üçün özündən sonra az müddətdə imperatorluğu zəifləməyə başladı və nəhayət, şah İsmayılın əli ilə məhv oldu.

Ağqoyunlular zamanında bütün ölkə əski türk ənənəsinə görə xanədanın mülkü sayılırdı. Sultanın oğulları ölkənin müxtəlif əyalətlərində vali və digər şahzadələr də əmir təyin edilirdilər. Ağqoyunlu dövlətində ölkə Azərbaycan, Aran, Diyarbəkir, İraq, Fars, İsfahan, Kirman və Qəzvin əyalətlərinə bölünmüşdü. Bu əyalətlərə sultanın oğulları, qardaşları və əmi oğulları və ya boy rəisləri vali təyin edilirdilər.

Sultan öləndən sonra əksərən onun seçdiyi vəliəhd sultan olurdu. Lakin çox vaxt yeni sultanın əleyhinə digər şahzadələr üsyan edib, daxili savaş aparırdılar. Nəticədə, səltənət müvəffəq olanın əlində qalırdı. Ağqoyunlu dövlətinin az müddətdə aradan getməyinin səbəblərindən biri də bu məsələ idi.

İdari təşkilatın mərkəzi Uzun Həsən zamanında böyük divan idi. Divanın rəisi divanbəyi və ya sahibi-divan adlanırdı. Divanbəyinin yanında «sahib» deyilən vəzirlər və hər biri bir vəzərə¹³⁴ bərabər olan işraf divanları (təftiş, tuğra və ya nişan, istifa, yəni maliyyə) və cəza və nizami işlərə baxan ədl və erz¹³⁵ divanları, qazi əsgər¹³⁶ və pərvanəçi¹³⁷ var idi. Bunlardan başqa, bəzi böyük bəylər də divanın təbii üzvləri idilər.

Böyük bəylərin hər biri vilayətlərdə bir şahzadənin atabəyi idi. Əyalətlərdə də divanın kiçik bir nümunəsi qurulardı.

Uzun Həsən fəthatından sonra dərbar təşkilatını da genişləndirmiş və Təbrizdə İstanbul dərbarının əzəmətində bir dərbar qurmuşdu.

Uzun Həsən ordu təşkilatını da Osmanlı ordusu kimi qurmuşdu. Ordunun əsas qismini xüsusi əsgərlər təşkil edirdi. Onlar daim xidmət edib, dövlətdən maaş alırdılar. Qəsəbə və kəndlilərdən alınan piyada əzəblərlə¹³⁸ köçəridən alınan çeriklər¹³⁹ ancaq savaş zamanında maaş alardılar. Bir də vilayətlərdəki bəylərin əmrində və torpağa bağlı olan timarlı sipahilər¹⁴⁰ var idi. Ağqoyunluların bayraqları ağ rəngində olub üstündə qoyun başı əksi var idi. Uzun Həsəndən sonra gələn hakimlər adlarının başına sultan, sonuna padşah, xan və ya bahadır ünvanlarını əlavə edib, pul, fərman, damğa və yazılarında da bu ünvanları işlədirdilər.

Uzun Həsən bəyin «Qanunnamə»si əkinçi, sənətkar və tacirlərdən alınan vergilərin adılanə bir şəkildə tənzim və təhsil edilməsi¹⁴¹ üçün yazılmışdır. Onun «Qanunnamə»si Səfəvilər tərəfindən uzun müddət və Osmanlılar tərəfindən də bir müddət tətbiq edilmişdir.

SƏFƏVİLƏR

Səfəvilər ərdebilli Şeyx Səfiəddinin övladlarıdır. Bunlar yeni İranı bərpa edib, şiə məzhəbini İranın rəsmi məzhəbi etmişlər.

Şeyx Səfiəddin h. 650/1251-ci ildə monqol İlxanilərin qüdrətli zamanında Ərdəbildə anadan olmuş və h. 735/1334-cü ildə 82 yaşında vəfat etmişdir.

Şeyx Səfiəddin 25 il şeyx Zahid Gilaninin şagirdi olduğu zaman onun qızı ilə evlənmiş və şeyx Zahid öləndən sonra təriqətin şeyxi olmuşdu.

Şeyx Səfiəddin ilə müasir olan məşhur Qəzvinli Həmdullah Mustoufi və İbn Bəzzazın yazdığı «Səffətus-səfa»da («Əsli nüsxə») verdikləri məlumata görə şeyx Səfiəddin, oğlu Sədrəddin, nəvəsi Xacə Əli və nəticəsi şeyx İbrahim təriqət şeyxi olub, xalq arasında çox sevilib və hökumət yanında da nüfuz sahibi olmuşlar.

Şeyx İbrahimin oğlu Cüneyd atasının yerinə oturandan sonra, müridlərini silahlandırıb və özünə «Sultan» ləqəbi verərək Azərbaycan və Anadoluda şiə məzhəbini yaymağa çalışmışdır. Qaraqoyunlu Cahanşah sultan Cüneydin qüdrətindən qorxuya düşüb ondan Ərdəbili tərk etməsini istəyir. Sultan Cüneyd Diyarbəkirə gedir, orada Ağqoyunlu əmiri Uzun Həsən tərəfindən qarşılır və Uzun Həsənin bacısı ilə evlənir.

Uzun Həsən Cahanşahı məğlub edib Təbrizi alandan sonra, sultan Cüneydi yenidən Ərdəbil xanəgahına rəhbər təyin edir.

Sultan Cüneyd h. 864/1459-cu ildə Gürcüstan çərkəzlərinə hücum edir, sonra Şirvanşah (sultan Xəlil) ilə savaşıb və bu savaşda ölür.

Sultan Cüneyddən sonra oğlu Heydər onun yerinə oturur. Heydər Uzun Həsənin qızı ilə evlənir və atasının yolunu davam edir. Sultan Heydər əvvəlcə məsihi çərkəzlərini məğlub edir və onlardan 6 minə qədər əsir gətirir. Sonra Şirvanşah Fərrux Yassarla savaşağa məcbur olur. Fərrux Yassar Ağqoyunlu padşahı sultan Yaqubdan kömək istəyir və sultan Yaqub da öz səltənətinə nicat vermək üçün¹⁴² sultan Heydəre hücum edir. Sultan Heydər iki cəbhədə savaşağa məcbur olaraq Əlbürz¹⁴³ dağlarının ətəyində şəhid olur.

Sultan Heydər Uzun Həsənin qızı Şahbəyimlə evlənmişdi və ondan üç oğlu vardı: İbrahim, İsmayıl və Əli.

Sultan Yaqub onları Şiraza göndərüb İstəxr qalasında həbs etdirir. Lakin sultan Yaqub öləndən sonra hər üçü zindandan çıxırlar. Sultan Əli xanəgah mürşüdü olur və nəhayət, ağqoyunlularla savaşda öldürülür.

İsmayılı müridləri Gilana aparırlar və 15 yaşına qədər orada saxlayırlar. Gənc İsmayıl Ağqoyunlu dövlətinin daxili ixtilaflarından və aralarındakı çəkişmə və mübarizədən xəbərdar olandan sonra bir neçə yüz nəfərlə Ərzincana tərəf gedir (h. 906/1500). Şah İsmayıl sultan

Bəyazidin zəifliyindən faydalanaraq, ailəsinin tərəfdarlarını ətrafına toplayır və 5000 silahlı müridləri ilə Şimali Azərbaycana Şirvanşahın sorağına gedib onu məğlub etdikdən sonra, Naxçıvanda Ağqoyunlu hökmranı Əlvənd bəylə qarşılaşıb onu məğlub etdikdən sonra Təbrizə gəlir və göstəriş verib on iki imam və öz adına xütbə oxutdurur. Sonra on ilin ərzində Fəratdan Ceyhun nəhrinə qədər yerləri özünə tabe edir.

Səfəvi dövlətinin qurulması Anadolu şiiələrində elə bir şur¹⁴⁴ və həyəcan törətmişdi ki, bir-birinə «şah» gəlməsilə salam verirdilər və şahlarını görmək üçün İrana gəlirdilər.

Səfəvi hökumətini quran ellərin əksəriyyəti Anadoludan gəlib qızılbaş ordusunu təşkil etmişdilər. Qızılbaşlara aşağıdakı qəbilələr mənsub idi:

Ustaclu, Rumlu, Təkəlu, Zülqədər, Şamlu (Begdili, Xudabəndəlu və İnanlu), Əfşar və Qacar, ayrıca Gəncə və Bərdə qaramanları və talışlardan da bu hökumətin quruluşunda iştirak etmişdilər.

Şah İsmayıl 1525-ci ildə vərəm xəstəliyindən vəfat etdi. O, Osmanlı imperatoru sultan Səlimlə Çaldıranda fəvqəladə bir cəsarətlə savaştığı halda, məğlub oldu (1514), ondan sonra bir daha üzü gülmədi.

Şah İsmayıl böyük bahadır olduğu bir halda, çox həssas şair idi. Türk və fars dillərində şeir söylərdi. Onun zamanında türk dili də fars dili ilə yanaşı, rəsmi yazı dili idi. Ordu və dərbarın dili türkcə idi. Şeirdə «Xətai» təxəllüsünü seçmişdi. «Divani Xətai» Azərbaycan ədəbiyyatının və gənayi şeirinin¹⁴⁵ ən məşhur əsərlərindəndir. Onun şeirlərinin mühüm qismi Həzrət Əli və imamların eşqində söylənmişdir.

Xətai şiə əqidəsini xalq arasında yaymaq üçün xalq şeirinin qoşma şəklini seçmiş və xalq şairləri (aşıqlar) onun şeirini təqlid və təzmin etmişlər¹⁴⁶.

Şiə məzhəbinin rəsmi məzhəb olaraq elan edilməsi İranda milli vəhdətin və İran istiqlalının qorunmasına yardım etdi.

Səfəvi dövləti qurulandan sonra çoxlu türk elləri Türkiyədən Azərbaycana gəldilər. Bu dövrdə xalq dastanları aşıqlar tərəfindən düzəldi. Aşıqlar bu dastanlar şeir və nəsrə saz çalaraq oxuyurdular. Bu dastanların ən mühümləri «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Qəmbər və Arzu», «Şah İsmayıl və aşiq Qərib» və «Aşiq Abbas Tufarqanlı» dastanlarıdır.

Şah İsmayıldan sonra oğlu şah Təhmasib 25 il səltənət edib paytaxtı Qəzvinə keçirdi. Sonra şah Abbas zamanında İsfahan paytaxt seçildi və işlər el bəylərindən alınıb, şəhərli farslara verildi və o zamandan farslaşdırma siyasəti başladı.

Səfəvilərdən sonra Əfşarlar, Kərimxan və Qacarlar İranda hökumət elədilər. Kərimxandan başqa hamısı türk olublar.

İslam dövründə min ilə yaxın türklər İranda hökumət etmişlər və bu müddətdə İranın sərhədlərini qorumaq üçün qonşu olan türklərlə də savaşib, canlarını fəda etmişlər.

Ayrıca fars dili və ədəbiyyatını təşviq edib yayaraq, İran və islam maarifinin inkişafına var qüdrətləri ilə çalışmışlar.

MƏDƏNİYYƏT VƏ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dünyanın ən zəngin və qədim xalq ədəbiyyatlarından və hər yerdə olduğu kimi, əvvəlcə bu ədəbiyyat yaranmışdır. Xalqımızın yaratdığı dastanlar, nağıllar, nəğmələr, atalar sözü, lətifə və tapmacalar və nəhayət, aşiq qoşmaları nəsildən-nəslə keçərək hafizələrdə yaşamışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı bütünlüklə xalqın yaradıcılıq məhsulu olub, onun istək və arzularını, kədər və sevincini, məişət tərzi, adət və ənənələrini zövq, inam və etiqadlarının, dünyagörüşlərinin əks etdirməkdədir. Bu səbəbdən şifahi xalq ədəbiyyatı tarixini tədqiq edərkən, xalqımızın keçmişdəki adət, ənənə və bütün xüsusiyyətləri, müxtəlif tarixi dövrlərdə keçirdiyi inkişaf mərhələləri ilə də tanış oluruq. Bu ədəbiyyatın dili sadə və daha təmiz türkcədir. Xalq ədəbiyyatımızın rüşəsi Orta Asiyaya gedib çıxır. Türklər islam dinini qəbul edib Qərbi ölkələrinə, yəni İran, Rum və Orta Şərqi mühacirət etdikdən sonra da yaşadıkları yeni ölkələrdə əski adət, ənənə və folklorlarını mühafizə və inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Xalq şairləri yeni-yeni dastanlar və mahnılar yaratmış, bir tərəfdən də əcdadlarından qalan mirası genişləndirərək inkişaf etdirmişlər. Azərbaycan və İranın digər yerlərində və hətta Anadoluda daha çox oğuz türkləri yerləşdikləri üçün buralarda oğuz türkcəsi yayılmış və XII əsrdən sonra Azəri və Anadolu ləhcə və ya türkcələri zühur etmişdir.

Bu iki türk ləhcəsi əslində bir dildən törədikləri halda, sonralar birbirindən ayrı xüsusiyyətlər kəsb edib və iki ayrı ədəbiyyata sahib olmuşlar. Bununla belə, ellər arasındakı dil ayrılığı və ləhcə fərqi şəhərlilərin dili və ədəbiyyatı qədər çox olmamış və bir çox dastanlar («Dədə Qorqud» dastanı, «Koroğlu» və s.), atalar sözü və şifahi ədəbiyyatın digər növləri bu ölkələrdə yaşayan xalqlarda müştərək qalmış və ya kiçik fərqlərlə yaşamışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyatdan daha əski olduğu halda, daha gec yəni h. X/XVI əsrdən sonra yazıya alınmışdır. Bu xüsusda «Dədə Qorqud» dastanları bir istisna təşkil etməkdədir.

«Dədə Qorqud» dastanlarının kökü Orta Asiyaya bağlı olub, bugünkü şəkildə oğuzlar Azərbaycana gələndən sonra, böyük ehtimalla görə, XII əsrdə yarandığı halda, XV əsrdə yazıya keçmişdir. «Dədə Qorqud» dastanı haqqında «Dastanlar» fəslində məlumat verdiyimiz üçün burada təkrar etməyi lazım görmürük.

Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm qismini şeir və dastan təşkil edir. Hər ikisi xalq şairi olan və əski şamanların davamı olub tarixdə ozan, baksı adı ilə tanınan, h. X/XVI əsrdən sonra aşiq deyilən saz şairləri tərəfindən qoşulub oxununurdu. Saz şairləri əllərində sazları (qopuz) xalqın toy və qonaqlıqlarında, bayram və digər mərasimlərində saz çalaraq, şeir oxur və boy (dastan) söylərdilər. Aşiq şeiri qədim türk şeirinin davamı olub, dördlük şəklində və heca vəznə ilə söylənilir. Bunlardan ən çox söylənen və seviləni bayatılar, gəraylılar və qoşmalardır. Bayatılar yeddi, gəraylılar səkkiz, qoşmalar isə on bir hecalıdır.

YAZILI ƏDƏBİYYAT

İranda türk hakimiyyəti zamanında da yazı dili fars dili olduğu üçün türk ədəbiyyatı fars ədəbiyyatı qədər rəğbət görməmiş və hökumətlər tərəfindən təşviq və təqviyyət edilməmişdir¹⁴⁷. Bir tərəfdən də fars dilinin təsiri ilə türk şairləri əsərlərini fars dilində yazmışlar və öz ana dillərində yaradıcılığa az təşəbbüs etmişlər. Bununla belə, yeddi yüz ildən, yəni XIII əsrdən bəri İran türkləri Azəri türkcəsi ilə şeir yazmış və zamanla zəngin ədəbiyyat meydana gətirmişlər. Daha əvvəl «Varlıq» jurnalında və ayrıca kitab halında Azərbaycan ədəbiyyat

tarixinə aid silsilə məqalələr yazdığımız üçün burada fəqət mühüm şairlərimizə işarə edəcəyik*.

Həsənoğlu

Azəri türkcəsilə ilk dəfə şeir yazan və bizə məlum olan şair Əsfərainli Həsənoğludur. Bu şair Xorasan türklərindəndir və türk və fars dillərində şeir divanları yazmışdır. Farsca adı Pur Həsəndir. Bu şair XIII əsrin sonlarında – XIV əsrin başlarında yaşamış, şeirləri Xarəzmdən Anadoluya qədər yayılmış və Misir məmlük şairi Seyf Sərayi və Anadolu şairi Əhməd Dai onun qəzəlinə nəzirələr yazmışlar.

Nəsir Bakuyi

Sultan Olcaytu zamanında yaşamış və onun Bakı səfəri münasibətilə yazdığı bir şeiri əlimizdədir.

Nəsimi

XIV əsrin ən mümtaz Azəri şairi İmadəddin Nəsimidir. O, ilk dəfə Azəri türkcəsinə şeir divanı yazmış, ayrıca farsca və ərəbcə divanı da varmış, lakin ərəbcə divanı məhv olmuşdur. Nəsiminin şeirləri qənayi şeirin ən gözəl nümunələridir və Azərbaycan şeirinə ədəbi şəkil verən odur. Nəsiminin 1369-cu ildə Şirvan mahalında Şamaxıda anadan olduğu zənn edilir. Nəsimi hürufi təriqətinin qurucusu olan Təbrizli Fəzlullah Nəimi ilə Şirvanda tanış olub, onun şagirdi və sonra da xəlifəsi və təbliğatçısı olmuşdur.

Hürufi təriqəti bütün kainatı zat əzəlinin mücəssəməsi bilir, əlifba hərflərinə əsrarəngiz bir məna verir və ehtiram edirdilər.

Nəsiminin mürşidi Miranşah tərəfindən öldürüldükdən sonra Nəsimi Bakıdan Anadoluya gedir və orada şeir və fəlsəfi qəzəllərilə məktəbini təbliğ etmişdir. Bir müddət sonra Anadoludan Hələbə getməyə məcbur olmuş, fəqət orada müftinin fitvası və sultanın əmrilə dərisi soyularaq öldürülmüşdür.

Nəsimi idealistik, ürfani fikirlərini qəzəl, qəsidə, məsnəvi, müstəzad və tərcibəndlərində bəyan etmişdir. Onun fəlsəfi rübailəri Azər-

* Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış. I cild, Tehran, 1358.

baycan türkcəsində ilk yazılan rübailərdir. Burada nümunə üçün Nəsimidən üç rübai və bir qəzəl nəql edirik:

* * *

Gəl ki, müştəq olmuşam didarına,
Məhrəm etdin çün məni ısrarına,
Vermişəm can zülfi ənbər yarına,
Ey Pəri gül, çək məni bərdarına.

* * *

Saf için həm dəm səfa hasil qılır,
Kim ki, yarı bivəfa hasil qılır,
Dəri için dərdə dəva hasil qılır,
Canına yüz min bəla hasil qılır.

* * *

Aşıqın seyranı ol aləmdədir,
Kuntu kənzən gövhəri Aləmdədir,
Görmiyən şoul aləmi matəmdədir,
Aləm ol meydır ki, came cəmdədir.

Q ə z ə l

Dodağın qəndinə şəkər dedilər,
Dedilər ki, dəhanı yoxdur onun
Əhli mənə xocəstə surətinə
Haqqdan irəğ imişlər, anlar kim.
Fitnə düşdü cahana yüzündən,
Ənbər əfşan saçına, arizinə.
Bax onun yüzünə əl-əhyəni gör.
Şama bənzətdilər qara saçını,
Kipriyin oxuna, qaşın yayına
Can demişlər dodağına hey-hey
Şəbi yeldə durur saçın gecəsi.

* * *

Can şeirinə gör nələr dedilər,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər.
Mənaye vagib əs-suvar dedilər.
Səni ey nur, haqqı bəşər dedilər.
Bu cəhətdən sənə qəmər dedilər.
Yasəmən üzrə müşktər dedilər.
Əhli-məna budur nəzər dedilər.
Arizin nuruna səhər dedilər.
Aşıqın sinəsin sipər dedilər.
Bu sözü gör nə müxtəsər dedilər.
Surətin bədrinə qəmər dedilər.
Ey Nəsimi, mühiti əzəmsən
Gər çi əlfazına gövhər dedilər.

Nəsimidən sonra şeyx **Qasim Ənvar** və şeyx **Əlvan Şirazi**, **Həqiqi** (Cahanşah Qaraqoyunlu) və **Həbib** XV əsrdə Azərbaycan şeirinin məşhur nümayəndələri olmuşlar. Lakin XIV əsrdə **şah İsmayıl Xətai** və **Füzulinin** zühuru ilə Azərbaycan şeir və ədəbiyyatında yeni və parlaq bir dövr başlanmışdır.

Qazi Bürhanəddin

Bu şair XIV əsrdə Anadoluda yaşamış, Sivas əmiri olmuş və ağqoyunlularla savaşa şəhid olmuşdur. Bu şair Salur elindən olub, şeirlərini Azəri türkcəsi ilə yazmışdır.

NƏSR

XIII əsrdən sonra Azəri türkcəsində nəsr nümunələri də yazılmış və bəziləri bizim əlimizə keçmişdir. Bunlardan ən mühümləri: Hinduşah Naxçıvanının (Fəxrəddin) «Səhahu-l-Əcəm» adında lüğət və qrammatika kitabı, Ərzurumlu Zəririn «Sirətu-Nəbi» kitabı və «Fütuhu-ş-Şam» tarixi tərcüməsidir.

XIII əsrin ikinci – XIV əsrin birinci yarısında yaşayan və Səfəvi xanədanının böyük cəddi və mürşidi olan şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin

(vəfatı h. 713/1334) müridlərinin irşadı üçün türk və fars dillərində yazdığı «Qara məcmuə», ya «Seyru-s-Sufiyyə» və ya «Məqamat və məqalət şeyx Səfi əd-Din» əlimizə keçmədiyinə görə ondan kitabımızda nümunə verə bilmədik.

H. 1036/1617-ci ildə Fəzli İsfahani tərəfindən yazılan «Əfzəlu t-təvarixdə» və Minorskinin nəql etdiyi «Təzkirət əl-muluk» və Şardenin «Səfərnəmə»sində, həmçinin «Daneşməndani-Azərbaycan»da (Məhəmmədli Tərbiyə) bu məcmuədən bəhs edilmiş və Bəqayi ilə Qəribinin yazdıqları farsca-türkcə təzkirələrində bu kitabdən bəhs etdikdən sonra, «Qara məcmuə»nin yalnız Səltənətinin kitabxanada saxlandığını qeyd etmişlər. Qəribi öz təzkirəsində bu məcmuədən bəzi parçaları da vermişdir.

Səfəvilərin son dövründə İranı səyahət edən Şardenin yazdığına görə, Səfəvi şahları hərbə gedəndə ruhanilər bu kitaba müraciət edirmişlər*.

«Səhahu-l-Əcəm»

«Səhahu-l-Əcəm» dörd dilin (ərəb, fars, türk və pəhləvi) lüğət kitabıdır və azərbaycanlılara farscaı öyrətmək üçün yazılmışdır. Bu kitabın əlyazma nüsxəsini mərhum professor Həsən Zərinəzadə Çexoslovakiyada Bratislava kitabxanasında tapmış, professor Q.Beqdeli tərəfindən tədqiq edilərək inqilabdan sonra İranda çap etdirmişdir.

Burada nümunə üçün qrammatika fəslindən bir neçə sətir göstəririk: «Bil gil məsadirə ərəbi necə kim əslidir. Ondan sadir olur əsma və əfal ancılən (eləcə) məsadire parsi əslidir, ondan münşəyib olur qalan avzan və əmsal və geyrə. Ol məsadire parsi iki durlü (növ) dur. Amma biri lazım, biri mütəəddidur...»

Zərir

Qazi Mustafa Zərir Ərzurumlu olub, anadangəlmə kor olduğu üçün Zərir təxəllüsünü seçmişdir. O, kor olmağına baxmayaraq, islam elmində ustad olmuş və qazi rütbəsinə çatmışdır.

Zərir, eyni zamanda qüvvətli şair olduğu üçün «Sirət-i Nəbi»ni şeir və nəsr ilə qarışıq yazmışdır. Zərir «Qısseyi Yusif» məsnəvisini də

* Teydayeşe dövlətə Səfvi, Təlife Mişel M.Mezavi, tərcüməyə Yaqub Ajənd, 1363, Tehran, Nəşre Göstəre, s. 173–174

yazmışdır. «Sirət-i Nəbi»ni Misirə getdiyi zaman Misir türk padşahı Məlik Mənsur Əlinin istədiyi ilə yazmışdır və özü kitabın müqəddəməsində belə deyir: «Bu kitab kim, rəsulun sirəti kitabıdır, ərəb dilindən türk dilinə nə səbədən tərcümə olunduğu bildirir. Zərir aydur (söyləyir): Ol yıl içində kim rəsulun hicrətinə yeddi yüz yetmiş doqquz olmuş idi, Zərirə Misir səfəri ruzi oldu, çün Misir şəhrinə gəldi, diləgi ol idi, kim Misir mələkinə yetişə, Muluk həzrətinə yol bula, ya sultanlar söhbətinə layiq ola... Miskin Zərirə fəqire həqir, ol səadətli məlikun söhbətinə söz söyləmək səbəbindən yol buldi. Kəlimat bərəkətindən ol həzrətə təqərrüb hasil oldu. Zira, gözsüz kişinin əgər çə gözü yoxdur və gör ki əksükdür, amma hafizə qatı olur. Sözü könlündə cəm eyləməgə qüvvəti olur. Zərir söz söyləyəcək datlu söylərdi, qüvvətli, mərufətli söylərdi. Nəzm və nəsr söyləməkdə ibarəti xubdi, Xəlayiq anun sözünü dinləməyə əzim rəğbət edərlərdi. Biş yıl ol padşahın həzrətində Zərir hər gecə məclis eylədi. Sonra padşahın dilindən belə deyir:

Gəl, ey gözsüz, mənə bir sirə söylə,
Kim onda surət – o həm sirət olsun.
Həm anda elm anılsun, ədl anılsun,
İçində məniyə mərifət olsun.
Bizə əkləncə olsun dinləməkdə.
Yürəgümüzə dəxi qüvvət olsun.

XV əsrin nəsr nümunələrindən «Kitabə ixtiyarate qavaide külliyye» və ya «Dayireye cahanüma» və ondan sonra «Kitabi-kəvamile ət-təbire Bəvazici»ni göstərə bilərik.

Birincisi astroloji və ulduzların hərəkətindən, vaxtların təyini barədə İbri Xoca ibn Adili tərəfindən h. 839/1459–60-cı illərdə yazılmışdır. Bu kitabın əlyazması Bakıda professor Rüstəm Əliyev tərəfindən tədqiq edilib çap edilmişdir.

«**Kitabi-kəvamile ət-təbire Bəvazici**». Yuxu təbirində Xızır bin Əbdülhadi Bəvazici tərəfindən XVI əsrin birinci yarısında yazılıb, sultan Süleyman Qanuniyə təqdim edilmişdir. Bəvazici İraq türklərindən olub, Bəvazicdə anadan olmuş və Mosulda yaşamışdır. Kitabın dili XV əsr Azəri türkcəsidir və eyni zamanda zəngin lüğət kitabıdır. Bu kitabın da əlyazma nüsxəsi Bakıda professor Rüstəm Əliyev tərəfindən tədqiq olunub, lakin çap edilməmişdir.

OSMANLILAR

Osmanlılar oğuz elinin Qayı boyuna mənsub olub XIII əsrdə, yəni Anadolunun Səlcuqi sultanı olan I Əlaəddin Key Qubad zamanında başlarında Ər Toğrul bəy olaraq Ankaranın cənub-qərbində olan Qaracadağ nahiyyəsində yerləşdilər. Bir müddət sonra Ər Toğrul bəy Səqut şəhərini alıb oranı mərkəz seçdi və Səlcuq sultanına bağlı olub bizanslılarla savaşıdı. Ər Toğrul bəy 1281-ci ildə öldü, yerinə Qayıların başına oğlu Osman bəy keçdi və bir müddət sonra Osmanlı bəyliyi quraraq istiqlalını elan etdi (1299).

Osman bəy və yoldaşları bizanslılarla savaşıaraq bir çox şəhər və qəsəbələrini əllərinə keçirdilər. Bu zaman Bursa şəhəri Bizansın əlində qalan Anadoludakı ən böyük şəhər idi. Bu şəhəri Osman bəyin oğlu Orxan bəy və ya Orxan Qazi fəth etdi və Osmanlı paytaxtını Bursaya köçürtdü (1326).

Orxan bəy bizanslılarla savaşıqlara davam edərək İznik, İzmit şəhərlərini aldı və Üsküdara qədər gəldi. Orxan bəy 1362-ci ildə öldü və yerinə I Murad keçərək özünü padşah elan etdi.

Bir il sonra Ədirnə şəhəri osmanlıların əlinə keçdi və türklər Balkanlarda irəliləməyə başladılar. Bu hadisədən sonra Avropa dövlətləri xaçlı səfərlər¹⁴⁸ tərtib edib türklərə hücumlar etdilər. Lakin hər dəfəsində məğlub oldular. Sultan Muraddan sonra onun oğlu İldırım Bəyazid padşah olub Balkanlarda Dunay çayına qədər irəli getdi və İstanbulu iki dəfə mühasirə edib, bizanslıları xərəc verməyə və İstanbulda bir türk məhəlləsi qurmağa müvəffəq oldu.

Bu zaman Anadoluda Qaraman oğulları hökuməti və Teymurun xəteri¹⁴⁹ İldırım Bəyazidi şərqə tərəf dönməyə məcbur etdi. Qaraman oğulları dövləti digər Anadolu bəyliklərindən fərqli olaraq, özlərini Səlcuqların varisi bilirdilər və bu cəhətdən XIV əsrdə dəfələrlə osmanlılarla savaşımışdılar. Nəhayət, əsrin sonunda bütün Anadolu bəylikləri osmanlı hakimiyyəti altında birləşdi. Lakin bu birlik çox davam etmədi və Teymurun hücumundan sonra yenidən pozuldu.

İldırım Bəyazid Teymur ordusu ilə Ankaranın şimalında olan Çubukobada qarşılaşdı və çox şiddətli müharibədən sonra məğlub olub əsir düşdü (1402). Teymur onu mehribanlıqla qarşıladı və səkkiz ay müddətində gəzdirdi Anadoluda özü ilə birlikdə gəzdirdi (Göztaltı və nəzarət altında olaraq). İldırım Bəyazid Ağşəhərdə xəstələnib öldü, Teymur isə aldığı şəhərləri yanına gələn bəylərinə verib geri döndü.

Ankara savaşı adı ilə məlum olan bu savaş Osmanlı tarixində bir dönüş nöqtəsi idi. Çünki bu savaştan sonra yeni birləşmiş olan Anadolu bəylikləri birliyi yenidən pozuldu və Osmanlı dövlətində də tac və taxt uğrunda İldırımın beş oğlu arasında davalar başladı və nəhayət, 1413-cü ildə Məhəmməd Çələbi I Məhəmməd adı ilə padşah oldu.

Məhəmməd Çələbi Anadolu və Rumelidə əldən çıxan yerləri geri aldı və Osmanlı birliyini yenidən qurdu. Bu sırada Anadoluda şeyx Bədrəddin üsyan etdi.

Şeyx Bədrəddin böyük din alimi idi və padşahın əmri ilə İznikdə otururdu. Orada yeni bir təriqət qurub, gizli şəkildə yaymağa çalışırdı. Türklərin rəsmi tarixlərini (Əmin Oqtay, Tarix-i lise; 2-Ətlas yayın evi. İstanbul, 1973) yazdığına görə şeyx Bədrəddin Türkiyədə müxtəlif təriqətləri, o cümlədən ələviləri başına yığıb hakimiyyəti əlinə almaq istəyirmiş.

Şeyx Bədrəddin üsyanını yatırmaq üçün beş mindən çox müridləri öldürülüb, özü də Səraz alimlərinin fitvası ilə asılmışdır.

Məhəmməd Çələbi 1421-ci ildə Ədirnədə öldü və yerinə oğlu II Murad keçdi. II Murad sultanlığı zamanı daxili üsyanlar və xarici savaşlarla məşğul oldu. Anadolu işlərini qurtarandan sonra, Rum elinə yürüş etdi və Səlaniki və Makedoniyanı alaraq Osmanlı imperatorluğuna qatdı.

Şərqi avropalılar bir xaçlı səfər hazırladılar və ordularının başında Macar padşahı olduğu halda, osmanlılara hücum edib, Sofiyanı türklərdən aldılar və sultan Muradın təklifi ilə barışdılar. Həmin il avropalılar yenidən Varnadan osmanlılara hücum etdilər, lakin məğlub oldular.

Sultan Murad Balkanlarda, Yunanıstanda türk hakimiyyətini yenidən bərpa etdi. Bu sırada Jan Hunyad macar və almanlardan ibarət mürekkəb bir ordu ilə osmanlılara hücum etdi, lakin ikinci dəfə olaraq Gözovada¹⁵⁰ məğlub oldu. Gözova savaşı türklərin Balkanlarla qəti olaraq yerləşmələrini təmin etdi və bir daha səlibçilər hücum etməyə cəsarət edə bilmədilər.

Sultan Murad 1451-ci ildə öldü və oğlu Məhəmməd II Sultan Məhəmməd (Fateh) adı ilə padşah oldu. Sultan Murad yaxşı bir şair idi və türk dili və ədəbiyyatında xidməti vardır.

Sultan Məhəmməd Fateh taxta çıxdığı zaman, Osmanlı dövləti Anadolu və Balkanların ən böyük dövləti halına gəlmişdi. Dövlətin

hüdudları Rum eli tərəfindən Dunay çayına qədər genişlənmişdi. Bolqarıstan, Qəbristanın böyük bir qismi, Yunanıstanın bütün orta və şərq qismləri Osmanlı ölkəsinə qatılmışdı.

Sultan Məhəmməd zamanına qədər İstanbul şəhəri dörd dəfə mühasirə edilmiş, lakin alınmış bilməmişdi.

Sultan Məhəmməd əvvələn İstanbulun fəthi üçün hazırlandı. Bunun üçün boğazın ən dar yerində vaxtilə İldırım Bəyazid tərəfindən Anadolu da tikilən Anadolu hasarının qarşısında Rumeli hasarını tikdirdi və 400 gəmi hazırladaraq, Ədirnədə böyük torpaq tökdürdü. Sonra bu toplaqla bərabər 200 min nəfərlik ordu və 400 gəmi ilə İstanbula hücum etdi. Bu zaman İstanbul cəmiyyəti 160 min hüduduna idi və şəhərdə məzhəb və firqə davaları var idi. İmperator əhəlidən topladığı 30 min silahlı qüvvəsini İstanbul surlarına (şəhərin ətrafındakı divarlar) yerləşdirdi. Bu surların önündə 20 metr genişliyində xəndək var idi. Rumlar körfəzin ağzını zəncirlə bağlamışdılar. Osmanlı dəniz qüvvələri burada toplaşdı və Fatehin təşəbbüsü ilə 72 gəmi quru yerdən, Qalatadan (İstanbulda bir yerin adıdır) körfəzə endirildi. Əvvəlcə yola xüsusi relslər döşəndi (kızaklar) və yağlandı. İstanbul daxildən və xaricdən hücumla məruz qaldı. Türklər İstanbulun ətrafındakı surları toplaqla ilə yarıb, içəri girdilər və Fateh Aya Sofiya kilsəsinə gedərək, ilk Cümə namazını orada qıldı. 29 may 1454-cü ildə İstanbul tamamilə alındı. İmperator isə bir türk əsgəri tərəfindən hərbi əsnasında öldürüldü və beləliklə, Bizans imperatorluğu məhv oldu. Sultan Məhəmmədə «Fateh» ləqəbi verildi.

İstanbulun fəthini orta çağın sonu - yeni çağın başlanğıcı kimi qəbul etmişdir.

Fateh zamanında Anadolu və Balkanlarda iyirmiyə yaxın hökumət və bəylik var idi. Fateh bunların hamısını fəth edib, böyük Osmanlı imperatorluğunu qurdu. Anadolu da Qaraman oğulları bəylikləri və digər türk bəyliklərindən başqa, Trabzon Rum imperatorluğu var idi. Fateh 1461-ci ildə buranı da aldı. Sonra Uzun Həsənlə savaşıb, onu məğlub etdi (1473).

Fateh zamanında Egey dənizindəki adalar və Krım xanlığı da alındı və nəhayət, 1481-ci ildə Fateh ordugahda çadır içində öldü. Fateh dövrü osmanlıların ən parlaq dövrlərindən olmuşdur. Fateh zamanında memarlıq və rəssamlıq da çox tərəqqi etmişdir. Sultan Məhəmməd İstanbulun Fateh adı ilə məşhur olan məhəlləsində

böyük mədrəsə, məscid və kitabxana tikdirmişdi. Bu mədrəsədə dini və dünyəvi elmlərin hər ikisi öyrədilirdi.

Fatehin məmləkət idarəsi üçün hazırladığı "Fateh" qanun-naməsi osmanlıların ilk qanuni-əsasısı¹⁵¹ sayılır.

Fateh yaxşı şair olub ərəb və fars dillərini çox gözəl bilirmiş. Bundan başqa, yunan və italyan dillərini də bilirmiş. Onun zamanında İstanbul, Anadolu və Rumelidə bir çox mədrəsə, saray, məscid, karvansara, hamam, yol, körpü və qala tikilmişdir. Fatehdən sonra oğlu II Bəyazid sultan oldu. 31 illik sultanlığında böyük işlər görə bilmədi. O, ömrünün çoxunu oxumaq və ibadətlə keçirirdi və savaşı sevməzdi. Onun qardaşı Cəm Sultan padşah olmaq üçün üsyan edib, Bəyazidlə savaşıdı. Lakin məğlub olandan sonra Fransaya və oradan da İtaliyaya getdi və bir müddət oralar-da avropalıların əlində alət olandan sonra, 1495-ci ildə Neapolda öldü.

Cəm Sultan yaxşı şair, ədib və cəsur əsgər idi. Onun türkcə müxtəlif şeirləri və fars dilində məsnəvisi vardır.

Bəyazidin zamanında məmlüklər və benediklərlə osmanlılar savaşıdılar. Sonra Şah İsmayıl məsələsi ortaya çıxdı. Şah İsmayıl sultan Bəyazidin yumşaqlığı və səhlənkarlığından istifadə edərək, Anadolu şiəliyin təbliğatına başladı və onun tərəfdarları olan Anadolu qızılbaşları Şahqulunun rəhbərliyi ilə şüar etdilər. Bu hadisələrlə qatlaşa bilməyən Bəyazidin oğulları sultanlıq fikrinə düşdülər və hətta Bəyazidin üçüncü oğlu Səlim atası ilə savaşıdı və nəhayət, 1512-ci ildə padşah istefa verib, taxtını oğlu Səlimə buraxdı.

Osmanlılarda təşkilat, maarif və mədəniyyət

Osmanlıların ilk zamanlar paytaxtı Bursa şəhəri olub, sonra Rumeli və Ədirnəni alandan sonra bir müddət hər iki şəhər paytaxt kimi olmuşdur. İstanbulun fəthindən sonra paytaxt İstanbula keçirilmişdir.

Hökumət və ya idarə mərkəzinə divan deyilirdi. Divana quruluş dövründə padşah və sonralar baş vəzir və ya sədri-əzəm başçılıq edərdi.

Divanın qayda və vəzifələri bunlar idi:

1 - V ə z i r e - ə z ə m və vəzirlər; sonralar vəzire-əzəmə sədr əzəm deyilirdi. Quruluş zamanında bir olan vəzir, Fateh zamanında dördə çıxdı. Vəzirlər daha çox alimlərdən təyin edilirdi və sədr əzəm padşahın vəkili olub, padşahın möhürü də onda idi.

2 - Q a z i y e ə s g ə r l ər v ə m ü f t i: əvvəlcə bir qaziye əsgər var idi, sonra bir Rumeli və bir də Anadolu qaziye əsgəri seçildi. Bunlar divanda böyük münaqişələrə baxardılar. Müfti qanunların şəriətə uyğun olub-olmamasını müəyyən edirdi, onun fitvası olmasa kimsə edam edilməzdi. XVIII əsrdən sonra müftiyə şeyx-ül islam deyildi.

3 - D ə f t ər d a r l a r: Fateh zamanına qədər bir dəftərdar vardı. Ondan sonra biri Rumeli və Anadolu dəftərdarları olaraq, iki dəftərdar seçilirdi. Bunlar maliyyə işlərində məsul olub, dövlətin gəlirini, xərclərini və büdcəsini hazırlardılar.

4 - N i ş a n ç ı: Bir nəfər idi və qeydetmə işlərində məsul idi. Fateh zamanına qədər divan padşahın yanında toplanırdı, sonralar sədr əzəmin riyasətində və yenə dərbarda toplanırdı. Sədr əzəmin idarəsinə bab-ali deyilirdi.

Məmləkət mərkəzə bağlı əyalətlərə bölünmüşdü və hər əyalət bir neçə sancağı və hər sancaq bir neçə qəza və kəndi əhatə edirdi. Anadolu əyalətləri Anadolu bəylərbəyinə, Rumeli əyalətləri isə Rumeli bəylərbəyliyinə tabe idi.

Hər sancağın bir məsulu və hər qəzanın rəisi (qazi) və bir də sübəşisi (qoşun rəisi) var idi.

Osmanlı dövlətində torpaq üzərində çalışanın mülkü idi. Fəqət, məhsullarının onda birini dövlətə verərdilər.

Fəth edilən torpaqlar beş qismət ayrılırdı: 1 – dirlik, 2 – vəqf, 3 – ocaqlıq, 4 – yurdluq, 5 – müqatiə.

D i r l i k: maaş əvəzi məmurlara (sipahi) verilən torpağa deyilirdi və gəlir miqdarına görə üç qismə ayrılırdı: xass, ziyamət və timar.

X a s s - illik gəliri yüz min akçadan¹⁵² çox olan dirliklərə deyilirdi. Bunlar padşahlara və ailələrinə, şahzadələrə, divan üzvlərinə, bəylərbəyi və sancaq bəylərinə verilirdi. Xass sahibləri dirliklərinin beş min akçasını öz seçimləri üçün, qalanını əsgər bəsləmək üçün xərc edərdilər.

Z i y a m ə t - illik gəlirləri 20 min akça ilə 100 min akça arasında dirliklərə deyilirdi. Bunlar xass sahibləri kimi əməl edirdilər.

T i m a r - illik gəliri 3 min akça ilə 20 min akça arasında olan dirliklərə timar deyilirdi. Timar sahibləri illik gəlirlərinin 3 min akçasını öz məsrəflərinə və qalanını da əsgər bəsləməyə xərc edirdilər.

V ə q f - fəth edilən ərazinin bir qismi ümumi xəzinə işlərinə (mədrəsə, came və s.) ayrılır və bunlara vəqf ərazisi deyilirdi.

O c a q l ı q ə r a z ı - qala gözətçiləri və gəmiçilərə ayrılan yerlər idi.

M ü q a t i ə - dövlət əlində qalan yerlərə deyilirdi.

Ordu

İlk Osamanlı ordusu boy ordusu idi. Sonra Orxan bəy zamanında nizami və davamlı ordu quruldu. I Sultan Murad zamanında Osmanlı ordusunun özəyi olan yeniçəri ordusu quruldu. Yeniçəri ordusu fəth edilən yerlərdəki məsihi uşaqları alıb, xüsusi qarnizon və mədrəsələrdə islam və türk tərbiyəsi ilə bərabər, savaş fənni öyrədilir və bunlardan yeniçəri ordusu təşkil edilirdi. Yeniçərilər özlərini Bəktəşi təriqətinə mənsub bilirdilər və bunların komandanına yeniçəri ağası deyilirdi.

Fateh zamanında Osmanlı ordusu dövrünün ən münəzzəm ordusu idi və üç qola ayrılmışdı:

1 – qapıqulu əsgəri, 2 – əyalət əsgəri, 3 – yardımçı qüvvələr. Qapıqulu əsgərləri və yardımçı qüvvələr dövlətdən maaş (ülufə) alardılar, piyada və süvari idilər

1. Q a p ı q u l u p i y a d a l a r ı dövlətin əsas əsgərləri idi və yeddi ocağa ayrılırdılar. Əcəmi oğlanlar sonra yeniçəri olardılar. Yeniçərilər, cəbbəçilər (silah və tədarükat sinfi), topçular, top arabaçıları və qumbara və ya xumparaçılar (bomba və top gülləsi düzəldənlər), lağımçılar (təxribat üçün əsgər hazırlayan bir sinif idi).

Qapıqulu süvarilər – bunlar da yeniçərilər kimi dövlətdən maaş alardılar.

2. Ə y a l ə t ə s g ə r l ə r i: dirlik, ya timar sahiblərinin bəslədikləri əsgərlərə deyilirdi. Fateh zamanında əyalət əsgərlərinin sayı 100 min olmuşdu.

3. Y a r d ı m ç ı q ü v v ə l ə r v ə a k ı n ç ı l a r: yardımçı əsgərlərin ən əhəmiyyətli əzəb əsgərləri idi. Bunlar piyada idilər və savaşda qabaqda savaşardılar. Akınçılar atlı olub, sərhədlərdə yaşayırdılar və kəşfiyyat həmlələri də bunların öhdəsinə qoyulmuşdu.

Dəniz qüvvələri və ya donanma. Osmanlı dəniz qüvvələri Fateh zamanında vüsət tapdı. İstanbulun fəthi üçün dörd yüz gəmi qayırdı. Bunların 150-si savaş gəmisi idi.

Maliyyə işləri

İlk dəfə Orxan bəy zamanında (1324–1360) akçı adı ilə gümüş sikkələr basıldı. Qızıl sikkə ilk dəfə Fateh zamanında basıldı.

Osmanlı dövlətinin aidyyəti bunlardan ibarət idi:

- 1 – müsəlmanlardan alınan uşr və heyvan vergisi (maliyat)
- 2 – məsihi və yəhudilərdən alınan xərac və cizyə
- 3 – gömrük, mədən və cəngəllərin gəlirləri;
- 4 – tabe bəyliklərin yolladıqları vergilər və hədiyyələr.

Dövlətin ən böyük məsrəfi qapıqulu əsgərlərinə və alimlərə verilən maaşlar idi.

Maarif və mədəniyyət

Fateh zamanınacan bütün dövlət işləri müsəlman türklərin əlində idi. Fateh dövründən sonra müsəlman olan başqa xalq və millətlər də iş başına gəldilər. Fateh zamanında ilk dəfə buşnaklar və sonra həriqlər, arnavutlar (alban) və bulğarlardan da islamı qəbul edən oldu.

Məsihilər və yəhudilər ticarət və sənətkarlıqla keçinirdilər. Serblər və bulğarlar daha çox əkinçilik və çobançılıqla məşğul olurdular. Osmanlı dövlətində təlim və tərbiyə islam dininə dayanırdı. Əsaslı təlim müəssisələri mədrəsələr idi. Bunlar məscidlərin yanında tikilirdi. Mədrəsələrdə təlim iki şöbəyə ayrılırdı: birinci şöbədə dini dərslər: Quran, kəlam, təsvir, hədis, fiqh, fəlsəfə və məntiq oxudulurdu; ikinci şöbədə nücum, hesab və tibb dərsləri oxunurdu. Birinci şöbədən imam (pişnəmaz), xətib, qaziye-əsgər, müfti, ya müdərriş, ikinci şöbədən isə mühəndis, doktor və memar çıxırdı.

Bu mədrəsələrdən başqa, bir də dərbarda məktəb var idi. Bu məktəb dövlət məmurları yetişdirmək üçün qurulmuşdu.

Dil və ədəbiyyat

Anadoluda Səlcuqlar zamanında rəsmi dil fars dili idi. Divan dəftərləri də farsca yazılırdı. Bu zamanlar Mövləvi kimi əsl türk olan

şairlər əsərlərini daha çox farsca yazırdılar. 1277-ci ildə Qaramanoğlu Məhəmməd Konyanı aldı və türk dilini fars dilinin yerinə rəsmi dil təyin etdi.

Osmanlılar zamanında da rəsmi dil türk dili idi, lakin fars və ərəb dillərinin də nüfuzu çox idi. Osmanlılar zamanında şeir və ədəbiyyatla yanaşı, elmi əsərlər də türk dilində yazılmağa başladı. Təsəvvüf şeirlərində xalq dili örnək oldu.

Quruluş dövründə osmanlı ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı və təsəvvüf ədəbiyyatı olaraq iki qoldan inkişaf etdi. Bu dövrdə yetişən məşhur şairlər və yazıçılardan Gülşəhri, Aşiq Paşa, Şeyxoğlu, Əhmədli, Şeyxi, Yunus Əmrə və xüsusən «Mövlud-i Nəbi»nin müəllifi Süleyman Çələbi məşhurdur.

II Murad ilə oğlu Fateh də yaxşı şair və ədib idilər. Fatehdən sonra II Bəyazid və Cəm Sultan da şair idilər.

XV əsrin ikinci yarısında divan ədəbiyyatı klassik şəklini almağa başladı. Şeirdə fars və ərəb dillərində kəlmə və ifadələr türkcənin yerini aldı və divan ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatından tamamilən ayrılaraq yalnız yuxarı təbəqənin anlama biləcəyi bir ədəbiyyat halına gəldi.

Memarlıq və gözəl sənət

Osmanlı memarlığı Səlcuq və Bizans memarlığının təsiri altında inkişaf etdi və Osmanlı türk memarlığı adını aldı.

XIV əsrdə İznik, Bursa və Ədirnədə böyük məscidlər, mədrəsələr, xəstəxanalar və saraylar tikdirildi. XV əsrdə memarlığa daha çox əhəmiyyət verildi. Bu əsrdə Bursada tikilən Ulu came, Yaşıl came və Yaşıl türbə Məhəmməd Çələbi zamanının əsərləridir. Camelər ibadət yerləri və toplaşma yerləri idi. Yaşıl came təbrizli ustadlar tərəfindən tikilmişdir.

Gözəl sənətlərdən xətt, təzhib,¹⁵³ çiniçilik, oyma və münəbbətkarlıq¹⁵⁴ və sədəf işləri qabağa getdi. Lakin Fateh zamanında rəssamlıq (nəqqaşlıq) qabağa getdi. Fateh İtaliyadan (Venesiya) məşhur nəqqaş Bellini gətirib öz əksini və İstanbul mənzərələrini ona çəkirdi.

Osmanlı türk memarlığı Fateh zamanında inkişaf edib və XVI əsrdə ən kamil səviyyəsinə çatmışdı.

III FƏSİL. ORTA ASİYADA İSLAM DÖVRÜ TÜRK ƏDƏBİYYATI

İslam dövrü türk ədəbiyyatı ilk dəfə Orta Asiyada Qaraxanilər zamanında zühur etmişdir. Türklər VIII əsrdən müsəlman olmağa başladılar. Lakin X əsrin birinci yarısında üçüncü Qaraxani hökmdarı Satuq Buğra xan müsəlman olandan sonra islam dövlətin rəsmi dini elan edildi və ondan sonra türklər kütlə halında müsəlman oldular. Belə ki, X əsrin sonlarında Tarım hövzəsindəki uyğurlar və İrtiş çayının şimalında qalan türklərdən başqa, bütün türklər müsəlman olmuşdular.

İslam dini ilə birlikdə ərəb yazısı, islam dininə aid məfhum və düşüncələr də türk ədəbiyyatına girməyə başladı.

Qaraxanilər 999-cu ildə Samani dövlətini yıxıb Qərbi Türküstanı da ələ alandan sonra Səmərqənd, Buxara və Nişapur kimi müsəlman kultür mərkəzləri ilə birbaşa təmas tapdılar və islam türk ədəbiyyatı ilə birlikdə maarifi-islamının təşkilində iştirak etdilər.

Qaraxanilər aşağıdakı ellərdən ibarət idi: 1 – Qarluklar; 2 – Uyğurlar, yığmalar; 3 – Oğuzlar və qıpçaqlar.

Qaraxanilər uyğurlar və iranlılarla birbaşa təmasları nəticəsində, onların kultür və mədəniyyətlərinin təsiri altında qaldılar. Bir tərəfdən də islam dini ilə birlikdə ərəb və fars dili də onların dilinə nüfuz etdiyindən, yavaş-yavaş xalq ləhcəsi və yuxarı təbəqənin ləhcəsi olaraq iki ləhcə zühur oldu.

Bu tarixdə qəznəvilər Qəznə və Xorasanda hökumət təşkil etdilər. Qəznəvilər türk olduqları halda, İran kultürünün təsirində idilər. Belə ki, Sultan Mahmud fars dilini ölkəsində rəsmi dil elan etdi və onun inkişaf və yayılmasına var qüvvəsi ilə çalışdı. Fars dilini və İran əsərlərini «Şahnamə» onun naminə Firdovsi tərəfindən yazıldı.

Bu dövrdə türk alim və yazıçıları əsərlərini daha çox ərəbcə və ya farsca yazmışlar. Məsələn, islamın böyük filosofu Fərabî (Əbu Nəsr Məhəmməd bin Tərxan bin Özlük – 870–950) oğuz türklərindən olduğu halda, əsərlərini ərəbcə yazmışdır. H. VII əsrdə İbn Xəllikan tərəfindən Misirdə yazılan «Vəfəyat əl-əyan» kitabında Fərabinin heç bir zaman türk paltar və qiyafətini dəyişdirmədiyi yazılmışdır.

«Təfsiru-l-kəşşaf və müqəddəmə əl-ədəb» lüğət kitabının müəllifi Cəvahir Zəməxşəri və «Əl-miləl və n-nihəl»in müəllifi Məhəmməd Şəhristani də türk olmaqlarına baxmayaraq, əsərlərini ərəb dilində

yazmışlar (V.Bartold). Zəməxşərinin «Lügət» kitabı dörd dildə (ərəbcə, farsca, Xarəzm əski dili və Xarəzm türkcəsi) yazılmışdır.

Məşhur ərəb dili alimi Fərabî İsmail Cövhəri də türk olduğu halda, «Sühahi cövhəri» və ya «Əs-sühah fi-l-lügət» kitabını ərəbcə yazmışdır.

XI əsrdə oğuz türklərindən Səlcuq oğuzları da Böyük Səlcuq imperatorluğunu təşkil etdilər və bütün türklər bu üç dövlətin (Qaraxani, Qəznəvi və Səlcuq) təbəəliyində olurlar.

Bu dövrün türk dili və ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələri «Qudatğu bilik» şeir kitabının yazanı Yusif Xas Hacib və «Divanü-lüğa-tit-türk»ün müəllifi Mahmud Kaşğari olmuşdur.

Mahmud Kaşğari türk dilinin nəhvi barəsində də bir kitab yazmışdır ki, sonradan bu kitab itmişdir.

Yusif Xas Hacib Balasaqun əhli olub «Qudatğu bilik» və ya «Siyasəti elmi» kitabını şeirlə yazmış və öz zamanının ən parlaq ədəbi dilini yazıya almışdır.

«DİVANÜ-LÜĞA-TİT-TÜRK»

Bu böyük əsər Mahmud Kaşğari tərəfindən bütün türk dil və ləhcələri tədqiq edildikdən sonra h. 451/1072-ci ildə ərəbcə yazılmış və Abbasi xəlifəsinə təqdim edilmişdir.

Bu kitab ərəblərə ədəbi türk dili olan Xaqani və ya Kaşğari ləhcəsini və o zamankı türk ləhcələrini (oğuz, qıpçaq, çigil, yağma və qırğız) öyrətmək üçün yazılmış və eyni zamanda türk elləri haqqında ən mühüm bilgini vermiş və türk xalq ədəbiyyatından da nümunələr vermişdir. Bu kitab ilk türk dili qrammatikasıdır.

Kitabın mətni və tərcüməsi Türkiyədə Müəllim Rifət və Bəsim Atalay tərəfindən nəşr edilmişdir (h. 1223).

Divanda sözlərin mənasını daha yaxşı başa düşmək üçün müəllif türk atalar sözlərindən faydalanıb 272 atalar sözü işlətmışdir. Ayrıca, türk xalq ədəbiyyatından dörd mərsiyə, neçə dastan, 300 dördlük şeir misallar şəklində verilmiş və türklərin cəsarəti və sülhşurluqları¹⁵⁵ mədh edilmişdir.

Bu kitabda bir dünya xəritəsi vardır. Mərkəzdə Qaraxanilərin mərkəzi Balasaqun olmaq üzrə, türk elləri və qonşularının yerləri təyin edilmişdir.

Divanda 20 türk elinin adı və yerləri, oğuz elinin 22 qəbiləsi barədə məlumat verilmişdir.

Yaşadığı yerlərinə görə türk elləri belə bölünmüşdür:

1 – Peçeneqlər, bizanslılara ən yaxın yerdə olan türklərdir.

2 – Qıpçaq, oğuz, imək, başqırd, basmil, kay, yabaqu, tatar və qırğızlar.

3 – Çigil, toxsi, yamğa, əğraq, çaruq, çumul, uyğur, tanqut və xitaylar şimaldan cənuba tərəf yerləşmişlər.

4 – Tavqaç Çinin cənubundadır.

Türk ləhcələrinin xüsusiyyətləri: Kaşğarlı Mahmud türk elləri haqqında şərh verəndən sonra, onların dil xüsusiyyətlərini də bəyan edir və aralarındakı bənzərliklər və ayrılıqlar haqqında şərh verir. Kaşğariyə görə:

1 – Ən düzgün və cılxa türklər o ellərə məxsusdurlar ki, yalnız bir dil bilirlər, iranlılar və xaricilərlə təmasları yoxdur.

2 – Uyğur ləhcəsi xalis deyil və aralarında müxtəlif şivələri də var.

3 – Oğuz, qıpçaq, qırğız, toxsi, yağma, çigil, əğraq və çaruq ləhcələri xalisdır.

İmək (qıpçaqlardan bir boy) və başqırd ləhcələri də yuxarıdakı ellərin dillərinə bağlıdır.

4 – Peçeneq, bulğar və suvar ləhcələri türkidir. Lakin çox kəlmələr dəyişmişdir. Türk ləhcələrinin asanı oğuz ləhcəsidir. Ən doğru düzgünləri də toxsi və yağmaların ləhcəsidir.

Türk ləhcələrinin ən fəsih¹⁵⁶ və incəsi Xaqani ləhcəsidir.

Kaşğariyə görə türk ləhcələri arasında fərqlər daha çox bəzi hərflərin (fonem) həzf¹⁵⁷ və ya dəyişməindən əmələ gəlmişdir. Məsələn:

1 – Xaqani ləhcəsində «y» ilə başlanan sözlərdə oğuz, qıpçaq ləhcələrində «y» düşür və söz «i» ilə başar: yılan-ilan, yıl-il.

2 – Oğuz, qıpçaq ləhcəsində, bəzən kəlmə başında «y» yerinə «c» gəlir.

3 – Arqu ləhcəsində kəlmələrin ortasında və sonunda «y» «n» hərfinə təbdil olur¹⁵⁸, məsələn: «kuy» yerinə «kun» (qoyun) deyilir.

4 – Oğuz, qıpçaq və suvar ləhcələrində sözlərin başındakı «m» «b»yə təbdil olmuş, məsələn «mən» yerinə «bən» və «minmək» yerinə «binmək» deyilir.

5 – Oğuzlar və onlara yaxın ellərdə sözlərin başındakı «t» «d»yə təbdil olur, məsələn «təvə» yerinə «dəvə» deyilir. bəzən də «d» yerinə «t» gətirilir.

6 – Əski türkcədə sözlərin ortasındakı «z» oğuz, yağma, toxsi ləhcələrində «y»-yə təbdil olur, məsələn: «qazın»– «qayın» olur.

7 – İsim və fellərin ortasındakı «ğ» oğuz, qıpçaq ləhcələrində həzif olur. məsələn: «tamğaq» yerinə «tamaq» (damaq), «urğan» yerinə «uran», ya «vuran» deyilir.

8 – Xaqani türkcəsində «b», oğur ləhcəsində «v»yə təbdil olur. Məsələn «ab» yerinə «av» və ya «barmaq» yerinə «varmaq» (yetişmək) deyilir.

Kaşğarlı Mahmud türk ləhcə və ya dillərinin fərqlərini anladandan sonra, Xaqani və oğuz türkcələrini müfəssəl şəkildə şərh edir.

XAQANI TÜRKCƏSİ

Xaqani türkcəsi dövlətin rəsmi dili olub, Kaşğar və Balasaqun xalqının da danışdığı dili idi. Ona görə ona Kaşğar ləhcəsi də deyilirdi. Qaraxanilər daha çox uyğur və qarluq ellərindən təşkil olduğundan bu iki elin ləhcələri də bir-birinə çox yaxın idi. Uyğur ləhcəsi az fərqlə xaqani ləhcəsindən ayrılır. Xaqani ləhcəsilə çox dəyərli kitablar yazılmışdır. Bunların ən mühüm «Qutatğu bilik», «Utbət əl-həqaiq» və başqalarıdır. Bu ləhcə Xarəzm və Cığatay ədəbi ləhcələrinin yaranmasına qədər Orta Asiyanın müştərək ədəbi dili olmuşdur.

OĞUZ TÜRKCƏSİ

Oğuz ləhcəsinin xüsusiyyətlərindən müxtəsər olaraq daha əvvəl bəhs edildi. Kaşğarlı Mahmuda görə qıpçaq, yemək, peçeneq və bulğar ləhcələri də oğuz qrupuna daxildir. Onun dediyinə görə oğuz ləhcəsinin bariz bir xüsusiyyəti fars sözlərinin bu dildə çox işlənməsidir. Oğuzlar farslarla qonşuluq və yaxın təmasları nəticəsində bir çox türkcə sözləri unudub, onların yerinə farsca sözlər işlədirlər. Kaşğarlı bu iki dil və el arasındakı yaxınlığı göstərmək üçün əski bir atalar sözünü nəql etmişdir:

Başsız börk olmaz, tatsız türk olmaz.

İndi «Divanü-lüğa-tit-türk»də nəql edilən atalar sözlərindən nümunələr dərc edirik:

1 – Beş ərüngək tüz ərməs.

2 – Alplar birlə uruşma, bəklər birlə turuşma.

- 3 – Korkmuş kişiğə koy baştuş görünür.
- 4 – Bir qarğa birlə kış kəlməs.
- 5 – Kanıq kan bilə yumas.
- 6 – Bir tilku terisin ikilə soymas.

Bugünkü türkcəmizlə:

- 1 – Beş barmaq düz (bir) olmaz.
- 2 – Qəhrəmanlar ilə vuruşma, bəylərə qarşı durma.
- 3 – Qorxmuş kişiyyə qoyun başı qoşa görsənir.
- 4 – Bir qarğa ilə qış gəlməz.
- 5 – Qanı qanla yumazlar.
- 6 – Bir tülkünün dərisini iki dəfə soymazlar.

Şeirlərdən nümunələr
Bahar tousifində:

Türlük çiçək yazıldı,
Uçmaq yiri göründi.

Barçın yazım gərildi.
Tumluq yana gəlgüsüz.

Bugünkü türkcəmizlə:
Dürlü çiçəklər açıldı,
Behişt yeri göründü.

Sanki ipək döşək sərildi
Daha soyuq gəlməyəcək.

Quş qurd qamuq tirildi,
Ökür alıb tarıldı.

Erkək tişi tərildi,
Yınga yuna gırgisüz.

Bugünkü türkcəmizlə:

Quş qurd hamı dirildi,
Dəstə-dəstə olub getdilər.

Erkək-dişi topladı.
İynə(nin) dəxi girməyəcəklər.

Divanda Cuçu adında əski bir türk şairindən də bəhs edilmişdir.

«QUTADĞU BİLİK»

Bu kitab 1069 m. – 448 h. şəmsi və 462 qəməridə Yusif Uluğ Xas Hacib tərəfindən şeir şəklində yazılmış və Qaraxani sultanı Buğra xana təqdim edilmişdir. Bu kitaba görə ona Xas Hacib rütbəsi verilmişdir.

Qutadğu bilik-siyasət və iqtidar biliyi (elmi siyasət) deməkdir və kitabın mövzusu və məzmununa görə ona bu ad qoyulmuşdur.

Kitabın mövzusu öyüddür və mübahisə, danışığ şəklində yazılmışdır. Müəllif müxtəlif ictimai məsələlər barəsində bəyan etdiyi fikir və əqidəsini isbat etmək üçün böyük adamların sözlərindən və zərbi-məsəllərdən faydalanmışdır.

Kitab məsnəvi şəklində və müteqarib-e müsəmmən-e məqsur¹⁵⁹ bəhrində yazılmış və bu baxımdan «Şahnamə»yə bənzədiyi üçün iranlılar tərəfindən «Şahnameye türki» adlandırılmışdır.

«Qutadğu bilik» 6645 beytdən ibarətdir, kitabın sonuna üç qəsidə (124 beyt) və kitabın mətninə 173 dördlük (bayatı) əlavə edilmişdir: «Qutadğu bilik» müsəlman türklərin ilk şeir kitabı olaraq mənzum türk ədəbiyyatının əsaslarındanır.

Müəllif Balasaqunlu olub, əsərini Kaşğarda bitirib, Tabqaç Buğra xana təqdim etmişdir.

Kitabın tədqiqi göstərir ki, müəllif yüksək təhsil görüb, ədəbiyyatdan başqa nücum, kimya, təbiət elmini, coğrafiya və riyaziyyatı da bilirmiş və bəzi rəvayətlərə görə İbn Sinanın şagirdi imiş. Müəllif İran və ərəb ədəbiyyatını yaxşı bilir və az da olsa onların təsiri altında qalmışdır.

Şairin dili sadə və eyni zamanda ədəbidir. Bütün kitabda 120 ərəb və fars sözü işlənmişdir. Bunlar da dini və dövlət işlərinə aid istilahlardır.

«Qutadğu bilik» Tanrının münacat ilə¹⁶⁰ başlayır, sonra peyğəmbərin və ilk dörd xəlifənin mədhi, sonra da bahar təsviri və Buğra xanın tərfi gəlir. Sonra yeddi ulduz, on iki bürc və elm, əql və dildən danışılır, sonra əsas mövzu başlayır və mübahisə dörd şəxsiyyət arasında cərəyan edir. Bu şəxslərin hər biri bir vəqiəti və ya bir həqiqəti təmsil edir.

Güntoğdı (Gündoğdu) – doğru yol və ədaləti təmsil edir.

Aytuldu (Aydoldu) – səadət və xoşbəxtliyi təmsil edir.

Ugdolmuş – əql və məntiqi təmsil edir.

Odqurmuş da sonu və aqibəti təmsil edir.

Bu adlar, eyni zamanda əski türk qəhrəmanlarının adı olmuşdur.

Adil, bilikli və ərđəmli (fəzilətli) bir padşah olan Gündoğdu ağıllı və bilikli vəziri Aydoldu ilə ölkənin idarəsi və ictimai məsələlər haqqında danışır və xoşbəxtlik, ədalət və sözün faydaları xüsusunda

söhbət edir. Söhbətdən məlum olur ki, ədaləti padşah, xoşbəxtliyi isə vəzir təmsil edir. Hər zaman olduğu kimi, xoşbəxtliyin ömrü qısa olur və vəzir ölür. Lakin padşah vəzirin oğlu və yetişdirməsi Ugdolmuşu atasının yerinə seçib, onunla birlikdə məmləkət işlərini idarə edir. Ugdolmuşla siyasət, elm, ədalət və igidlik, insanın zövq və həvəsləri barəsində danışır və bu nəticəyə yetişirlər: Padşahın ətrafındakılar ona tabe olur, padşah pis olmasa pis adamları dövrəsinə yığmaz.

Padşah Ugdolmuşa deyir ki, sən ölkənin səadət və ədalətə qovuşmasına bais oldun, dünya ölüm-bitim dünyasıdır. Əgər səni də əldən versəm, neylərəm. Ugdolmuş öz yaxınlarından birisi Odqurmuşu onunla tanış edir. Odqurmuş bilikli, təmiz, lakin dünyadan əl üzüb, axirət cazibəsilə yaşayan bir adamdır. Ona görə də padşahın yanında qalmağa hazır deyil. Padşah onunla yazışib, məşvərət edir, o da padşahı xalqı və ölkəsi qarşısında olan milli, vicdanlı və insani vəzifələri ilə tanış edir və onun dünya və axirətini təmin etməyə çalışır.

«Qutadğu bilik» Qaraxani cəmiyyətinin aydın təbəqəsinin mədəniyyət və düşüncələrini əks etmişdir.

Məsələn, ictimai məsləhət və onların həlləməsi¹⁶¹ üçün aşağıda nəql edilmiş əqidələr çox cəlbedicidir:

Pislik bilməzlikdən gəlir, tərbiyə və elm ilə pislik islah edilə bilər.

Padşahlar və ailə rəisləri öz millət və ailələrini tərbiyə edib, onlara elm öyrətməlidirlər. Padşah yaxşı qanun çıxartmalıdır. Ədalətə dayanan qanun göyün sütunu kimidir, qanun pozulsa, göy üstümüzə xərək olar.

«Qutadğu bilik» bir ədəbi şah əsəri olmaqla yanaşı, siyasət kitabıdır.

Bu kitabdan üç əlyazma nüsxəsi Vyana, Qahirə və Fərqanə kitabxanalarında mövcuddur. Fərqanə nüsxəsi Türkiyədə Türk dili qurumu tərəfindən 1942-ci ildə çap olunmuş, sonra Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən İstanbul türkcəsinə tərcümə edilərək 1959-cu ildə nəşr edilmişdir.

İndi nümunə üçün «Qutadğu bilik»dən bir neçə şeir dərc edirik:

Kişi tuğdı, üldi, suzu kaldı gör
Uşna bardı yalnuk, atı kaldı gör.

Bugünkü türkcəmizlə:

Kişi doğdu, öldü, sözü qaldı, gör,
Özü getdi, yalnız adı qaldı, gör.

Bayusa bődüsə yadılsa çavı,
Yisə tursa yatsa bu ilqı turur.

Bugünkü türkcəmizlə:

Zənginləşsə, böyüsə, yayılsa şöhrəti
Yeyən, duyan və yatan heyvandır.

Biligbirlə bəkilər budun başladı,
Öküş birlə ilkün imiş işlədi.

Bugünkü türkcəmizlə:

Bilik ilə bəylər millətə baş oldular,
Əql ilə xalqın işini idarə etdilər.

Tayanma tirigligə tuş tək keçər,
Güvənmə kırı kutka kuş tək uçar.

Bugünkü türkcəmizlə:

Dayanma diriliyə, yuxu kimi keçər,
Güvənmə boş səadətə, quş tək uçar.

Törütüdi tilək tək turu aləmiq
Yarutdu azuka künük həm ayı.

Bugünkü türkcəmizlə:

Törətüdi dilədiyitək bütün aləmi
Yaratdı dünyaya günü, həm ayı.

Orta Asiyanın müştərək ədəbi dili zamanla üç müxtəlif kultür mərkəzində üç dövrdə az bir ixtilafıla üç ədəbi ləhcə halına gəldi. Bu üç ədəbi ləhcəni müəyyən və qəti hüdudlar bir-birindən ayırmayıb, müəlliflərin də mənsub olduğu müxtəlif el və ya qəbiləyə məxsus dil xüsusiyyətləri də yazılan əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Bu üç mərkəz və ədəbi türk ləhcələri bunlardan ibarət idi:

Kaşğar mərkəzi və Kaşğar türkcəsi. Bu ləhcəyə türki şərqə və ya Xaqan türkcəsi də deyilmişdi.

Qərbi Türküstan və ya Xarəzm mərkəzi və Xarəzm türkcəsi. XIII əsrdən sonra Altun Ordu məntəqəsi də bu mərkəzə daxil olub, Xarəzm türkcəsini işlətmişdir.

Cığatay türkcəsi. Bu ədəbi türk ləhcəsi XV əsrin başında zühur

edib, əmir Əlişir Nəvainin əsərlərilə son inkişaf mərhələsinə çataraq, zəngin ədəbiyyat meydana gətirmiş və XVI əsrdən sonra yerini özbək ədəbi dilinə vermişdir.

«Utbət əl-həqaiq» və ədib Əhməd Yuknəki

Xaqani türkcəsi ilə yazılan əsərlər «Qutadğu bilik»lə başlanmışdır. Bu ləhcə ilə yazılan ən mühüm əsərlər bunlardan ibarətdir:

«Utbət əl-həqaiq»: şeir dili ilə din və əxlaq barəsində yazılmışdır. Bu kitab XII əsrdə ədib Əhməd Yuknəki tərəfindən yazılmışdır. Şair Daşkəndin cənubunda yerləşən Yuknəkdəndir və anadan doğma kormuş. Bu arif şairin şeirləri xalq arasında yayılaraq, onlarda dərin iz buraxmış və şairə əfsanəvi bir şəxsiyyət kimi baxmışlar.

«Utbət əl-həqaiq»də «Qutadğu bilik»dən fərqli olaraq, çoxlu ərəbcə və farsca sözlər işlənmişdir.

Şair moizə dilini seçmiş, şeir sənəti də çox qüvvətli deyildir. Bu kitabda dindarlığın fəzilətindən, elm və igidliyin faydalılığından bəhs olunub, təvazökarlıq və yaxşılıq mədh edilib, qürur ilə tamah isə zəmm¹⁶² edilmişdir. Kitabın «Həqiqətlər astanası» adlanması da elə buna görədir. Bu mənzum əsər də «Qutadğu bilik» kimi mütəqaribi mü səmmən-i məqsur bəhrində (fuulun-fuulun-fuulun-fuul) və dördlüklər şəklində yazılmışdır. Kitabın mətni 102 dördlükdən ibarətdir.

Kitabın əvvəlində Tanrının sitayışı, Peyğəmbərin və dörd xəlifənin mədhi qəzəl şəklində yazılmış, sonra müəllif kitabı təqdim etdiyi sipəhsalar Məhəmməd bəyin ədalətini tərif edib, kitabın yazılış səbəbinin şərhini vermişdir.

Kitab 484 beyt və 14 babdan ibarət olub, əsas mətni təşkil edən dördlüklər isə doqquz babdan¹⁶³ ibarətdir. Bu babların başlıqları kitabın mövzusunı aydın şəkildə göstərir:

Biliyin faydaları və biliksizliyin ziyanları barədə (12 dördlük).

Dilin qorunması haqqında (12 dördlük).

Dünyanın mürüvvətsizliyi haqqında (12 dördlük).

Cavanmərdliyin mədhi və çilislik¹⁶⁴ anlayışı (10 dördlük).

Təvazökarlıq və qürur haqqında (7 dördlük).

Tamah barəsində (6 dördlük).

Kərəm, həlim və yaxşılıq haqqında (16 dördlük).

Zamanənin pozuqluğu haqqında (12 dördlük).

Müəllifin üzrü haqqında (5 dördlük).

«Utbət əl-həqaiq»in altı əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Bunların dörd nüsxəsi Türkiyə kitabxanalarındadır. Rəşid Rəhməti Arat üç əlyazma nüsxələrindən müqayisəli olaraq bir nüsxə tədarük edib Türkiyə türkcəsi ilə birlikdə 1330 h./1951-ci ildə çap etdirmişdir.

İndi bu kitabdan bəzi nümunələri dərc edirik:

Təhmüd

İlahi, öküş həmd ayur mən sənə
Sənin rəhmətindən umar mən ona
Sənin barlığınca tanukluq birur
Cəmad cənavər uçan yügürkən nənə
Sənin birligingə dəlil arqaqan
Bulur bir nən içnə dəlillər minə
Yok ərdim yarattın yana yok kılıb
İkinc bar qılursən müğir mən muna
Bu qüdrət idisi uluc bir bayat
Ölüglərini tir gözmək asan ana

Bugünkü türkcəmizlə:

İlahi, sənə mən mədh deyirəm
Sənin rəhmətindən xeyrə ümid edirəm.
Sənin varlığına şahidlik verir
Cəmad canavar, uçan, yeriyan və hər şeyi.
Hər kim sənin birliyinə dəlil axtarsa,
Bir şey içində min dəlil tapar.
Yox idim yaratdın, yenə yox qılıb,
İkinci dəfə var qılacaqsan, mən buna muqirrəm.
Bu qüdrət yiyəsi böyük bir Tanrı,
Ölüləri diriltmək ona asandır.

Əhməd Yəsəvinin «Divani hikmət»i

«Divani hikmət» adlanan bu mənzum və ürfani əsər Əhməd Yəsəvi tərəfindən yazılmışdır. Əhməd Yəsəvi və ya Pir Türkünstan türk təsəvvüf şerinin qurucularından olub XI əsrin sonlarında və ya XII əsrin

başlarında Türküstanın Sayram qəsəbəsində anadan olmuş, sonra Yəsi şəhərinə gəlib yerləşmiş və orada Yəsəvi təriqətini qurub, Yəsəvi adı ilə məşhur olmuşdur. Yəsi şəhərində Arslan babanın şagirdi olmuş, sonra Buxaraya gedərək Şeyx Yusif Həmədaninin şagirdi və xəlifəsi olmuş və onun tərəfindən Yəsədə xanəgah qurmağa məmur olmuşdur. Əhməd Yəsəvi 1166 m.–545 şəmsi–562 qəməri ilində Yəsədə vəfat etmiş, lakin onun şagirdləri onun təriqətini davam etdirib Türküstan, Xorasan, Azərbaycan və Anadoluda yaymışlar.

Əhməd Yəsəvi islam dinini təsəvvüflə birləşdirərək, onun türklər arasında yayılmasına yardım etmişdir. Əhməd Yəsəvinin dini-əxlaqi şeirlərində Tanrı eşqi islam əqidələri ilə birlikdə tərənnüm edilmiş bu şeirlər xalqın dililə söyləndiyi üçün şəhərlərdə olduğu kimi obalarda da xalq arasında yayılmışdır. Bu şeirlər saz və rəqs ilə oxunduğu üçün xalqın ruhuna işləmişdir.

Təsəvvüfün islam dini əqidələri ilə qaynaşıb birləşməsi dini təəssübün azalmasına səbəb olmuş, xanəgahda qadınlar da kişilərlə birlikdə din və təriqət mərasimlərini icra edərmişlər.

Əhməd Yəsəvinin şeirləri dördlük şəklində və daha çox heca vəznə ilə (7 və 12 hecalı) qoşulmuş və 12 hecalı şeir o zaman türklərin milli şeir şəkli olmuşdur. Dördlüklərin dili sadə və xalqın anladığı dildədir, ərəb və fars sözləri türk sözləri qalibinə tökülmüşdür. Bu şeirlər təlim xarakterli olduğu üçün, müəllif öz şeirlər məcmuəsinə «Divani hikmət» adını vermişdir.

Əhməd Yəsəvinin şeirləri tezliklə bütün Türküstanda yayılmış, başqa şairlər də bu səpkidə və üslubda şeirlər qoşmuşlar ki, bunların bəziləri Əhməd Yəsəvinin şeirləri ilə qarışmışdır.

Şeyx Əhməd Yəsəvi xalq arasında mürşidi-kamil və təriqət piri olaraq tanınmış və öləndən sonra əfsanəvi şəxsiyyət olmuşdur. Ölümündən iki yüz il sonra Əmir Teymur onun üçün böyük bir məqbərə tikdirmişdir.

Yəsəvi təriqətinin Xorasanda XIII əsrdə zühur edən heydəriyyə təriqəti və Anadoluda çıxan babai və bektəşi təriqətlərinin vücuda gəlmələrində əsas rolu olmuşdur. Əhməd Yəsəvi barəsində Fuad Köprülü dərin tədqiqlər aparıb və «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər»¹⁶⁵ adlı kitabında ondan müfəssəl bəhs etmişdir (İstanbul, 1918).

«Qisas əl-ənbiyə-i Rabğuzi»

Bu kitab Bürhanəddin oğlu Nasir Rabğuzi tərəfindən Peyğəmbərlərin mənqəbələr¹⁶⁶ haqqında yazılmışdır (1310 m.–689 h.ş.–710 h.q.) Dil baxımından Kaşğar ləhcəsilə yazılmışdır, lakin oğuz ləhcəsi xüsusiyyətləri də onda mövcuddur.

Müəllif kitabın şeir qismətlərində daha çox «Qutadğu bilik»in təsiri altında qalmışdır. Şeir qismi dördlülklər və qəzəllərdən ibarətdir. Nümunə üçün bir qəzəldən iki beyti dərc edirik:

Gün həməlgə girdi ərşə, gəldi aləm novruzi.
Keçdi bəhmən zəmhərir kış, kalmadı kari buzi.
Gün gəlimun kürki tartıp, tirülür ölmüş cahan.
Tanq bəzizlər nəqşi birlə bəzənür bu yer yuzi.

Bugünkü türkcəmizlə:

Gün həml bürcünə girdi, aləmin novruzu gəldi
Keçdi bəhmən¹⁶⁷ zəmhərir¹⁶⁸ qış, qalmadı qarı, buzu
Gün gəlib, cahan kürkü atıb dirildi.
Dan (sübhədən) ziynətlər nəqşi ilə bəzənir bu yer üzü

Bu kitabın ən qədim nüsxəsi Britaniya muzeyindədir və 1948-ci ildə çap edilmişdir.

Qaraxanlı türkcəsilə Quranın tərcüməsi və təfsiri kitabları da yazılmışdır. Üç tərcümədən biri Sankt-Peterburq Asiya muzeyində, ikincisi 1333-cü ildə yazılmış və İstanbulda Türk-İslam əsərləri muzeyində saxlanılır. 1363-cü ildə yazılmış üçüncü tərcümə isə İstanbulda Milli kitabxanadadır. Quranın təfsiri Teymur dövrünə aid olub, Sankt-Peterburq Asiya muzeyində saxlanılır.

«Kitab-e fiqh miftah əl-ədl»

Bu kitab da həmin şivədə və sadə dil ilə yazılmışdır. Kaşğar türkcəsi bir müddət Orta Asiyanın ədəbi dili olmuş və bu dildə çoxlu kitablar yazılmışdır.

Qaraxanlı türkcəsində əski türkcədəki «d» səsi «z»ya, «ni» isə «i»yə təbdil olmuşdur. Məsələn, «quni» yerinə «qui» deyilmişdir.

Yönlük halı üçün «ka» və «ke» və arabir «a» və «ə» işlənmişdir.

Məfuli sərihi pəsvəndi¹⁶⁹ «u» yerinə «uq» və «ük» işlənmişdir. Məsələn, «sözü» yerinə «sözük» deyilmiş və gələcək zaman şəkilçisi «caq», «cək» yerinə «taçı» və «təçi» və ya «açı» və «əçi» işlənmişdir. Məsələn: «Mən söyləyəcəyəm» yəinə, «Mən ardacımən» deyilmişdir.

Qərbi Türküstan türk ləhcələri. Xarəzm türkcəsi

XII əsrdən sonra Kaşğar ədəbi dili Xarəzmdə oğuz, qıpçaq, xalac və qanıqlı ellərinin ləhcələrinin təsiri ilə bir az dəyişərək, Xarəzm türkcəsini meydana gətirdi. Monqolların istilasından sonra bu məntəqə Cuçi ulusu və Altun Ordu hökumətinə tabe oldu və Xarəzm türkcəsi Altun Ordunun rəsmi dili oldu. Mötəzilə məzhəbi¹⁷⁰ və digər ürfani təriqətlərin nüfuzu bu məntəqənin kultürünün yüksəlməsinə səbəb oldu. Xarəzm türkcəsi ilə yazılmış əsərlərin ən mühümləri bunlardır: «Nəhc əl-fəradis», «Müin əl-mürid», «Məhəbbətnamə», «Kitabə lüğətə müqəddəməyə-l-ədəb Zəməxşəri», «Kitabə lüğətə Məhəmməd bin Qeys», «Qisseye Yusif və Qütb» və «Xosrov və Şirin».

«Nəhc əl-fəradis»

Dini və əxlaqi ehkam və möcüzələr barəsində yazılmış təlimi əsərdir və eyni halda, dili sadədir və türk sözləri baxımından çox zəngindir.

Bu kitabdan iki əlyazması vardır. Biri İstanbulda, digəri Britaniya Şərq muzeyindədir. Kitabın müəllifi Əli oğlu Mahmud Kərdərəhlidir.

«Müin əl-mürid»

Bu mənzum əsər 1313 m. – 692 h.ş. – 713 h.q. ildə Xarəzmdə yazılmış, məzhəbi ürfani parçalardan tərtib edilmişdir və «Qutadğu bilik» və «Utbət əl-həqaiq» vəznilə yazılmışdır. Mənzumələri qoşan Şeyx Şərif adında bir şairmiş. Bu kitabın tək əlyazma nüsxəsi Bursa kitabxanasındadır və dördlük şəklində 900 beytdən ibarətdir.

«Məhəbbət-nameye Xarəzmi»

Türkcə məsnəvidir və 11 məktubdan ibarətdir. Bir neçə türki qəzəl və bir neçə farsca hissəni əhatə edir. Kitabın şairi Xarəzmidir və Altun Ordu əmirlərindən Mahmud Xoca bəyin arzusu ilə yazılmış və ona təqdim edilmişdir .

Əsər 1353 m. – 732 h.ş. –754 h. qəməri ilində Seyhun çayı hövzəsində ikmal edilmişdir¹⁷¹. Bu əsəri Təbrizli professor Turxan Gənceyi təhqiq etmişdir. Nümunə üçün əsərdən bir neçə beyt dərc edirik:

Uluğ tenqrini atın yad kıldım*,
Məhəbbət-naməni bünyad kıldım.
İki yaktu qöhər aləmqa, birgən.
Məhəbbət gəncini A dəmqa birgən,
Fələknin dəftərindən tuni yuğan,
Cahan bünyadını söz üzrə koyğan.

Bugünkü türkcəmizlə:

Ulu Tanrının adını yad qıldım,
Məhəbbət-naməni bünyad qıldım.
İki gövhər alim də yaqdı (rövşən etdi)¹⁷²
birdən,
Məhəbbət gəncini Adəmə birdən,
Fələkin dəftərindən gecəni (qaranlığı)
yuyan,
Cahan bünyadını söz üstə qoyan.

«Müqəddəməye əl-ədəb Zəməxsəri»

Bu kitab Cərullah Mahmud Zəməxsəri tərəfindən türk, fars və xarəzmilərə ərəb dilini öyrətmək üçün yazılmış və sultan Atsız Xarəzmşaha təqdim edilmişdir. Bu kitabın mətni ərəbcə yazılmış, mətn altında türkcə və farsca tərcümələri verilmişdir. Mətnin türkcəsi xarəzmidir. Lakin oğuz, qıpçaq və qanıqlı ləhcələri haqqında da məlumat

* «Q» hərfi qalın və ya «Ka», «K» tələffüz edilir.

verilmişdir. Bu kitab türkcə ləqəb, istilahlər və yer adları, əqidə istilahları, paltar, el, ay və heyvanların adları baxımından çox zəngindir. Nümunə üçün aşağıda bir neçə kəlməni dərc edirik:

el və il – qaryə, şəhər, millət və xalq;
bir elli – həmsəhri;
oba – kənd, qaryə;
sin – qəbir, məzar;
sinlaq – məqbərə;
qonuqluq if – müsafirxana;
işıq suy – hamam;
kibit – dükan (rusca kibitka da bu sözdən alınmışdır);
bişket – mədrəsə;
gün batarır – məğrib;
gün tuğarır – məşriq;
tam (dam) – divar.

Bu kitab əsrlər boyu mədrəsələrdə tədris olunmuşdur. Kitabın müəllifi Zəməxsəri Xarəzm türklərindən olub, islam dünyasının ən parlaq simalarından olmuşdur.

Zəməxsəri ərəb dilində misilsiz ustad olub, «Kəşşafı» adı ilə yazdığı Quranın təfsiri ən yaxşı təfsirlərdəndir. Bu alim, eyni zamanda yaxşı şair olub, ərəbcə gözəl şeirlər yazmışdır. Zəməxsəri 1134-cü ildə Curcaniyə qaryəsində vəfat etmişdir.

Məhəmməd bin Qeys və «Kitabi tubyan əl-lüğət ət-Türki alə lisani qanıqlı»

Bu kitab «Lüğət ət-türki Xarəzmi» və ya «Lüğətu qanıqlı» adı ilə mərufdur, ərəbcə yazılmış və sultan Calaləddin Xarəzmşah üçün təlif edilmişdir. Bu kitab İbn Mihnə («Lüğatu İbn Mihnə»), Əhməd Muniri («Lüğatu Şərəfnameyə İbrahimi») kimi lüğətşünaslar tərəfindən və həmçinin «Fərhəngə Cahangiri»ni yazmaq üçün istifadə edilmiş və sonradan itmişdir.

«Qisseye Yusif»

Bu mənzum əsər «Yusif və Züleyxa» dastanını nəql etmiş, əsər Əli adında bir şair tərəfindən heca vəznə ilə (12 hecalı) dördlük şəklində yazılmışdır.

«Xosrov və Şirin-e Qütb»

Gəncəli Nizaminin «Xosrov və Şirin» dastanının tərcüməsidir. Əsər Xarəzm məntəqəsində 1341-ci ildə Qütb adında bir şair tərəfindən yazılmışdır.

«Rövnəq¹⁷³ əl-İslam»

Bu mənzum əsər türkmənlərə islam dinini öyrətmək üçün 1465 m. – 744 h.ş. – 869 h.q. ildə Şeyx Şərəf tərəfindən yazılmışdır.

Xarəzm türkcəsində aşağıdakı xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir: «v» yerinə «f» tələffüz edilir, məsələn, «ov» (şikar) yerinə «of» deyilir, «y» yerinə «z» işlənir, məsələn, «ayaq» yerinə «azaq» deyilir. Kəlmələrin başında «y» çox işlənir, məsələn, «İraq» yerinə «Yıraq» və «oxşamaq» yerinə «yoxşamaq» deyilir.

Sıra sayları: beşinci yerinə «beşinc» deyilir.

Gələcək zaman şəkilçiləri «ğay», «gey», «ğav» gedir, məsələn, «gedəcəyəm» yerinə «barğaymən» deyilir.

Altun Ordu və ya Dəşti-qıpçaq məntəqəsində türk dili və ədəbiyyatı

Altun Ordu dövləti daha qabaqdan dediyimiz kimi, Qara dənizin şimalında Çingizin nəvəsi Batu tərəfindən quruldu. Bu dövlətin xalqına Cuçi ulusu deyilirdi. Bunların əksəriyyətini qıpçaqlar təşkil etdiyi üçün bu məntəqəyə Dəşti-Qıpçaq da deyilirdi. Lakin Altun Ordunun hökuməti Xarəzmə qədər uzanırdı. Batunun qardaşı Börke xan müsəlmanlığı qəbul etdi və hökumət edən monqollar az bir müddətdə qıpçaq türkləri arasında əriyib türkləşdilər. Bu məntəqədə islam mədəniyyəti ilə yanaşı, türk dili də yayılıb, inkişaf etdi və türk dili dövlət dili oldu.

Bu məntəqədə və qıpçaq türkləri – məmlüklərin hökumət etdiyi Misir və Suriyada yazılan əsərlər qıpçaq türkcəsilə yazılmışdır.

Bu əsərlərin çoxu dil və lüğət haqqında olmuş, ən mühümləri bunlardır:

«Kodiks kumanikus və ya qıpçaq məcmuəsi»

Bu kitab XIV əsrin başlarında italyalı və alman missionerləri tərəfindən qıpçaq türklərinə məsihiyyət dininin əsaslarını öyrətmək üçün hazırlanmışdır və onun əlyazması Venesiyada Santa Markos kitabxanasındadır. Bu əsər qıpçaq mətn və sözlərinin məcmuəsidir. Eyni zamanda qıpçaqların yaşayışı haqqında qiymətli məlumat verir.

Kitab iki dəftərdən ibarətdir: birincisi italyalılar, ikincisi isə almanlar tərəfindən hazırlanmışdır.

Birinci dəftər latın-fars-qıpçaq sözlüyüdür (lüğət kitabı).

Nümunə üçün bir neçə kəlmə dərc edirik:

Tanrı – Xuda, uçmaq – behişt, tamuq – cəhənnəm, quyaş – günəş, kun – gün, keçə – gecə, tanda – sabah, kurclu – görkəmli, gözəl, kuvuz – xalça, akça – pul, boxovrik – buxarı, açkus – açar, olturuq – kürsü, otaçi – doktor, cərrah, şıraçi – içki satan, itməkçi – çörəkçi, yalçı – fəhlə, sıqraq – poçta məmuru, xan və qan padşah, imperator, bəg – şahzadə, bei – bəy və əmir, çiri başı – qoşun komandanı, yarquçi – vali və hakim, alpavut – sərbaz¹⁷⁴, orda – ordu qərargahı, tolmaç – tərcüməçi, içi – qadın, qaravaş – kə niz.

İkinci dəftər qıpçaq-alman kəlmələri və qıpçaqca dualar və tapmacalardan təşkil edilib, bu dəftərdə də birinci dəftərdə olduğu kimi türk qrammatikasından müxtəsər olaraq bəhs edilmişdir.

Bu əsər latın hərflərilə yazıldığı üçün tələffüz baxımından da çox qiymətlidir.

«Kitab əl-idrak lilisan əl-ətrak Əbu Həyan əl-Əndəlusı»

Bu kitab qıpçaq lüğət kitabıdır və Əbu Həyan tərəfindən Misirdə 1312–13-cü illərdə yazılmışdır.

«Kitab Helye əl-insan və Helye əl-lisan Cəmaləddin ibn Mihnə»

Bu kitab Azərbaycanda İlخانilər zamanında yazılmış və «İbn Mihnə lüğəti» adı ilə tanınır. Kitab üç hissədən ibarətdir: 1) ərəbcə, 2) ərəbcə-türkcə, 3) ərəbcə-monqolca.

Ərəbcə-türkcə fəslində Azərbaycan türkcəsinin fonetikasi və qrammatikası haqqında müfəssəl izahat verilmiş və iki mindən artıq lüğət yazılmışdır ki, bunların çoxu bugünkü dilimizdə işlənməkdədir.

«Kitab əl-qavanin əl-kulliyə lidabti əl-lüğət ət-türkiyyə»

Misirdə, məmlüklər zamanında qıpçaq türkcəsilə yazılmış və İstanbulda müəllim Rifət tərəfindən çap edilmişdir.

«Kitab bələğət əl-müştaq fi lüğət ət-ürk və əl-qıpçaq»

Qıpçaq və oğuz lüğətidir.

Bunlardan başqa, bir neçə lüğət və qrammatika kitabı da yazılmışdır.

CIĞATAY TÜRKCƏSİ

Cığatay türkcəsi Teymurilər zamanında inkişaf etmiş, **Əmir Əlişir Nəvai** kimi böyük şair və qüdrətli şəxsiyyətin zühurilə bu məntəqənin ədəbi dili olmuşdur. Əmir Teymur da Çingiz kimi yürüş etdiyi zaman bir çox qətl və qarətlərə və xərabəliklərə səbəb oldu. Lakin sonradan abadlıq və islahat üçün çalışdı. Onun zamanında Səmərqənd islamın ən böyük şəhərlərindən oldu. Teymur fəth etdiyi yerlərdən memar və mütəxəssislər gətirib, Səmərqəndin ətrafında şəhərciklər tikdirdi və onlara Bağdad, Dəməşq, Qahirə, Sultaniyyə və Şiraz kimi böyük şəhərlərin adını verdi. Səmərqənddə tikdirdiyi böyük camə o zamanın ən böyük məscidi imiş. Bu camədə Teymur, Şahrux və Uluğbəyin məqbərələri də vardır.

Teymurun oğlu Şahrux və nəvəsi Uluğbəy zamanında Səmərqənd mədəniyyət mərkəzi oldu. Lakin ondan sonra kultür mərkəzi Herat köçürüldü. Sultan Hüseyn Baykara 1469-cu ildə Heratı paytaxt seçdi və dostu və şagirdi əmir Əlişir Nəvai ilə birlikdə oranı zamanının elm və ədəbiyyat mərkəzinə çevirdi.

Nəvai öz zamanının ən böyük şairi və türk ədəbiyyatının ən əzəmətli şəxsiyyəti olmuş, ərəb, fars və türkcəni mükəmməl bilmiş, türkcə və farsca şeir divanı yazmışdır. Türkcə şeirlərində Nəvai, farsca şeirlərində isə Fani təxəllüsünü seçmişdir. Öz zamanının ən qüvvətli siyasi şəxsiyyəti olub, ana dili və millətinə candan bağlı idi. Onun üçün zamanının türk şairlərinə ana dilində şeir yazmağı tövsiyə edib, türk dilinin farscadan daha geniş və kamil olduğunu isbat etmək üçün «Mühakimət əl-lüğəteyn» adında bir kitab yazmışdır*.

Nəvai 32 mənzum və mənsur əsər yazmış, bunların yarısı türkcə, yarısı isə farscadır. Nəvainin ən mühüm əsəri «Xəmsə»dir ki, 32 000 beytdən ibarətdir.

Nəvai İranda və Türkiyədə o qədər məşhur olmuş ki, türkiyəli və azərbaycanlı şairlər onun şeirlərinə nəzirələr yazmış və onun divanını yaxşı anlamaq üçün «Sənglax» kimi lüğət kitabları yazmışlar.

Nəvai Cığatay ədəbiyyatının qurucusudur. Cığatay türkcəsi Əndicən ləhcəsi və Orta Asiya ədəbi türkcəsinin qarışığından meydana gəlmişdir. Cığatay ləhcəsinə Azəri türkcəsinin təsiri çox olmuşdur. Çünki o zaman Təbriz, Şirvan kultür mərkəzləri olub, Heratla yaxın münasibətdə olmuşlar. Belə ki, bir çox Azəri şair və sənətkarları Herat məktəbdə oxumuş və bu məktəb akademiya şəklini almışdır.

Nəvaidən qabaq Cığatay ləhcəsində Mir Heydər Xarəzmi, Səkakı, Atai, Yəqini və Gədəi Səmərqənddə, Heratda Cığatay ədəbiyyatının qurulmasına yardım etmişlər.

Nəvai ən böyük köməyi sultan Hüseyn Baykaradan görmüşdür. Bu adam özü də şair olub, ana dilinə bütün varlığı ilə bağlı imiş, onun dövrü türk dilinin altın dövrü idi. Baykara türki və farsı şeirlərində Hüseyni təxəllüsünü seçmişdir.

Nəvainin idarə və himayə etdiyi Herat məktəbində Hafız Əbru, Səmərqəndi, Mirxond, Xandəmir və Dövlətşah Səmərqəndi kimi tarixçilər, Behzad kimi nəqqaşlar, Sultanəli kimi xəttatlar və Hüseyn Vaiz kimi nəqqaşlar yetişmişlər.

* Nəvai haqqında «Varlıq» dərgisinin 1364-cü il 1–2 nömrələrində türkcə bir məqalə yazdığımızdan daha artıq məlumat üçün oraya müraciət etməyi tövsiyə edirik.

Hindistanda səltənət quran **Babur** da əsərlərini Cığatay türkcəsilə qələmə almış və türkcə şeirlərilə yanaşı, Cığatay nəsrinin ən gözəl nümunələrini («Baburnamə») yaratmışdır.

CIĞATAY TÜRKCƏSİNDƏ YAZILAN LÜĞƏT KİTABLARI

Bu sözlüklər daha çox İran, Hindistan və Anadoluda Nəvainin əsərlərini yaxşı başa düşmək üçün yazılmış və ən mühümləri bunlardır:

«Bəda'i əl-lüğət». Heratda h. 1074/1705-ci ildə yazılmışdır.

«Lüğəti Əbu Şəka». Anadoluda XVI əsrin başlarında yazılmışdır.

«Lüğəti Fəzlullah xan». Hindistanda XVII əsrdə yazılmış və Kəl-küttədə çap olmuşdur.

«Kitabə zabani türki». Cığatayca-farsca sözlükdür və Hindistanda Yaqub Cəngi tərəfindən yazılmışdır.

«Sənglax». Nadir şahın münşisi Mirzə Mehdixan Astrabadi tərəfindən Nəvainin əsərlərini daha yaxşı başa düşmək üçün yazmışdır.

«Əl-tamğayə Nasiri». Farsca-cığatayca lüğətdir.

«Behcət əl-lüğət». Farsca-cığatayca lüğətdir və keçən əsrdə yazılmışdır.

«Lüğətə Şeyx Süleyman Əfəndi Buxaran». İstanbulda yazılıb çap edilmişdir (1298 h.).

İndi nümunə üçün Nəvai və Babur şahdan parçalar dərc edirik. Nəvainin «Leyli və Məcnun»undan:

Min xəstə ki, bu rəqəmni çıkdım.

Təhriri üçün qələmni çıkdım.

Yazmağa bu eşqi cavdanə

Məksudum iməs idi (deyildi) fəsanə

Məzmuniğa buldı ruh meyli,

Əfsanə idi anın tüfeyli.

Lakin çu rəqəmqa kildi (gəldi) məzmun

Əfsanə anqa libasi mövzun.

Bu ildi (idi) gərəz kim ol qüruhi,

Kim sözdə əyan qılıb şukuhi.

Bu namə üçün olub rəqəmkeş,

Səfhə yüzün itdilər münəqqəş.

Gər nüktələri cahani tutdi,
Qovğaları ins və cani tutdi,
Çun farsı irdi nüktə şovği
Azrak idi anda türki zövqi.
Ol til (dil) bilə (ilə) nəzm boldi məlfuz,
Kim farsı anlar oldi məhzuz.
Min türkcə başlaban (başlayaraq) rivayət,
Kıldım bu fəsanəni hekayət.
Kim şöhrəti çün cahanqa tolğay (dolar)
Türki ilgə (ilə) daqi bəhrə bolğay (ola).
Niçün kim bu gün cahanda ətrak,
Köptür (çoxdur) xoş tabo saf-edrak.

Baburdan bir qəzəl:

Kim göründür ey köngül əhli cahandan yaxşılıq,
Kim ki, andın yaxşı yok göz tutma andın yaxşılıq.

Gər zəmanqı nəf qılsın, eyb qılma ey rəfiq,
Kormədim hərgiz netayın bu zəmandan yaxşılıq.

Dilrübaların yamanlık kildi məhzun könlümə,
Kilmədi canımğa hiç aram canındin yaxşılıq.

Ey köngül çün yaxşıdan gördünk yamanlık əsru, köp*
İmdi göz tutmağni yəni hər yamandan yaxşılıq.

Bari ilğa yaxşılıq kılğil ki muidin yaxşı yok,
Kim dikaylar dəhr ara kaldı filandin yaxşılıq.

Yaxşılıq əhli cahandan istəmə Babur kimi,
Kim görübtür ey köngül əhli-cahandan yaxşılıq.
Azəri tükcəsi ilə:

Kim görübdür, ey könül, əhli cahandan yaxşılıq.
Kim ki, ondan yaxşı yok göz tutma ondan yaxşılıq.

* Əsru, köp – «çox» deməkdir.

Gər zamani nəfi qılsam eyb qılma, ey rəfiq,
Görmədim hər giz heç cür bu zamandan yaxşılıq.

Dilrübälardan yamanlıq gəldi məhzun könlümə,
Gəlmədi canıma heç aram candan yaxşılıq.

Ey könül, çün yaxşıdan gördün yamanlıq çox, çox,
İndi göz tutmağını, yəni hər yamandan yaxşılıq.

Barı elcə yaxşılıq qılğıl ki, bundan yaxşı yox.
Kim deyirlər dəhr ara qaldı filandan yaxşılıq.

Yaxşılıq əhli-zamandan istəmə Babur kimi,
Kim görübdür, ey könül, əhli cahandan yaxşılıq.

Yuxarıda şərh verdiklərimizi belə xülasə edə bilərik:

Əski türkcədən (göktürkcə və uyğurca) sonra iki cür yazı dili meydana çıxdı: biri Şimali-şərqi (Xaqani türkcəsi) və digəri Qərbi və ya Oğuz türkcəsi.

Şimali-şərqi türkcəsi Orta Asiyada XIV əsr miladiyə qədər yazı dili olub, əski türkcənin davamı idi. XV əsrdən sonra bu dil şərqi və şimali ləhcələrə ayrıldı və nəticədə şərqi, şimali və qərbi olaraq üç yazı dili zühur etdi və bu günə qədər davam etməkdədir.

Qərb türkcəsi oğuz, şimali türkcə-qıpçaq və şərq türkcəsi – Orta Asiya ləhcələri üzərində qurulmuşdur. Şərq türkcəsinə Cığatay türkcəsi də deyilmiş və Əmir Teymur zamanından başlayıb, Nəvainin zühuru ilə ən parlaq mərhələsinə çatmış və sonra yerini özbək türkcəsinə vermişdir.

CİĞATAY TÜRKCƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

«Ng» səsi mövcuddur. Kəlmə və ya birinci hecəda «ə» saiti «i»yə təbdil olunur. Məsələn, «gecə» yerinə «geci» və «səkkiz» yerinə «sikkiz» və «gəl» yerinə «gil» deyilir. «U» və «ü» qarşısında «ə» və «i» «u»ya təbdil olunur. Məsələn, «əsruk» (məst) yerinə «usruk» deyilir.

Bəzən də yuvarlaq səslilər «a»ya çevrilir. Məsələn: «ordu» yerinə «orda» deyilir. Çox zamanlar «p» yerinə «f» tələffüz olunur, məsələn, «torpaq» yerinə «torfak» deyilir.

Farsca və ərəbcə sözlər həmişə qalın son şəkilçisi alırlar. Məsələn: faqırqa (fəqirə). «Sonra» yerinə «basa» və «kimi» yerinə «yigi», «qədər, kimi» yerinə, «çağlıq» və «dik» yerinə «dik», «bənzərlik» yerinə «mıncızlıq» işlənir.

İndiki zaman üçün «dur» və «tur» yardımçı feldən və «a» və «ə» feli bağlayıcılardan istifadə edilir. Məsələn: «gəliyəm» yerinə «gilədur-mən» deyilir. Gələcək zaman üçün əski türkcə kimi «qay», «gi», «qa», «ge», «qu», «gu» işlənir. Məsələn, «qılacağam» yerinə «qılqay» və «gələcəyəm» yerinə «kilqay» deyilir.

Yardımçı fel olaraq, «bilmək» yerinə «almaq» işlənir. Məsələn: «qıla bilsən» yerinə «qıla alsan» deyilir.

Kitabımızın sonunda, hüsnü xitam üçün, tərcüman halımız olaraq alim dostum və «Varlıq» məcəlləmizin baş yazıçısı ağayə doktor Həmid Nutqinin qoşduğu və «Varlıq»ın 1365-ci il birinci sayısında baş məqalə yerində çap etdiyimiz «Ana dil – sevgili dil» adlı mənzuməni dərc edirik:

«Ana dil – sevgili dil»

İran bizim ev-yurd və gözəl doğma vətəndir.
Eşqilə göz aydın və könüllər dəxi şəndir.
Heç olmasa, min ildi bu torpaqlara girdik,
Min dürlü əmək, göz yaşı, qan uğruna verdik.
«Altaylar»ı tərk edlən, sel kimi daşdıq,
Dağ-düz demədik, isti, çorak çölləri aşdıq.
«Şamanlıq»ı atdıq, ulu islama qovuşduq,
Bir tap-taza eşq oduna yandıq və tutuşduq.
Bir sirrili əl sanki bizimləydi bərabər,
Yüz mənzil uzaqdan bizi səslirdi bu yerlər.
Pas qalmadı artıq, nə ürəkdə, nə də dildə
«Qorqud» dədənin sözləri nəqş oldu könüldə:
Ey şanlı igid qəhrəman ellər, uğur olsun.
İslam bərəkətiliylə cahan nur ilə dolsun.
«Quran», o bizim rəhbərimiz, bürhanımızdır.
Əgriylə düzü seçmək üçün mizanımızdır.
Hər kəlməsi bir çeşmə ki, nurlar axar ondan
Hər cümləsi ucsuz və bucaqsız ulu ümman.

Ey qəhrəman ellər, yeni ölkən səni gözlür.
 Allaha təvəkküllə yeri, hökmünü sürdür.
 İran vətənidir, əbədiyyən, bunu sən bil
 Get, bağrına bas yurdunu, candan onu sevgil
 «Qorqud» dədənin xeyri-duasın alan ellər
 Üz qoydu «Axın» yollarına, titrədi hər yer.
 Gündüz-gecə, el sel kimi dörd nal düzü keçdi
 Yıldızlı saraylarda «gələn türk» sözü keçdi.
 Çöl bitdi, nəhayət, Sıra dağlar yolu kəsdi,
 Mənzil yaxın artıq, deyə ellər də tələsdi.
 Lakin nə keçid vardı, nə yol, olsa da yer-yer
 «Dur, gəlmə!» deyənlərlə savaşımaqdı müqəddər.
 Tər, göz yaşı, qan qiymətinə İrana girdik
 Son bəylik üçün bir sıra əvvəllər əsirdik.
 Min dürlü məşəqqətlə bizim qəhrəman ordu
 Bu ölkədə tovhid adına yurdunu qurdu.
 Sərkərdə «Səbük»lərlə elin sanı ucaldı,
 Türkün adı hər guşədə min vəlvələ saldı.
 Zəncirdə əsirkən, yenə azad ola bildik,
 Dünyada baş olduqsa da, adil qala bildik,
 Türk öz çağının ən mədəni hökmünü qurdu,
 Vurdusa qılınc, ancaq inam uğruna vurdu.
 Türkün törəsi acizə yardımçı-köməkdi,
 Hər kimsəyə olduqca məhəbbət eləməkdi.
 Türk-fars demədən, hər kəsi qardaş deyə gördük,
 Farsa, yeri gəldikdə, vəzirlik belə verdik.
 Din bir tərəfə, heç nəyə biz dəymədik hərgiz
 Heç kimsəyə «gəl, türkü danış!» söyləmədik biz.
 Tam tərsinə, biz farscanı sevdik və becərttik,
 Qışdan qoruduq, baxdıq, bağbanlığın etdik.
 Şairləri yüzlərcə çağırdıq və yaşatdıq
 İnsaf ki, fars şeirinə bizlər təməl atdıq.
 Günlər tükənib, aylar ötüb, keçdi yüz illər
 Allah bərəkət verdi də artıq bizim ellər.
 Ard-ardına qardaşlarımızdan gələn oldu,
 «Altay» ətəyindən boşalıb, İrana doldu.
 Hökm etdi bu yerlərdə pey-a-pey uzun illər
 Mahmud, Məlikşah, Cəlal əd-Din, Səncər...

Farslarda sədarət, bizim ellərdə ətəmət
 Olduq hamı qardaş, hamı yoldaş və bir ümmət.
 Şadlıqları, matəmləri birlikdə buluşduq,
 Bir yerdə sevindik və bərabər qəmə düşdük.
 İranda bütün qəumilərin tutduq əlindən
 Hər rıştəyə, hər fənnə əl atdıq təmələndən.
 Sənətdə, ziraətdə, hünərdə əlimiz var.
 Bax, hər yana, hər guşəyə bizdən nəçə iz var.
 Saysan o böyük adları, heç dəftərə gəlməz
 Minlərcə əsatid adın insan saya bilməz.
 İranımız eşqilə çalışdıq saf ürəklə
 Sıdq ilə, səfa ilə və ən yaxşı diləklə.
 Lakin vətən afaqını saldıqca buludlar,
 Basdıqca quru şaxta, ələndikcə soyuq qar
 Boz rəngli səmada qara bir qorxu uçuşdu,
 Bostan pozulub, bağçamıza qarğa doluşdu.
 İranı abad, bizləri şad istəməyənlər
 Öz nəfi üçün hər zadı bərbad eləyənlər,
 Bu ölkədə, əqvam ara, hər haqqı dananlar
 Öz niyyətini eylədilər beyləcə izhar:
 «Bir irqin o bir irqlərə üstünlüyü varmış.
 «Arya»dan olan, olmayana fəxr satarmış».
 «Türki deyə bir dil nə gəzər, «Azəri» varmış,
 Milyonla o dildə danışansa, «xatakar»mış».
 Lakin bu qaranlıq da nəhayət, sona ərđi
 Buzlar ərđi, yel də bahar müjdəsi verdi.
 Gəl, qardaşım, ey fars danışan yaru-bəradər
 Qoy mazidə qalsın qara günlər, ağır illər.
 Qoy millətimiz, ümmətimiz birlik içində
 Ta haşrə qədər xoş yaşasın öz vətəninə.
 Qoy bədxahımız bizdəki birlikdən üzölsün
 Qoy ölkədə həm türk üzö, həm fars üzö gülsün.
 Mən türki yazırsam, yenə sən varsan içimdə,
 Bax, əldəki hər barmaq, bir başqa biçimdə.
 Biz, türklər üçün, həm bu və həm o dil əzizdir
 Türki anamız, farsı dili sevgilimizdir.

SÖZLÜK

tərtibləyəni Fəridə Heyət

Abar – bir türk eli (avar)
Ata ərki – pedər saları
Acun – dünya
Açər – əcdad, ata
Ər – kişi, adəm, sərbaz
Ərdəm – fəzilət, fərhəng, mərifət
Araşdırma – təhqiqat
Ərkəklik – hakimiyyət
Ertəsi il – gələn il, sale bəd
Ərlik – şeytan
Ərgənə – dağ
Ərginə qun – əski türk dastanı
Ərkin – uyğur bəyi, iltəbər
adından bir dərəcə
Arı – təmiz, saf
Eşsiz – nəzirsiz
Aşına-asına – dişi qurd,
Göktürk xaqanlarının ailə adı
Aşındırma – farsayışi
Otaq – çadır
Aqılın – dövlət xəzinəsi
(oğuzca)
Ak budun – xalqın
Akça – pul
Akınçılar – sərhədlərdə iğtişaş
həmlələrindən məsul atlı
əsgərlər

Ak – pəsvənd, şəkilçi
El – millət, dövlət, məmləkət
Alp – qəhrəman
İlig – şahzadə
Alp Artunqa – Əfrasiyab
İlahi – Tanrı üçün söylənən şeir
Əlverişli – müsaid
İmam – pişnamaz
İmğa (Uığa) – əski maliyyə
məmurı (oğuzca)
Əmirdad – ürfi məhkəmə rəisi
Anlayış – məfhum, dərk, təlqi
Otrar – farab
Uc – intiqam
Ucsuz-bucaqsız – naməhdud
Oxunaqlı – xana
Uçmaq – behişt
Udluk – zamanə
Ödəmək – əda etmək, vermək
Örgin – taxt
Ortaq – şərik, şirkət
Ordu – ertəş
Uruğ – ailə məcmuəsi, tirə, tayfa
Uzluk – yaxşılıq və faydalılıq
Ozan – aşiq, baqsı, şaman
Oğuş – ailə
Oğuz – bir türk eli, oklar,
qəbilələr

Ok – siyasi bir təşkilata bağlı olan qəbilə, tabe
Okan – qadir
Okuş – əql
Öküş – çox
Ük – ana
Ülgən – Tanrı Kayra xan
Ülgü – ağırlıq vahidi
Ulus – millət
Uluş – ölkə, məmləkət
Üluş – yay
Ülüg – qismət
Umay, ya humay – uşaq ilahəsi
Ova – oba, dəşt
Uyğur – bir türk elinin adı, müttəfiq, əqrəba
Övmək – mədh etmək
Əyalət əsgəri – dirlik, ya timar sahiblərinin bəslədiyi əsgərlər
İyr, dule – yüksək səsle tərənnüm edilən ahəng
İtil – Volqa
İyrlamaq – oxumaq, tüğənni
İyrqıl ata – Oğur xanın oğlu
Gün xanın vəziri
İydi – sahib
İydi qut – Uyğur hökmranı
İyssız – tənha
Ayqıyr – at
Ayqucu – baş vəzir və məclis rəisi
İltəbər – Uyğur baş buğu, sərkərdə

İnci çay – Seyhun
Ayugi – hökumət
Babi ali – baş vəzirlik idarəsi
Basqı – fəşar
Baş buğ – sərkərdə
Baksı – ozan
Bayat – qədim Tanrının sifəti, Tanrı
Balık – şəhər
Baxşı – dəbir
Begni – göktürklərin məşribi
Balğar ya bulğar – əski bir türk eli, qarışıq
Bengudaş – əbədi bir daş, abidə
Boy – dastan, qəbilə, neçə uruğun məcmuu
Buyan – tale
Bu sırada – bu zaman
Buri – qurd
Burtaçnə – bozqurd, Göktürk xaqanının adı (monqoli)
Boza – arpa, darı və buğda xəmirinin turşutması ilə qayrılan meyxos türk məşrubu
Boz – torpaq rəngi, kül və kərm rəngi qarışığı
Buyuruq – vəzir
Bitik – yazı və kitab
Bitikçi, bitikçin, ılımka, tamğaçı, tuğraçı – katib
Bəylərbəyi – neçə əyalətin rəisi
Pusqu – dam

Tabqaç – əski bir türk elinin adı, möhtərəm, yüksək
Talvi – dərya
Tanhu – Hun xaqanı
Tavan – səqf
Tutmac – qatıqlı və çörəkli şorba
Tudun – maliyyə məmuru
Türlü – cür
Törə – qanun
Törən – mərasim, çeşn
Törəyiş – xilqət, yaradılış
Tuzluk – müsavat
Tuğ – xaqanın bayrağı
Tümən – ləşkər, on min
Toy – dövlət məclisi, böyük qonaqlıq
Toygün – məclis əzası
Cida – nizə
Cəbbəçi – orduda silah və tədarükət sinfi
Çalab ya çələb – movla
Çüzmək – həll etmək
Çığ (çık) – uzunluq vahidi
Haşar – ücretli əsgər
Xatun, benki – mələkə
Xasseye ordu – sultanın müstəqim əmrindəki ordu
Xaqan – imperator, şahənşah
Xan – el rəisi, şah
Xanbalıq – paytaxt
Dərnək – məclis, əncüman

Donanma – dəniz qüvvətləri
Divani istifa – maliyyə vüzarəti
Divan – hökumət mərkəzi
Divani işraf – təftiş vüzarəti
Divani tuğra – xaricə vüzarəti
Divani ərz əl-ceyş – milli müdafiə vüzarəti
Rus – əski skandinav dilində gəmi deməkdir
Sabar və ya suvar – bir türk eli, yol, qumbad
Sav – söz, zərbü-l-məsəl
Seçim – intixabat
Səncaq ya sancaq – vilayəti şəhristan
Sübaşı – qoşun fərmandəhi
Suç – günah, təqsir
Sözlük – lüğət kitabı
Soy – xanəvadə, qövм, nıjad
Şad – şahzadə, əmir
Şaman – əski şaman dini adamları
Şihnə – əsgəri (ərəbcə)
Şənlik – xoşluq
Şulan – dini qonaqlıq
Sahibi divan – baş vəzir (Səlcuqlar zamanında)
Sağu – mərsiyə
Son ak – şəkilçi, pəsvənd
Sığır – inək
Sığınmaq – pənahəndə olmaq

Tərzan, ya tarzan – hökumət
 məqamələrindən, mümtaz
 təbəqə
Tamğa, ya damğa – möhür
Amid – qarayaxa vali (ərəbcə)
Xəritə – nəqşə
Foli – göktürk mühafiz əsgəri
Qapuqlı əsgəri – dövlətdən
 maaş alan əsgərlər
Qarabaş – kənz
Qarabudun – xalqın
 əksəriyyəti, xalq
Qaz, ya Kaz – Əfrasiyabın qızı,
 Siyavuşun xanımı
Qazğu – sərhədlərdəki atəş
 qalaları
Qazıntılar – həfriyyat
Qazi – şəri məhkəmə rəisi
Qamdu, ya Kamdu – əskinas
 (parçadan)
Qanqa – araba
Qanək, ya kanək – ata
Qıpçaq – bir türk eli, sarışın,
 bur və zağ, əsabani
Qəza – şəhristan
Qopuz – saz
Qut – iqtidar, siyasət
Qotuz – börk tükü
Quraqlıq – xoşk-sali
Qurtarıcı – nicat verən
Qurıqan – çadır
Qoşuq, qoşqu – şeir

Qovuşmaq – birləşmək,
 yetişmək
Qulan – vəhşi eşşək, at
Komandan – fərmande
Qumbara – xompare
Qoruq – hofre
Qon, ya kon – dik
Qırğız – bir türk eli, qırmızı
 adam
Qışla – padkan
Qımız – at südündən təxmirlə
 qayırılan əski türk məşrubu
Karismatik – Tanrı vergisi
Kam – din adamı, ruhani,
 şaman
Kop – çox
Kedrəm – hakim, əmir
Kül ərkin – yabğunun canişini
Küğ, ya kuk – əhəng
Kün – xalq (el-gün)
Kunilik – ədalət
Kuyüs – sinə
Kişilik – insanlıq
Qrafik metod – tərrahlıq
Gərmək – çəkmək, seyr eləmək
Köçəbə – köçəri
Gurkan – qəbir
Göksəl – asimani
Gövdə – tənə, bədən
Leviratus – ölən qardaşın
 arvadını almaq (latın)
Möhtəsib – bələdiyyə rəisi

Müşrif – divani işrəf rəisi, ya
vəziri
Mürən – çay, nəhr
Nişançı – səbt məmuru
(osmanlılarda)
Nubət – musiqi dəstəsi, musiqi
Vergi – maliyyat
Vulkan – atəşfəşan
Yabançı – xarici, yad
Yahnı – əmkane, yəxni
Yardım – kömək
Yarğan – qazi
Yarğu – yüksək dövlət
məhkəməsi
Yarlıq – xaqanın fərmanı
Yarmaq – filzi pul
Yarış – müsabiqə
Yara (yaxa) – ölkənin sərhəddi
Yay – hakimiyyət əlaməti,
kaman

Yabğu – budun rəisi, oğuzların
əmiri
Yayla – fəlat, otlaq
Yenmək – qalib olmaq
Yenilmək – məğlub olmaq
Yenşiyə – mələkə
Yeni çarı – təzə sərbaz, fəth
edilən yerlərdəki məsihi
uşaqları alıb məxsus
padqanlarda və mədrəsələrdə
islam və türk tərbiyəsi ilə
yanaşı, savaşı öyrədilir və
bunlardan yeni çarı ordusu
qurulurdu.
Yurt – vətən (yurd)
Yuğ – matəm
Yegin – qardaş və ya bacı oğlu.

MƏNBƏLƏR VƏ QAYNAQLAR

1. Asin, Əməl. Butan Xələc. Türkiyə məcmuəsi. Ədəbiyyat fakültəsi basım evi, İstanbul, 1972.
2. İslam ensiklopedisi. V cild. Xələclər. İstanbul Milli eğitim basım evi, 1964.
3. Oqtay Əmin. Tarix lise. İki. Atlas basım evi.
4. Oqtay Əmin. Tarix lise. Üç. Atlas basım evi, İstanbul.
5. Banarlı, Nihad Sami. Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi, XVI cild, İstanbul, 1971.
6. Türk böyük klassikləri. Otuken Sekut. I cild, İstanbul, 1985.
7. Toğan Zəki Validi. Ümumi türk tarixinə giriş. İstanbul kitab evi, 1981.
8. Cəfər oğlu Əhməd. Türk dili tarixi. Ədəbiyyat fakültəsi basım evi, İstanbul, 1970.
9. Əlişir Nəvai. Birinci cild. Həyatı və əsərləri. Ağah Sarı ləvənd. Türk dil qurumu yayınları, 239-cu sayı, Ankara, 1965.
10. Əlişir Nəvai. İkinci cild. Divanlar. Türk dil qurumu, 244-cü sayı, Ankara, 1966.
11. Qəfsə oğlu İbrahim. Türk milli kultüri, 3-cü basqı, İstanbul.
12. Qəfsə oğlu İbrahim. Səlcuqlu tarixi. Milli eğitim basım evi, İstanbul, 1972.
13. Mezavi, Mişel M. Peydayeşə dövlətə Səfəvi. Tərcüməyə Yaqub Ajand. Nəşre qostarde. Tehran. 1363.
14. Heyət, doktor Cavad. Tarixi zəban və ləhcehayə turki. Zireçap.
15. Heyət, doktor Cavad. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Tehran, Çapxanəyə Kaviyan, 1358.
16. Heyət, doktor Cavad. Oğuzlar. «Varlıq» məcəlləsi sayı. Tehran, 1360.
17. Bartold V. Orta Asiya türklərinin tarixi. Ədəbiyyat fakültəsi, İstanbul, 1927.
18. Avçioğlu. Doğan. Türklərin tarixi. Beş cild. Tekin yayın evi, İstanbul, 1978.
19. Grousset Rene L. Empire des Steppes Pagot, Parus, 1969.

ŞƏRHLƏR VƏ QEYDLƏR

- ¹ Yəni ərəb əlifbası ilə.
- ² *Fərhəng* – maarif və mədəniyyət.
- ³ *Tayn etmək* – makinada yazmaq.
- ⁴ *İştibah* – səhv, yalnışlıq.
- ⁵ *Şirkət etmək* – iştirak etmək.
- ⁶ *Guruh* – qrup.
- ⁷ *Seyhun çayı* – Sır-Dərya çayı.
- ⁸ *İnqiraz etmək* – süquta uğramaq, məhv olmaq.
- ⁹ *Tərcih vermək* – üstün tutmaq.
- ¹⁰ *Okeyanus Kəbir* – Sakit okean.
- ¹¹ *Buz dənizi* – Şimal dənizi.
- ¹² *Uskup* – Bosniya, müasir Yuqoslaviyada vliayət.
- ¹³ *Ləhistan* – Polşa.
- ¹⁴ *Məğfər* – rəhimli.
- ¹⁵ *Müahidə* – əhdnamə, bağlaşma.
- ¹⁶ *Cunqariya* – 913-cü ilədək uyğur dövlətinin paytaxtı.
- ¹⁷ *Turfan* – qədim uyğur şəhəri. İndi Çinin ərazisində yerləşir.
- ¹⁸ *Yarkənd* – qədim uyğur şəhəri. İndi Çinin şimal-qərbində
Sintszyan – Uyğur muxtar rayonunda yerləşir.
- ¹⁹ *Kuçə* – Uyğur dövlətində bir şəhər.
- ²⁰ *Şurəş* – üsyan.
- ²¹ *Konstansa* – indi Rumıniya ərazisində şəhər.
- ²² *Slavlar* – slavyanlar.
- ²³ *Priskos* – V əsrdə Bizans sarayında diplomat olan yunan səyyahı Paniyalı Prinsk, «Paniyalı Prinskin hekayətləri» adlı əsərin müəllifi. Bizans səfirliyinin Hun hökmdarı Atilla ilə danışıqları zamanı Bizans nümayəndələri arasında olmuşdur.
- ²⁴ *Peyğam* – xəbər, sifariş.
- ²⁵ *Xəracgüzar* – vergi verən.
- ²⁶ *Mütəəssib* – hər hansı bir iş və ya əqidəyə son dərəcə qapılan, fanatik.
- ²⁷ *II Şahpur* – Sasani sülaləsindən olan İran şahı (309–379).

- ²⁸ *Bəhram Gur* – Sasanilər sülaləsindən olan İran şahı (421–439).
- ²⁹ *II Yezdəgird* – Sasanilər sülaləsindən olan sonuncu İran şahı (632–652).
- ³⁰ *Firuz* – 459–484-cü illərdə Sasanilər sülaləsindən İran şahı.
- ³¹ *Məzdək* – (?–529) dini-fəlsəfi məktəbin yaradıcısı. Sasani şahı I Qubada yaxın olmuş və onu bəzi reformalar keçirməyə təşviq etmişdir. Bu dövrdə İranda xalq hərəkətinə başçılıq etmiş, hərəkət yatırıldıqdan sonra edam edilmişdir.
- ³² *Qubad* – Sasanilər sülaləsindən olan İran şahı (488–496, 499–531). Əyan və kahinlərin siyasi və iqtisadi qüdrətini zəiflətmək məqsədi ilə məzdəkilərlə yaxınlaşmışdı. Təqribən 496-cı ildə taxtdan salındıqdan sonra eftalilərin yanına qaçmış və onların köməyiylə 499-cu ildə yenidən hakimiyyət başına keçmişdi.
- ³³ *Məzul etmək* – işindən uzaqlaşdırmaq.
- ³⁴ *Ənuşirəvan* – I Xosrov Ənuşirəvan, Sasanilər sülaləsindən olan İran şahı (531–579).
- ³⁵ *Mücvir* – yapışıq, həmhüdud olan, qonşu.
- ³⁶ *Ceyhun çayı* – Amu-Dərya çayı.
- ³⁷ *Toteə* – intriqə, qəsd.
- ³⁸ *Mücadilə* – çəkişmə.
- ³⁹ *Dərbar* – padşahın sarayı.
- ⁴⁰ *Təhqüq etdirmək* – həqiqətə çevirmək, həyata keçirmək.
- ⁴¹ *Bəşbalıq* – Uyğur hakimlərinin yay iqamətgahı. İndi Çin Türkünstanında xarabalığı qalmış bir şəhər.
- ⁴² *Məhsur* – hasar arasında yaşamaq.
- ⁴³ *Mülhəq olmaq* – birləşdirmək, asılı olmaq.
- ⁴⁴ *Kül Orxon çayı* – Orxon çayının yuxarı axarı.
- ⁴⁵ *Ordubalığ şəhəri* – VIII–IX əsrlərdə Uyğur dövlətinin paytaxtı. Bu şəhərin xarabalığı yaxınlığında monqol imperatoru Ugede (1229–1241) yeni bir şəhər salmış, ilk əvvəl onu yenə də Ordubalığ adlandırmışlar, sonradan isə ona Karakorum adı verilmişdir.
- ⁴⁶ *Loyanq* – Çində Xenan əyalətində qədim şəhər.
- ⁴⁷ *İli çayı* – Tula çayı.

- ⁴⁸ *Şəkəst yemək* – məğlub olmaq, məğlubiyyətə uğramaq.
- ⁴⁹ *Qövm* – tayfa.
- ⁵⁰ *Kuman çayı* – Dəşti-Qıpçaqda çay, indi Rusiya ərazisində Kuma çayı.
- ⁵¹ *Mudir* – təşkilatçı, idarə etməyi bacaran.
- ⁵² *Müsamihə* – səhlənkarlıq, işdən boş yapışma, başısoyuqluq.
- ⁵³ *Danub çayı* – Dunay çayı.
- ⁵⁴ *Çorlu* – İstanbulun 100 km-də yaşayış məntəqəsi.
- ⁵⁵ *Məsihi* – xristian.
- ⁵⁶ *Bələncər* – orta əsrlərdə xəzərlərin şəhəri.
- ⁵⁷ *Səməndər* – qədim xəzərlər şəhəri.
- ⁵⁸ *İtil şəhəri* – VIII–X əsrlərdə Xəzər xaqanlığının paytaxtı (Müasir Həştərxan şəhərindən yuxarı).
- ⁵⁹ *Xanbalıq* – Pekin şəhərinin qədim adı. Burada eyni adla adlandırılmış İtil şəhərinin bir hissəsi – xanın sarayı yerləşən hissə nəzərdə tutulur.
- ⁶⁰ *Kənisə* – məbəəd.
- ⁶¹ *Kəlimi dini* – yəhudi dini.
- ⁶² *İlmen dəryaçası* – Rusiyanın Novqorod vilayətində göl. Novqorod şəhəri İlmen gölünün sahilində yerləşir.
- ⁶³ *Emba çayı* – Qazaxıstan respublikası ərazisində Aktübinsk və Quryev vilayətlərində çay.
- ⁶⁴ *Aleksı Komnenus* – Bizans imperatoru I Aleksey Komnen (1081–1118).
- ⁶⁵ *Banliyo* – şəhərətrafı.
- ⁶⁶ *Sincab* – boz dələ.
- ⁶⁷ *İqta* – orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində feodallara verilmiş şərti torpaq mülkiyyəti. VII əsrin sonlarından məlumdur. İqta torpaqlarında vergilərin toplanması hüququ, həmçinin onların idarə olunması iqtidarların əlində cəmlənmişdi. İqta torpaq fondu Səlcuqilər, İldəgizlər və Elxanilər dövründə xeyli genişləndi.
- ⁶⁸ *Qurilər* – 1148–1206-cı illərdə təqribən indiki Əfqanıstanın bütün ərazisinin, habelə Hindistanın, Sind, Pəncab, Benares və s.

vilayət və şəhərlərini işğal etmişlər. Xarəzmşahlarla mübarizədə Qurilərin ordusu məğlub olmuş və onların dövləti 1206-cı ildə süqut etmişdir. Paytaxtı Firuzguh və Qəznə şəhərləri olmuşdur.

⁶⁹ *Əzadarlıq* – matəmdə oxşama, ağlaşma mərasimi.

⁷⁰ *Müəssir* – təsir edən, iz buraxan.

⁷¹ *Üffət* – ismət.

⁷² *Mümtaz* – imtiyazlı.

⁷³ *Tələqqi etmək* – qəbul etmək.

⁷⁴ *Guraş* – Əhəmənilər sülaləsindən olan İran padşahı II Kir (?–e.ə.530).

⁷⁵ *Prokopios* – VI əsr Bizans tarixçisi Kesariyalı Prokopi, «Yustinian yürüşlərini tarixi», «Yustinian tikililəri haqqında traktat», «Gizli tarix» əsrlərinin müəllifi.

⁷⁶ *Aqatias* – VI əsr Bizans tarixçisi Mirineyli Aqafi (536/37–582). Məşhur «Yustinianın hakimiyyəti haqqında» adlı əsərin müəllifi.

⁷⁷ *Yustiniyanus* – Flavi Pyotr Savatı Yustinian (482–565). Bizans imperatoru. Yustinian dövründə geniş tikinti işləri aparılırdı. Aya Sofiya məbədi də onun dövründə inşa edilmişdir.

⁷⁸ *Hiraklitus* – Bizans imperatoru İrakli (610–641).

⁷⁹ *Madərsaları* – matriarxat.

⁸⁰ *Sərçəşkmə* – bulaq üstü, bulaq başı.

⁸¹ *Maddi* – cismani, dini deyil.

⁸² *Musəvi dini* – yəhudi dini.

⁸³ *İşkənə* – ətli və soğanlı şorba, ət suyu.

⁸⁴ *Yoğurt* – qatıq.

⁸⁵ *Filizli pul* – metal pul, sikkə.

⁸⁶ «*Məvaraa təbiət qüvvətləri*» – təbiət qüvvələrinin arxasında duran.

⁸⁷ *Tuğla çayı* – Tula çayı.

⁸⁸ *Mübarək sayılmaq* – uğurlu, xeyirli sayılmaq.

⁸⁹ *Təğənni* – oxumaq (mahnı).

⁹⁰ *Hoçun* – Koço, X əsrin əvvəllərindən uyğur dövlətinin paytaxtı. Təxminən 913-cü ildə paytaxt Cuncariya şəhərindən buraya köçürülmüşdür.

- ⁹¹ *Xu* – xasiyyət, qılıq.
- ⁹² *Tənasüx* – ruhun guya bir bədəndən başqasına və bəzən insandan heyvana və əksinə, heyvandan insana keçməsi.
- ⁹³ *Mənqəbə* – fəaliyyət, mədhiyyə.
- ⁹⁴ *Təhdid olunmaq* – hədələnmək.
- ⁹⁵ *I Yusif Qadir xan* – Məvarənnəhr və Şərqi Türkünstan ərazisini əhatə edən Böyük xaqanlığın Qaraxanilər sülaləsindən olan xanı (1026–1032).
- ⁹⁶ *Mötəsim* – Abbasilər sülaləsindən olan xəlifə (833–842).
- ⁹⁷ *Vasiq* – Abbasilər sülaləsindən olan xəlifə (842–847).
- ⁹⁸ *Mütəvəkkil* – Abbasilər sülaləsindən olan xəlifə (847–864).
- ⁹⁹ *Damad* – kürəkən.
- ¹⁰⁰ *Mücahid* – din yolunda vuruşan, cihad edən.
- ¹⁰¹ *Diojen* – Bizans imperatoru Roman IV Diogen (1068–1071).
- ¹⁰² *Kəfən geyib, cihad elan etmək* – islam ölkələrində çiyinə ağ parça salıb din uğrunda öləndək vuruşmaq andı ilə döyüşə getmək.
- ¹⁰³ *Fərmandeh* – komandan.
- ¹⁰⁴ *Mükəəb forması* – kub forması.
- ¹⁰⁵ *Rabat* – pulsuz karvansara.
- ¹⁰⁶ *Qarayaxa vali* – mülki vali.
- ¹⁰⁷ *Noubət* – adətən şah və ya sultan sarayı qarşısında təbil və nağaraların müşayiəti ilə çalınan musiqi. Rus dilindəki nabat sözü də buradan götürülmüşdür.
- ¹⁰⁸ *Çamedar* – şahın geyim üzrə baxıcısı.
- ¹⁰⁹ *Qulaman-e saray* – saray gözetçiləri, şah sarayının daxili əsgərləri.
- ¹¹⁰ *Şəri məhkəmə* – sistemləşdirilmiş müsəlman qanunları, şəriət üzrə aparılan məhkəmə.
- ¹¹¹ *Ürfi məhkəmə* – islam dinin qəbul etmiş xalqların yerli adət və ənənələri əsasında aparılan məhkəmə.
- ¹¹² *Vəqf* – dini və ya xeyriyyə məqsədilə dövlətin, yaxud ayrı-ayrı şəxslərin könüllü bağışladığı daşınar və daşınmaz əmlak. Vəqf yerlərindən alınan gəlir vəqf qoyan şəxsin arzusuna uyğun olaraq

məscid, mədrəsə, müalicə müəssisələrinin ehtiyaclarına və s. xərclənməli idi. Vəqf edilmiş əmlak nə satıla, nə də bağışlana bilər.

- ¹¹³ *Hənəfi* – banisi Əbu Hənifənin adı ilə bağlı sünilikdə məzhəb və islam hüquq məktəblərindən biri.
- ¹¹⁴ *Şafii* – islamda sünniliyin əsas məzhəblərindən və müsəlman hüquq məktəblərindən biri. Əsasını orta əsr müsəlman hüquqşünası Məhəmməd bin İdris Əş-Şafii qoymuşdur.
- ¹¹⁵ *Xacə Nizam əl-Mülk* – Əbu Əli əl-Həsən ibn Əli ibn İshaq Ət-Tusi (1079–1092). Səlcuq dövlət xadimi. Səlcuq sultanları Alp Arslan (1063–1072) və Məlikşahın (1072–1092) vəziri. «Siya-sətnamə» əsərinin müəllifi.
- ¹¹⁶ *Fiqh* – şəriət məsələlərindən bəhs edən dini elmlərdən biri.
- ¹¹⁷ *Kəlam* – VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş ehkamçı ortodoksal müsəlman sxolastikasıdır. Kəlamda mərkəzi problem Allahın varlığı, vəhdəti və əbədiliyidir.
- ¹¹⁸ *Təfsir* – Quranın şərh və izahı.
- ¹¹⁹ *Hədisçi* – Məhəmməd Peyğəmbər və onun silahdaşlarının həyatında baş vermiş hadisələrə və onların kəlamlarına əsaslanan rəvayətləri əzbər bilən şəxs.
- ¹²⁰ *Təsəvvüf* – sufilik məsləki təriqəti (Şərqdə dini-ictimai fəlsəfi cərəyanlardan biri).
- ¹²¹ *Fazilər* – din yolunda müharibə, qəzavat edənlər.
- ¹²² *Nücum elmi* – astrologiya.
- ¹²³ *Kərimə xanlıqı* – Kırım xanlıqı.
- ¹²⁴ *Hafiz* – Quranı əzbər bilən, hafizəsində saxlayan şəxs.
- ¹²⁵ *Dər-ül-hüffaz* – hafizlər evi.
- ¹²⁶ *Müstənsir* – Abbasilər sülaləsindən olan xəlifə (1226–1242).
- ¹²⁷ *Heyət elmi* – astronomiya.
- ¹²⁸ *Məqtul edilmək* – öldürülmək, qətlə yetirilmək.
- ¹²⁹ *Dərayətli* – bilikli.
- ¹³⁰ *Müvərrix* – tarixçi, salnaməçi.
- ¹³¹ *Kifayətli* – bacarıqlı, bilikli, iqtidarlı.
- ¹³² *Müstəbid* – zalım, zülmkar, despot.

- ¹³³ *Oymaq* – tayfa, qəbilə.
- ¹³⁴ *Vəzarət* – vəzirlik, nazirlik.
- ¹³⁵ *Ərz* – şikayət.
- ¹³⁶ *Qazi əsgər* – hərbi məhkəmə.
- ¹³⁷ *Pərvanəçi* – divanda sənədləşdirmə üzrə məmur.
- ¹³⁸ *Əzəb* – subay, evli olmayan.
- ¹³⁹ *Çerik* – könüllü.
- ¹⁴⁰ *Timarlı sipahilər* – himayədə olan hərbcilər.
- ¹⁴¹ *Təhsil edilmə* – toplanma.
- ¹⁴² *Bu dövrdə Şirvanşahlar Ağqoyunluların vassalı idilər.*
- ¹⁴³ *Əlburz dağları* – Elbrus dağları.
- ¹⁴⁴ *Şur* – hay-küy, sevinc.
- ¹⁴⁵ *Ğənayi şeiri* – mahnı, nəğmə şeiri.
- ¹⁴⁶ *Təzmin etmək* – başqasının şeirini öz şeirinə daxil etmək.
- ¹⁴⁷ *Təqviyyət edilmək* – qüvvətləndirmək, möhkəmləndirmək.
- ¹⁴⁸ *Xaçlı səfərlər* – Səlib səfərləri, xristian dövlətlərinin dini pərdə altında digər ölkələrə hərbi yürüşü.
- ¹⁴⁹ *Xətər* – təhlükə, qorxu.
- ¹⁵⁰ *Kozovo* – Kosovo, indiki Yuqoslaviyada əyalət.
- ¹⁵¹ *Qanuni-əsasi* – əsaslı qanun.
- ¹⁵² *Akça* – gümüş pul, sikkə.
- ¹⁵³ *Təzhib* – qızıl suyuna çəkmə.
- ¹⁵⁴ *Münəbbətkarlıq* – inkrustasiya, nəqqaşlıq.
- ¹⁵⁵ *Sülhşurluq* – sülhpərvərlik.
- ¹⁵⁶ *Fəsih* – gözəl və aydın danışılan.
- ¹⁵⁷ *Həzf* – atma, silmə, pozma.
- ¹⁵⁸ *Təbdil olmaq* – dəyişmək.
- ¹⁵⁹ *Mütəqarib-e müsəmmən-e məqsur* – ərüz vəzninin bəhrlərindən biri.
- ¹⁶⁰ *Münacat* – Allaha dua, Allaha xitabən yazılmış klassik şeir.
- ¹⁶¹ *Çözülmə* – həll etmə.
- ¹⁶² *Zəmm etmək* – həcv etmək, pisləmək.
- ¹⁶³ *Bab* – fəsil.
- ¹⁶⁴ *Çilislik* – xəsislik, xırdaçılıq.

- ¹⁶⁵ *Mütəsəvvif* – sufi.
- ¹⁶⁶ *Mənqəbə* – fəaliyyət, mədhiyyə.
- ¹⁶⁷ *Bəhmən* – Şərq təqvimində on birinci ayın adı (19 yanvar–19 fevral).
- ¹⁶⁸ *Zəmhərir* – çox bərk soyuq, şaxta.
- ¹⁶⁹ *Məfuli sərihi pəsvəndi* – burada: ismin təsirlik hal şəkilsisi.
- ¹⁷⁰ *Mötəzilə məzhəbi* – VIII əsrdə Ərəb xilafətində Vasil ibn Əta (699–748) tərəfindən yaradılmış məzhəb. Bu məzhəb Quranın əzəli olmasını rədd, insanın iradə azadlığını qəbul edir. İnsan zəkasını əxlaqın yüksək meyarı sayırdı.
- ¹⁷¹ *İkmal edilmək* – tamamlamaq, bitirmək, kamilləşdirmək.
- ¹⁷² *Rövşən etmək* – aydınlaşdırmaq, işıqlandırmaq, aşkar etmək.
- ¹⁷³ *Rövnəq* – parlaqlıq, gözəllik.
- ¹⁷⁴ *Sərbaz* – əsgər, piyada.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Redaktordan	3
Ön söz.	5
Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış.	7

I fəsil. Qədim türklər

Tarix	10
Hunlar	10
Asiya hunları	10
Qərb və ya Avropa hunları	12
Orta Şərq hunları və ya Ağ hunlar (eftalilər)	16
Tabqaçlar	16
Göktürklər	17
Şərqi Göktürk xaqanlığı	18
Qərbi Göktürk xaqanlığı	19
İkinci Göktürk xaqanlığı	20
Uyğurlar	22
Qaansu uyğur dövləti	23
Şərqi Türküstan (Turfan) uyğurları	24
Qırğızlar	24
Türkişlər	25
Qarluklar	25
Oğuzlar	26
Sabarlar	29
Avarlar	30
Xəzərlər	31
Pəçeneqlər	32
Uzlar	33
Qıpçaklar	34
Oğurlar və bulğarlar	37
Bulğar dövlətləri	38
Xalaclar	41
Mədəniyyət	44
İctimai təşkilat	45
Türk ellərində təşkilat	49
Ordu (Su)	52
Ədliyyə və Qanun (tura)	54
Din	55

Şaman dini	56
Təbiət qüvvələrinə inanmaq	57
Atalar dini	57
Göktanrı dini	58
Keçinmə və iqtisadi həyat	59
Geyim (paltar)	60
Sənət	60
Şəhər	61
Ticarət	62
Kənd təsərrüfatı və maliyyə	62
ƏDƏBİYYAT VƏ SƏNƏT	63
Dastanlar və əfsanələr	63
Dastanlar	63
İslamdan qabaqkı dastanların mühümləri	65
«Yaradılış» dastanı	65
«Əfrasiyab» dastanı	66
«Şu» dastanı	67
«Oğuz xaqanı» dastanı	68
«Oğuz» dastanının islami şəkli	71
Göktürk dastanları	72
«Boz qurd» dastanı	72
«Ergenekon» dastanı	73
Uyğur dastanları	74
«Törəyiş» (xılqət) dastanı	74
«Köç» dastanı	74
İslamdan sonrakı əski dastanlar	75
«Satuq Buğra xan» dastanı	75
«Manas» dastanı	76
«Çingiznamə»	76
«Dədə Qorqud» dastanları	76
Əski türk dastanlarında bədii ünsürlər	78
Dastan dövrü ədəbiyyatının şeir və şairləri	79
Yazılı ədəbiyyat	81
Yenisey yazıları	81
Orxon yazıları	82
Göktürk dilinin bəzi xüsusiyyətləri	83
Gül Tegin abidəsi	85
Uyğur ədəbiyyatı	87

Uyğur dili	88
Maniçi ədəbiyyat	88
Maniçi nəsr	90
Buddacı ədəbiyyat	90
Buddacı nəsr	91
Çatıqlar (Cataka).	91
Sudurlar	91
Digər əsərlər	92

II fəsil. Orta türklər

İSLAM DÖVRÜNDƏ TÜRKLƏR	96
Qaraxanilər	97
Tulun oğulları	98
Qəznəvilər	98
Səlcuqlar	99
Atabəylər	101
Səlcuq dövlətinin süqutunun səbəbləri	103
Səlcuqlarda təşkilat və mədəniyyət	104
Hökumət	104
Ordu	105
Ədliyyə	105
Din və məzhəb	105
Elm və ədəbiyyat	107
Dil və ədəbiyyat	107
Monqollar	108
Misir məmlükləri	111
Teymur imperatorluğu	112
Hindistanda Babur imperatorluğu	113
Qaraqoyunlular	114
Ağqoyunlular	114
Səfəvilər	121
Mədəniyyət və ədəbiyyat	124
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı	124
Yazılı ədəbiyyat	125
Həsənoğlu	126
Nəsir Bakuyi	126
Nəsimi	126

Qazi Bürhanəddin	128
Nəsr	128
«Səhahu-l-Əcəm»	129
Zərir	129
Osmanlılar	131
Osmanlılarda təşkilat, maarif və mədəniyyət	134
Ordu	136
Maliyyə işləri	137
Maarif və mədəniyyət	137
Dil və ədəbiyyat	137
Memarlıq və gözəl sənət	138

III fəsil. Orta Asiyada İslam dövrü

TÜRK ƏDƏBİYYATI	139
«Divanü-lüğa-tit-türk»	140
Xaqani türkcəsi	142
Oğuz türkcəsi	142
«Qutadğu bilik»	143
«Ütbət əl-həqaiq» və ədib Əhməd Yuknəki	147
Əhməd Yəsəvinin «Divani hikmət»i	148
Qısas əl-ənbiyə-i Rabğuzi	150
«Kitab-e fıqh miftah əl-ədl»	150
Qərbi Türküstan türk ləhcələri. Xarəzm türkcəsi	151
«Nəhc əl-fəradis»	151
«Müin əl-mürid»	151
«Məhəbbət-nameye Xarəzmi»	152
«Müqəddəməye əl-ədəb Zəməşəri»	152
Məhəmməd bin Qeys və «Kitabi tubyan əl-lügət ət-türki alə lisani qanıqlı»	153
«Qısseye Yusif»	154
«Xosrov və Şirin-e Qütb»	154
«Rövnəq əl-İslam»	154
Altun Ordu və ya Dəşti-qıpçaq məntəqəsində türk dili və ədəbiyyatı	154
«Kodiks Kumanikus və ya qıpçaq məcmuəsi»	155
«Kitab əl-idrak lilisan əl-ətrak Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi»	155
«Kitab Helye əl-insan və Helye əl-lisan Cəmaləddin ibn Mihnə»	156

«Kitab əl-qavanin əl-kulliyyə lidabti əl-lüğət ət-türkiyyə»	156
«Kitab bələğət əl-müştaq fi lüğət ət-türk və əl-qıpçaq»	156
Cığatay türkcəsi	156
Cığatay türkcəsində yazılan lüğət kitabları	158
Cığatay türkcəsinin xüsusiyyətləri	160
«Ana dil – sevgili dil»	161
Sözlük	164
Mənbələr və qaynaqlar	169
Şərhlər və qeydlər	170

Redaktoru: **Məsudə Əvəz qızı**
Bədii və texniki redaktoru: **Abdulla Ələkbərov**
Kompyuter tərtibatı: **Təhmasib Mehdiyev**
Korrektoru: **Nigar Quliyeva**

Çapa imzalanmışdır 27.05.2009. Kağız formatı 60x90 ¹/₁₆
Fiziki çap vərəqi 11,5. Uçot nəşr vərəqi 10,8.
Sifariş 18. Tirajı 500.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A